

KNJIŽEVNA REPUBLIKA

ČASOPIS ZA KNJIŽEVNOST

ČASOPIS ZA KNJIŽEVNOST

SADRŽAJ

POEZIJA

- Jozefina Dautbegović: Različite ljubavi, 3
Luko Paljetak: Who is who, 11
Sead Begović: Riječi: jedina naša mama, 19

OGLEDI, ISTRAŽIVANJA

- Aleš Debeljak: Kozmopolitski klub, 27
Pavao Pavličić: Ogled o hrvatskoj infantilnosti, 40
Vladimir Biti: Uzgoj eksplozije, 50
Robertson Davies: Susjedski suživot Samuela Marchbanksa, 51

NOVA PROZA

- Asja Srnec Todorović: O vješticama, 64
Drago Glamuzina: Tko je ta žena, 68
Roman Simić: U što se zaljubljujemo, 74

KNJIŽEVNOST U PRIJEVODU

- Jadranka Pintarić: Irina Aleksander — žena s legendom, 90

GODIŠTE I

Zagreb, siječanj–veljača 2003. Broj 1–2

Irina Aleksander: Fuga krležiana, 92

KLOPKA ZA USPOMENE

Czesław Miłosz: Misli refleskije pjesme, 115

ARHIV

Josip Grbelja: Iz političko–policijskih dosjea o Miroslavu Krleži, 136

POLEMIKA

Snježana Kordić: Pogled unazad, pogled unaprijed, 158

KRITIKA

Pavao Pavličić: Karta svijeta
(*Leksikon stranih pisaca*), 187

Cvjetko Milanja: Pjesnička »proza svijeta«
(Andelko Vuletić: *Čitači vremena*), 190

Cvjetko Milanja: Između zida i ziba
(Miroslav Mićanović: *Zib*), 192

Tonko Maroević: Integralna interpretacija
(Luko Paljetak–Ivan Lovrenčić: *Lapadski soneti Iva Vojnovića*), 193

Tonko Maroević: Skepsa iskusnoga
(Jorge Luis Borges: To umijeće stiha), 197

Zoran Kravar: Biti — ili ne biti — kršćanin
(Hans Küng: Biti kršćanin), 200

Poezija

Jozefina Dautbegović

Različite ljubavi

3

PITANJA JEDNOG PRIRODOSLOVCA SV. FRANJI

Željki Čorak

Kako vrijeme odmiče više nemam ni jednog čvrstog argumenta
koji bi me mogao dovoljno dobro opravdati
ni pred njima ni pred tobom
Jesam smišljao sam im zamke hvatao sam ih mrežicom
golim rukama
i na razne druge načine
i žive sam ih sa svim šarama i okcima na krilcima
stavljaо u bočice napunjene gipsom i kristalićima cijankalija

Postupao sam po svim pravilima
lapidapterološke struke
ako se to uopće broji u olakotnu okolnost

Jesam pribadao sam ih iglicama na plutanu podlogu
dok je u meni sve pulsiralo
Širio sam im krilca na raspelicama koliko je god bilo moguće
kako bi i mrtvi zadržali ljepotu
Nema opravdanja za moju radost

Svaku sam ih noć sanjaо
one rijetke i teško uhvatljive
svaki puta sve šarenje

U snu sam se budio s punim ustima praha
od dragosti nisam mogao dočekati jutro da ih ponovno vidim
mirne i spremljene za vječnost
Znadem da će me svejedno u raju ili paklu
dočekati u rojevima njihove male duše

No reci mi molim te
ti koji jedini razumiješ jezik sitnih stvorenja
s koliko se godina vječnosti
gore
za jednog leptira
kažnjava
radost prirodoslovca

4
a ja ču to već
sam sebi pomnožiti
s brojem izložaka
u vitrinama.

Zagreb, 7 ožujka 2002.

SELIDBA

Od mene se očekuje strašna odluka
napraviti red
baciti višak stvari
prilikom seljenja

Biti ona koja će ih imenovati
jednu po jednu
(Ne mogu se oteti dojmu
kako se tako vježba izdaja)

Moram uprijeti prstom
uzeti svojom rukom
i odstraniti
Sretnu sukњu u kojoj sam išla
zubaru i ginekologu
cipele koje su same znale put do kuće
jednu zavjesu iza koje smo bili
tako dobro zaštićeni od radoznalih svjetiljaka
Tvoj dotrajali džemper marke Pierre Cardin

što si kao izbjeglica dobio preko Crvenog križa na dar
zajedno s pismom punim dobrih želja
od jedne francuske obitelji
koja se (kako delikatno) nije htjela potpisati
da te ne obveže zahvalnošću

Kako je strašno biti onaj koji upire prstom
Onda poslije gledati kako radnici Gradske čistoće
odvoze sve uspomene
melju ih zajedno s tudima i stavljuju u javnu spalionicu
iznad koje će se nekoliko trenutaka kasnije
vinuti u zrak siv stup dima
(na što li me to podsjeća)
Duše naših stvari padat će ponovno na nas
u obliku gradskog smoga

Donosim smrtnu presudu
Osjećam se kao dželat
Ne znam bi li što pomoglo
da preko lica navučem crnu kapuljaču
kao i ostale ubojice
kako me stvari ne bi prepoznale.

5

Zagreb, 14. IX. 2002.

RAZLIČITE LJUBAVI

Svaki puta pomislim
kakva li će ova biti ako počinje treptanjem mekih krila oko srca
kao kolibrić koji se pokušava održati u zraku dok piće sok s cvijeta

Ili kakva je ova što započinje s mučninom u želucu
ili pak nesvjesticom

Svaki puta me prevari
na drukčiji način
Zaskoči me naglim rezom nevidljivog noža preko polovice tijela
klonulošću koljena ili obamrlošću svih čula
Uvijek me zatekne nespremnu

Sjećam se da sam se branila govoreći
Idi molim te dok je još vrijeme

od tebe mi se nesvijesti
Kako su mi pri tom oči izgledale ne znam
Jesu li bile premrežene rešetkama
ili je zjapila duboka zjenica preko cijele bjeloočnice

Od tebe mi se nesvijesti
Kao kad gledam u neograden bunar s visine
pa se vidim mrtvu dolje na dnu
A oko mene glave nepoznatih radoznalaca
okupljene u krug
zaklanjaju svjetlo

Dode tako iznenadna i sve stvarne svjetove poruši
Kako prepoznati koja je prava
Ona od koje želiš umrijeti u svakom smislu
detaljno i temeljito umirati i umrijeti
ili ona koja te hoće i protiv tvoje volje ubiti

6

Ljubavi same hodaju svijetom
kao ulični prodavači
s lažnim deklaracijama o podrijetlu proizvoda
i načinu održavanja
Ilegalno kao trgovci oružjem
opasne i nepredvidljive
kao teroristi

Koja je prava kojoj se predati
Vara li ona koja se kao što je naslikano u crkvama
pretvori u snop svjetla iza oblaka
i nevino pada u svijetlim trakama što se pri dnu šire
Svetu obitelj obuhvati blagošću
Pa se Strašni sud u drugome planu i ne primjećuje

Ili je prava ona na kojoj se odmah vidi
da traži krv
i ne smiruju se ni onda
kada krv padne.

OVO DRUKČIJE LICE

Gdje mi je ono lice koje sam preda te iznosila
kao što seljak iznosi plodove svoje ljetine u jesen

ponosan na svoj trud i dobru godinu
Gdje mi je ono lice puno obilja
kao pladnjevi što su se bogovima prinosili
s rijećima
Ovo dajem tebi zato što si mi svega dao u izobilju
pa ono što mi je preteklo
vraćam

S kakvim ѕu licem izaći preda te pred ljude pred Boga
On mi samo pozajmio baš ovo lice da me možeš prepoznati
Pod uvjetom da ga neizmijenjenoga vratim
kada dode vrijeme

A vidi što se dogodilo.

Zagreb, 20. I. 2001.

7

ISTI KAO PREPOLOVLJENA JABUKA

Kad kažu isti su kao prepolovljena jabuka
misle dvije iste polovice
a istih polovica nema

Postoji rumena strana
i ona zelenija
Ona kiselija i ona slada
Strana na kojoj stanuje biće voća
ona u kojoj je poslije podjele
slučajno ostala sjemenka više
Ona polovica na kojoj je peteljka
i ona gdje je bio cvijet
Ona strana koja je bila izložena suncu
i ona što je zadnjim naporom sazrijevala u sjeni

Postoji u naoko istim polovicama jabuke
strana u kojoj stanuje crv
Strana koja je osjetila dodir ruke
kad je bila jedna cjelina
Strana izložena vjetrovima
strana zavjetrine
Strana koja je ležala licem u blatu
strana što je bila okrenuta nebu

Osjeća li se polovica raspolućeno
nedovršeno
osakaćeno
Kako rješava problem ravnoteže
kad više nema iste strane na drugoj polovici

Voljela bih da nikad ne saznam
kad bi bila na mjestu
onih što su isti
kao prepolovljena jabuka.

Zagreb, 6. X. 1999.

SVE IMA ISTU BOJU SAMO SMO SVJETLO UGASILI

8

Sve ima istu boju samo smo svjetlo ugasili
Nemate se čega bojati
Spavajte brzo
dobro zatvorite oči
Samo nos smije viriti ispod pokrivača

Ako ne budete spavali zvat ćemo baba–rogu
Vani je puno vještica i vukodlaka
što vire kroz prozor
da vide tko nije zaspao

Što se pokrivate preko glave
Hoćete se ugušiti
Nitko vas neće pojesti ne bojte se
Sve ima istu boju samo smo svjetlo ugasili

Tko ne bude brzo zaspao
Sutra ćemo ga dati prosjaku
Baš je jedan danas dolazio pitati
Imamo li neko dijete viška
koje ne sluša
pa smo mu rekli neka navrati

Laku noć sanjajte lijepo nemate se čega bojati
Sve ima istu boju samo smo svjetlo ugasili.

Sl. Brod — Zagreb, studeni 2002.

KORNJAČA ILI LAKO — TEŠKO

Lako je kornjači ima krov nad glavom u svakom trenutku
gust crijeplj do crijepla što ne propušta
Ima gdje skloniti glavu
Ima rješenja za svaku priliku
kišobran suncobran viteški oklop
pancirku

Ona je hodajuća sloboda
Gdje jest tu je sva

Ima sobu s cjelodnevnim boravkom
spavaću sobu s prozorom odmah iznad uzglavlja
i da ne nabrajam ostale prostorije
Pruži se onoliko koliko se može pokriti
Ako netko kuca ne mora ni proviriti ako neće
Komotna kao u svojoj kući
Blago kornjači

9

Ali nije baš tako
drukčije je

Teško kornjači
Zna li itko (osim puža u lakšoj varijanti)
što znači nositi čitav život kuću na ledima
i nikad baš nikad ne moći van
Samo gledati kroz prozor (čitavu kornjačinu vječnost)
Ona ne može reći
kuća mi se popela na vrh glave
idem malo izići
Kolika tek odgovornost sva kuća leži na njoj
Ne nosi ona teret kao ostali kao mrav na primjer
pa da može reći e sad ču malo predahnuti
kad stignem kući sprtim teret i odahnem
Nema toga u kornjačinom životu
Ona ne zna što znači poželjeti doći kući
otići bilo kamo ostaviti sve i trknuti do
pa se uvjeriti da je ipak na kraju krajeva svoja kuća svoja
A tek njezina ljubav
Gledaju se samo kroz prozore
Nikada se idući usporedio s ljubavnikom meko ne dotakne bokovima
onako kao slučajno
nikada gola koža do gole kože čitavom dužinom

A to što joj se povremeno dogodi
izgleda kao da ide u rat
Dva viteza u oklopima s vizirima
i nema uzmaka
dok joj se još jedna kuća ne popne za vrat
pod izgovorom održanja vrste.

Zagreb, 19. V. 2002.

Luko Paljetak

Who is who

11

HRVATSKI PJESNICI

Hrvatski pjesnici su hrvatski pjesnici
i u tome je problem; da su to francuski
pjesnici sve bi bilo u redu, ne bi se mučili
sa S. S. Kranjčevićem, imali bi Baudelairea
i Faunovo popodne za uzor, a ne Starca
Milovana, jer njega pjevali bi uz gusle
mladoga Mériméa, bili bi u Parizu
a ne u Zagrebu i ne bi ulazili
i izlazili, kao iz lifta, iz svog Društva,
svaki bi svoje društvo imao sous le ciel
de Paris, a la belle stoile, pjevali bi
zajedno Marseljezu i rušili Bastille,
i ne bi pod rep konju gledali nego pili
konjak bi i na njemu jahali bi kroz lijepu
njihovu, imali bi vikendice u Cannesu,
a ne na Krku, Braču i nekim otocima
na koje gol kad dodeš i odeš gol, de Gaul
bio bi im general, a kaplar zNa se, mogli
umrijet bi preko vode velike a ne preko
kapaljke, vikali bi svi uglaš: Vive la France!

Hrvatski pjesnici su hrvatski pjesnici
i u tome je problem, veliki, grand probleme.

ONO NEŠTO

Nervozno kao žena vrijeme u torbi traži
nešto što nije moglo ni prije naći, put je
pred tobom kao traka koja se samo miče
dok traje tvoja smjena, a onda nešto snažno
bljesne i zaslijepi te i staneš kao vlak
da preko pruge prode gusjenica, a kada
ponovno pogled ti se vrati pred t'jom stoji,
vjeruj mi, ono nešto što treba šutnut nogom.

ONO ŠTO

12

Zaškripala su vrata, škljocnula zatim praznim
zubima, slobodan si, govorile su noge
nekome gore, put je otkrivaо te, povoj
odmátajući, ranu po ranu, ali zdravlje
bilo je savršeno, nalik na sat, na lokot,
na korov koji raste okolo, ako pas te
ugrize to su ona vrata osvetila se,
ali ako leptir sleti na glavu nemoj
pomisliti da si cvijet, medutim ako muha
na tebe sleti smiješ slobodno pomisliti
no nešto i onako pomišlaš vrlo često.

WHO IS WHO

Izdani smo od onih koji i sami stoje
izdani među nama, izdani smo i sami
izdajući se, sebi i drugima, na oči,
na usta, na komade i u cjelini, tko je,
tko nije? izdani smo, u stihovima, drami
i u eseju, tko je uopće tko, tko skoči

u koga i na koga, na koju, čiju stranu,
postelju, dušu, jetru, konja što odmah smrzne
u gips, u mјed, u biftek, u sladoled se, nije
to *who is who*, baš nije, naprotiv, to se zbije
onako, izdani smo i izdajemo (drzne
uvijek se netko) sebe i sobe u svom stanu

i druge, da, u drugim, izdanim nama, zbilja
prešlo je svaku mjeru koliko nas je bilo
za stolom, tko je pio kavu, tko krv? u travi
bilo nas je toliko, takoder, svatko cilja
držao svog se, svatko, a san je bio pravi
pravcati cilj, u magli; o da znaš kako milo

bješe mi, ne misleći ni na što, u tom svemu
na tebe misliti, na ona tvoja mjesta
na kojim ima smisla priznati: izdani smo.

DAN PRAĆENJA PTICA

Danas je svjetski dan praćenja ptica, čujem
spikera slovenskoga radija koji zatim
citira ne znam koga i kaže: Mi se samo
trudimo, profesori oni su... čaplja digne
nogu zadrhti klavir kroz Carnegie Hall, oči
orla i oči zeca sretnu se kao dva
samuraja na mostu, na tebe padne sjena
kondora koji zatim postanem, ti odljetiš
s prstenom s moga prsta

13

dan je svjetski dan
praćenja ptica, ali dopusti da te danas,
i sutra, ptico moja, pratim, i prekosutra,
spiker slovenskoga radija ima pravo:
profesorica ti si, ja trudim se i padam
po ne znam koji put, dopusti mi još jedan
dopunski spasonosni jesenski onaj rok.

KAO ČAJ

Otpušta breza jedan po jedan list i već
vide joj se ramena i ključne kosti kao
i nama prošlog ljeta, obuzima me želja
da kupim samovar, da sjednem i da čaj
u njemu kuham, jak i gorak čaj koji sladak
postaje tek na tvome jeziku kada dode
u posjet nekim mutnim riječima mojim koje
govorim tebi da ti objasnim kako ja

shvaćam slobodu: kao čaj što se tiho kuha
i paru što se diže i dvopek što pucketa
kao i kosti ptic~~h~~ divno rasporedene
za let i razne druge vještine drage bogu
i ljudima u koje još spadam, kosti jedva
vidljive, kao tvoje kada si gola, kada
uzor si brezi koja otpušta list po list,
kao što meni uzor stari je Rus što kuha
u samovaru čaj u zaledenoj šumi,
u pari što se diže iz jakog tog i gorkog
čaja i skriva sve.

ŠPEKULA

14

Listopad nije mjesec godišnji, to je stanje
u meni, sve do sada bio sam čovjek, sada
otpada s mene, sa mnom otpada s mene, dio
po dio ovo ljudsko obliće, više–manje
postajem stablo, metež u korijenju mi vlada,
a grane su mi gole, možda bih zato htio

da budeš (zar ti nisam tepao tako?) vrabac,
da skakućući šuškaš po lišću što je s mene
palo na zemlju, hladnu i opću, i da grickaš
jezik mi, koji pada također, kao kesten,
žir ili lješnjak, kao špekula da se njome
igraš do proljeća.

MLIJEKO, PAPIR

Jedna o drugu zvijeri glade se kao kamen
o kamen, konjski vjetar i blitva grade neki
intimni odnos, pijem mljeko, to majka meni
šalica ona bijela postaje, ipak njeni
uvojci oblacima pripali su, dalèki
postali rubovi su stola, sve na egzâmen

nov, strog, dug čeka, papir tužan je kao koža
ostarjele metrèse, zbog toga treba mrtve
zavijati u papir, papir bez riječi, prazan,

savršen, kakav nisam nego, na brojne žrtve
njegove nalik, sav sam ispisan, vršak noža
teško bi pronašao slobodno mjesto, fazan

medutim uvijek može naći ga, ali pas
pronade ga još bolje.

PROLAZAK KROZ SELO

Što će nam reći stabla kad nas vide
ovako gladne na putu u selo
koje već gradić postaje, jer stide
gladnih se grane sada kad je zrelo
gotovo sve pa i to da se kaže
ono što neće reći se na mjestu
savršenom za onog koji laže
da nije nikad, idući niz cestu,
poželio ni jedne stvari svoga
bližnjega, krušku, ženu, konja, kćer
ili bicikl; ja se neću toga
držati, evo put već mijenja smjer
i pred nama su sve veći i veći
dijelovi polja koje treba preći
zato što šumom nije dobro, jer...

15

DVOJBA

I danas dan je kao i svi dani,
a ipak mislim da je ovaj važan,
važniji nego isti takav lani,
ne znam zbog čega, možda je to lažan
dojam, svejedno današnjemu danu
pripast će ova večer što se sprema
polako: bog od zvijezda spravlja hranu
za naše oči, ali nama drijema
već se u ovom vlaku što nas vuče,
kao i lani, ovog dana istog,
na isto mjesto, ipak danu ovom
pripast će dvojba našeg uma čistog:
kako sve one račune od juče'
platiti — čekom, karticom, cash-lovom?

ZGRADE, PRAZNE

U svakoj kapi kiše stoji zjena
u kojoj nebo opet gleda sebe
i šalje k nama kapi kiše, sjena
postaje britva koja noge žen~~H~~
i mùškaraca brije, sad se zebe
pod čelom, sad se poput ljutog hrena
snijeg sjecka, sjecka, sad pod kožom grebe
svaka nas lјuska duše, bozi trijebe
sa zemlje svoje miljenike, mlâde
da bolju starost dočekaju, stâre
da pomlade ih; svi su m' tvi, redom
sestrica, otac, majka, mačak, slijedom
hromog plesača suze gospodâre
mijenaju, vjetar hrani prazne zgrade.

16

FRITZ

Pretvara konj u bubanj se i svira
po rebrima mu vjetar kao mladi
Krleža, jedan od tri kavalira
gospodice Melânije što hladí
na vjetru usne male kao pegla
kojom se glaća rublje što ga štirka
da oporo i nježno je kad legla
na nj bude dok se dolje ori svirka
pijanih muzikànata i klize
tramvaji gradom poput karusèla;
nalik na nokte koje netko grize
gase se svjetla: listam starog Fritza
opet, u koje od sabranih djela
da udem, ne znam, ne znam, svud je tmica.

POVRATAK

T. M.

Obučeš kožu kuć~~L~~ kad se gol
comme Ulysse sretan vratiš s duga puta,
polako vježbaš način kojim spol

provjerit treba, iz svakog te kuta
salijeću dani što na prazan stol
stavljaju svoje vječno im-a-nema,
tek poslije se javi stara bol
što prije toga cijelo vrijeme drijema
i samo šapće: ja sam dobar lijek
u maloj dozi! kad se sjetiš tko si,
čeka te hrpa podataka s raznih
papira koje propuh odmah nosi
čim vrata malo odškrinu se, vijek
svoj živiš ipak radi onih praznih.

DANAŠNJE PRINCEZE

Kako su tužne današnje princeze,
neke još nisu udane, a neke
jesu il' bit će, nekim bračne veze
pucaju već i postelje im meke
postaju tvrde, kadar im po kadar
pokazuju žurnali kako drugu
ljubi im tijelo-hranitelj i vladar
srdačca, ljepšu u tom istom krugu,
ili čak puno ružniju u svemu
po općem mnijenju koje gradi teze
svakakve, ali kliče: Bravo, curo,
došao tvoj je *principe azzurro!* –
zatim na neku drugu prede temu.
Kako su tužne današnje princeze!

17

P. S.
Obične cure zato volim, one
što dosta im je aqua e sapone,
glede princeze, pošao bih pò nju
ipak na svome bijelom rent-a-konju.

BRIJANJE

Obrijao sam lice, sad sam mladi
rekli bi na to oni koji znaju
kakav sam katkad, ipak toj se kradi

radovati ne mogu jer na kraju
kad spremim pribor što mi pritom služi,
lamicu, četku, sapun, i kad vodu
zatvorim, shvatim ono što me stuži
pomalo: da sam recimo, na brodu,
sirene ne bi, siguran sam, meni
pjevale, ne bi meni samom slatka
sazrela trešnja, ne bi, znam to ja;
u tebe samo malo većoj cijeni
nadat se mogu sada lica glatka,
i to bi moglo potrajat dan–dva.

Sead Begović

»Riječi: jedina naša mama«

19

UHVATITE NEBO

Sve je počelo kada poeziji viknuh — šuti!
Ona mi je odgovorila — mijao!
Što je značilo — neću!
Ali to za mene ne postoji, to neću
osim kada me boli glava
od čitanja loših pjesnika
i tad mrzim čitanje
samo žderanje slatkiša volim
jer sam nesretan i debo kao i nedokučiv stih
koji me je poslije sedam gladnih godina
napokon kremirao u hladnoj vodi
I sad imam srce od kamena
hrčem tako da riječi u meni vibriraju
U snu penjem se po ljestvama
i na vrhu vičem: Uhvatite nebo!
Onda se spustim
Kako si majčice? — pitam staru muzu svoju
a ženica moja
već odavno uspavane savjesti
uhvati me za sintaksu
hrvatsku moju rečenicu
kao za smrznuta jajca
i rekne:
bokćeki moji
dobro sam

NABODENI KUKAC

20

Odjednom si naboden kukac
koji je grizao svoju dušu
tu zloglasnu jazbinu
a na praznom trgu u twojoj glavi
šeprtlja se jedan zapleo u ovaj grad
pa sad poživi il' umri
nestani kao vještica na metli
Ima li išta ljepše od tvog
podbuhlog lica
dok razmišljaš o tom:
kada će suze poteći
iz tog mrtvog tijela?
Jer ti nisi više ovaj grad
grad više nije tvoja prošlost
Tvoji udarci ne grizu
tvoja djeca ne plače
susjedi se ne plaše
glava ti ne puca
I kada si zašao među spokojno drveće
da napokon nadeš mir
i ono je izdajnički reklo — nestani!

KAO DA SE TO MOŽE, UMAKNUTI U LEŠU STAROG AUTA

Tamo si prisluškivao nebo
ima li koga?
Ovdje loviš cestu
stani za Boga miloga!
U snopu farova, nekoliko parova
pomalja se iz guste magle
Zadihani? Vjerojatno
u lešu starog auta
podvrgnuti mučenju tijela
Jedno ne može umaknuti drugome
osloboditi sebe sama
još i pasja vrućina u njihovu zagrljaju
jauci ljubavnih bolesnika
i vojske unesrećenih, pregaženih
njihovih beba

Bolje i to nego pobaciti neku svoju
smrznutu tajnu
i umaknuti
Kao da se to može
pred onim koji jamči
tvoje i moje postojanje
u nekom boljem autu

STRAH ĆE BITI POJEDEN

Na tvom licu ni traga životu
Mogu vidjeti skelet tvog napuštenog srca
a u očima zdenac
ono što te upija, što te ždere
na ovoj zemlji koja se smiješi
jer te odjednom poželjela
Naokolo umrlo lišće
i životinje čiji su prethodnici bili pojedeni
A ti maziš jedinu preostalu zvijer
grlić boce, od rucka do večere
sada kada strah od vašeg rastanka
gmiže šupljim deblom
tvoje utrobe

21

NAPOKON KOD KUĆE ČOVJEĆE

Oko podneva
nebo je htjelo čuti
zapomaganje kišice
te je streslo gr̄d nad gradom
Bijel od užasa
Zagreb je zapomagao
kuda da se djene?
Prije nego što nestane
u svjetlucavu izlogu
u popodnevnoj vrevi
Poslije je došlo sunce
a grad je onaj u kojemu ono
budi uspomene na zemlji Božjoj
Osjećam propinjanje vatre u njemu

i ples njenih plamenova
jer dišem ono od čega trepere stabla
te odlučih da sunce ne postoji
postojim ja — nečiji ručak
pregorio duh koji ziba kosti
izvan svoga tijela
i živce koji se vraćaju kući
gustum prometom, naravno
da poludiš
Na mene se usredotočila prozorska okna
i u njima gladni prolaznici
Oblizuje me i obala Save
osjećam žed
I... napokon kod kuće
gdje se mogu najesti do sita
i napiti nečije krvi
potom napasti zamrzivač
odlediti vršak nečijeg nosa
odlediti i mahune

NAJBOLJE JE BITI STABLO UZ RIJEKU

Takve ja ljude volim
koji svakodnevno gube svoje brodovlje
i svoj posao
Te izmoždene svećenike rada
na koje se spustila mrkla noć
i koji se okreću na kraju ulice
s opšivenim obodom tuge
Nagluhi je njihov Bog
ispustio držak suncobrana
iznad njihove glave
te ih vuče na put
duboke zamišljenosti
Tako je zla kob htjela
smaknuti im s glave
dječje lice mjeseca
a puzavi život
tu je, namiguje, iako je već otišao
zaklonjen sumornom tišinom
napipava put do tvoga pogleda
punog jada

Da, mnogi životi iskaču iz tijela
kao sićušne nemani
i prije nego što svaki od njih
zaboravi svoju nazočnost
došulja se starost kojoj je
najbolje biti stablo uz rijeku

RIJEČI: JEDINA NAŠA MAMA

Sumnjiv si mi užitak
na vrhu jezika svijete
U tvojoj me utrobi, crvenih vjeda
pronašao izlazak sunca
u nekoj luci pokraj Baltimore
ili bilo gdje drugdje
To je nešto što čovjek ne očekuje
komadić zajapurena života
u kojem nećeš prevariti mrtve
urlajući kao životinja
buneći se protiv mrtve tištine
Treba vidjeti gdje je što na svijetu
i onda prognan ljubiti zviježda riječi
koja su jedina naša mama

23

SRCE SAPUNICE

Riješit ćemo to daljinskim
to što nam para srce na TV
gledajući djevojku
prostranu u svojoj potištenosti
i u raskošnu tijelu, naravno
Ona poriče da smo joj se klanjali
i odražava sav naš sjaj
koji ćemo sada ugasiti
i u tišini korote
na trenutak spasiti
beznadno bolesno
srce naše

TRIJUMF SMRTI I DIJETE ŽIVOT

24

Ti su ljudi putovali lubanjom
a ne svjetom
gdje još jednom umiru mrtvaci
posadeni u ogoljenu zemlju
Uz varavo sutonsko svjetlo
kreštanje ptica i škripu kostiju
nešto ih tjera da između grobova
shvate sebe
srčući neko piće dovijeka
dozivajući u život svoje snove
Netko će se od njih domoći
Njegove radosti
i u Njemu rose, jer
nijemi su naši prijatelji
davi ih vlastiti jezik
zamračilo im se i more i zemlja
izvrnuo ih vihor
i dahću od bijesa
Svejedno je u kojem će kutu
dočekati misao o smrti
kopito njeno više ne dodiruje tlo
To opasno umiljavanje zvijeri
mora se dogoditi
Začuduje jasnoća prizora
u kojem će izgladnjeli pas
postati dijete život
u naručju majke

LJUBAV U OSKVRNJENOM ŠUMARKU

Pamtit će dovijeka žudnju one mrcine
koja me je pregazila u šesnaestoj
Bilo je mračno, iz njegovih su očiju frcale iskre
Bijednoj sam uši mogla dodirnuti trunak prašine na licu
istom i lažno njegovo ganuće
kad rekao je da me voli
Njušeći moj vrat kao da se iz njeg puši krv
taj zadihani hrt stenjao je od uzbudenja
i ja se odjednom sažalih: a što mu ne bih dala
kad me toliko poželio?

Samo, da me ne rastrgne prije nego što
istekne noć. Utješim ga s nekoliko iznudenih i paničnih
poljubaca

Boljelo je
imala sam osjećaj da mi taj čovjek otvara glavu
da se hvata po meni kao što se hvata gamad
u nekoj rupčagi. U tom trenutku nitko
ne bi mogao spasiti moju samoću
Osjetih prazninu koju vjerojatno ostavlja
samo smrt u utrobi
Ništa se u njoj ne bi moglo roditi
Oko moga srca više se ne kupaju mala djeca
Možda bih mogla snijeti gmazovo jaje?
Sklopih oči od te pomisli
Iza spuštenih kapaka bogati izlozi
igraš se u njima mlačna ljubavi moja
U tih nekoliko grčeva u kojima se on
hranio mojim najanježnjim dijelovima
Ona, to jest ja, prokune nebo!
Nikad više žilica nasmijana lica
jednom riječju papigica
sve zbog ovoga kukca koji se sada neočekivano
skvrčio uz nju poput kukice
Skotrljao se iz nje snužden kao da je
izvišao iz kunićnjaka
kao da je htio biti miliji od uznesenja
Zatim je počeo plakati
kao i svako dobro djetešće
protjeran iz moje sudsbine
jerbo je u svojoj nasladi ljubio kužne ulice
Pokušao je nešto reći, no
njoj je zvonilo u ušima
od tih zvona i andeli bi proplakali
Od te jezovite ljubavi ostala je samo sablast
u magli
Jedna je bijedna uš
gnječeći tvoje zdjelice
zaslužila prijezir
U tom gnjevnom šumarku stradao je samo onaj
koji nije pitao za cijenu svoje besmrtnosti
Moleći se za nj, zdvajala je nad njegovim pokajanjem
Što će mu, pitala se, to sunčeveo sjeme
koje je zašlo zauvijek, napose sada

kada je ostao sam
sam s otkucajima moga iščupanog srca
sada kada odlazim, padam u bezdanu jamu
gdje laju gladni psi križanci
gdje njegova ruka još misli po mome tijelu
Uzalud, on nije izumitelj, on je silovatelj
grabežljivac dakle
I što zatim?
Tijelo će zatim spavati
i tražiti svoje najbliže
u snu

ŠKRIPA BEŠĆUTNOG VJETRA

26

Sin i žena, moja najdraža, pa čak
i mačak je kod kuće
(sigurno je uzeo godišnji)
pa sad uživa dobročinstvo naših milovanja
Ali nema naše majke
danasa se nije ukazala
samo duh njen lebdi nad pećnicom
i moja nevidljiva braća
gmižu mi kroz kosu
iako raspršena grobljima svijeta
Uzalud ćeš
zgrabiti samoga sebe
izmigoljiti iz sebe
udaljiti se
pognati prema cesti
to tijelo koje škripi i kašљe
u očaju i slasti disanja
A kada pustiš šaptaju srca da
pretvori se u lavlju riku
srčeko tvoje zaposjedne — čamotinja
starica neka suha
prazna čaša
čije smo vino
kao krvcu popili
nadušak
i onda smiješak
koji nam bešćutni vjetar
ubrzo odnese s lica

Aleš Debeljak

Kozmopolitski klub

(I. nastavak)

**UMJETNIK I ZAJEDNICA S ONE STRANE ESTETSKOG
ISKLJUČIVANJA**

27

Vlak nas je polako vozio prema Trstu. Svojoj sam ženi, Amerikanki kojoj slovenska povijest, naravno, nije poznata u detalje koje sam ja posrkao »s majčinim mlijekom« školske lektire, objašnjavao da se radi o gradu u kojem su fašisti između dva rata spalili slovenski Narodni dom i gdje slovenska manjina ni danas nema sva nacionalna prava. Erica me saslušala, a zatim, sasvim u duhu anglosaksonskog zdravoga razuma suho zaključila: »Vi, Slovenci, vidite Trst u slikama krajnosti. Ili kao leglo fašizma ili pak kao *shopping centar*.«

Stresao sam se i zastao usred vlastite misaone ispravnosti. Uistinu: Trst ipak znači puno više od jednog medu odabranim, agonijom prožetih poglavljja u slovenskoj povijesti. Ako dobro promislim, moram, naravno, priznati da se spuštajući nizbrdo, zavojima ceste od Občina, čovjeku blago rasire nosnice dok hvataju miris ispranih hridi sjevernoga Jadrana, a kroz prozor, na trenutak otkucaja slutnje zabljesne stup na dvoru plemićke obitelji *Thurn und Taxis*, iz moždanog tkiva se uzdigne mršavi lik Rainera Marie Rilkea, kad je godine 1912. tu pisao prvu od dviju svojih besmrtnih *Devinskih elegija*, potom se u zjenicama već ocrtavaju vedute Trsta. Pred mojim se očima zamamno otvaraju brežuljci »grada u zaljevu«, u kojemu »parobrod trubi njoj« još samo u knjigama Borisa Pahora. Trenutak prije no što skliznemo u postaju Trieste Centrale, moje se literarno sjećanje napuni nježno nostalgičnom »chiusa tristezza« iz pjesme *Tri ulice* Umberta Sabe; u meni odjekuju klizeći koraci Nore Joyce u jednom od trinaest iznajmljenih stanova kroz koje je vitlalo kreativno ludilo njezinoga muža, dok je ovdje podučavao engleski u Berlitzovoju školi stranih jezika; čujem rasplamsalu argumentaciju drskoga Henrika Tume, koji je u kozmopolitsku austrougarsku luku Trsta, a ne u tada još jako provincijalnu i u kontinent zaključanu Ljubljani, htio smjestiti prvo slovensko sveučilište; oči ga ne mogu ugledati, ali ipak ga vidim, Ketteov elegični mol *San Carlo*, ne čujem

ga, a ipak u mislima dešifriram plahi govor »šavrinki« koje se svakog tjedna spuštaju s istarskih brda prema gradskoj tržnici; još samo za čitatelje Marjana Tomšića; epitaf na grobu Itala Sveva na groblju Svete Ane govori mi da se »smješka prolaznom životu i slavi, koja je kasno okrunila (njegovo) djelo«; ne-svakidašnji me izdavač i tankočutni kritičar Roberto Bobi Bazlen iz klupa *Bibliotece Civica* opominje da knjige, osim u obliku primjedaba ispod crte, uopće nije moguće pisati.

Geografija gradova i pristaništa, ulica i trgova, za mene nikad nije bila samo jednostavna mreža kružića i znakova na rastvorenim zemljovidima; u njima razaznajem životne poruke koje me uvjek iznova tjeraju na putovanja kroz književnu topografiju, pomoću koje otkrivam smisao u svakidašnjoj zbrici kulturnih signala. Svet, naime, vidim kroz knjige i njihove autore. Ali čak i ja, bastard Guttenbergove galaksije, moram se unatoč sklonosti književnosti razumski prisiliti na to da Trst ne gledam samo u svjetlu naslijedenih pojmovnih stereotipa iz nacionalne baštine.

Bogatstvo raznolikosti u meandrima tršćanske povijesti, čiji nezanemarljivi rukavac također predstavlja i slovenska kulturna povijest, naime poražavajuće brzo odlazi u zaborav ako Trst promatramo isključivo kroz naočale refleksa redukcionizma, kakav nam nameću nacionalni klišejii. To, naravno, ne znači da u bolnom fašističkom opsegu tršćanske prošlosti nema istine. Uopće ne.

Spomenuta obiteljska anegdota o odnosu prema Trstu prije svega pokušava ponuditi spoznaju da je moguće imati oslobođajući odnos prema povijesti, pod uvjetom da smo se u stanju otresti pseudoreligioznog uvjerenja u skladu s kojim postoji samo jedan način razumijevanja prošlosti. Danas, na postmodernističkom kraju tisućjeća, mnogi kulturni kritičari, naravno, rado oplakuju gubitak povijesne svijesti. Ne lome ruke nad gubitkom samo jednog načina tumačenja prošlosti, nego prije svega jadikuju nad gubitkom smisla za povijest *tout court*, kako je lijepo rekao Alexander Kluge: »Sadašnjost napada sve ostale moduse vremena.« Što više raste broj digitalnih informacija, statističkih pregleda i bankovnih podataka, manje smo, čini se, zaista sposobni angažirati vlastite osjećaje, moralnu imaginaciju i kritički um pri aktivnom oblikovanju sjećanja na dogadaje za koje vjerujemo da su bitni dijelovi u izgradnji individualne i zajedničke prošlosti.

A treba znati da takve prošlosti, čiste, arkadijske i idealne, nema. Ostaje samo sadašnji pogled preko ramena. Posebni su oblici sjećanja oni koji kroz naše prisvajanje minulog gradiva tek određuju našu prošlost. Takav pogled trebamo: ne toliko zbog plemenite nostalгије, koliko zbog traženja povijesnog smisla — što znači, zato da bismo iz prošlih dogadaja mogli iscijediti znanja o mogućnostima sadašnjeg identiteta, a na takvom temelju izreći i viziju budućnosti. »Reci mi čega se sjećaš, pa ču ti reći što možeš očekivati«, možda bismo mogli reći, nagovještavajući pri tome nezaobilaznu činjenicu da ikone individualne Mnemozine nisu trajne, nego se mijenjaju pod pritiskom sadašnjih potreba, kako je dobro objasnio Andreas Huyssen u svojoj knjizi *Twilight Memories: Marketing Time in a Culture of Amnesia* (1995.).

Nakon što su nam Freud i Nietzsche širom otvorili prozore u psihologiju i filozofiju povijesti, veoma točno znamo kako je osobno sjećanje nepouzdano, jer ga uvjetuju *bol* i *negiranje, potiskivanje i zaborav*. Isto tako, nesigurno je i sjećanje cjelokupne zajednice. Takvo sjećanje ne zadržava se toliko u osobnim dnevnicima, nego pokušava pronaći dom u ceremonijalu javnih slavlja. Osobito opipljivo kolektivno se sjećanje nudi javnosti u retorici kamena, u konjici spomenika i stepeništima muzejskih želja. Iako muzeji od granita, mramora i betona obećavaju kontinuitet, ipak su postavljeni na živi pijesak ideoloških formula i mentalnih klišeja. Mnogi od njih čak su izgubili prvotnu namjenu koju je izbrisala nemilosrdna rijeka vremena. Robert Musil, taj sjajni kroničar nestale dunavske »kakanije«, dobro je uhvatio gorki okus toga gubitka kad je napisao da »ništa na svijetu nije tako nevidljivo kao što su spomenici«.

NEMA »LIJEPE DUŠE« I »RUŽNOG SVIJETA«

Tako su nevidljive — u dobrom i lošem smislu — raznolike spomen-ploče na kućama, u kojima su se ili rodili ili neko vrijeme stvarali slovenski pisci, pjesnici, gramatičari (jezikoslovci) i nakladnici naše prošlosti. Te su kariatide kolektivnog sjećanja, kao nekakva samopokretna »druga priroda«, već do te mjere urasle u kartografiju slovenske pokrajine, skupa sa svojim gradovima, trgovinama i selima, da njihovog izvornog smisla skoro uopće više nismo svjesni.

Nema dugo kako sam šetao starom Ljubljonom. Kao i nebrojeno puta ranije, i ovaj sam se put zaustavio pred privlačnim izlogom jednog od mnogih antikvarijata prijestolnice, onog koji se nalazi na Jurčičevom trgu, gdje se gradska oslobođenost Novoga trga smiruje u otvorenom prostoru između Hribarovog nabrežja i Židovske ulice, prije nego uski klanac između kuća ponovo stješnjuje zrak u tjeskobu. Ispod poprsja autora prvog slovenskog romana mladić od kojih dvadesetak godina objašnjavao je svojem gostu-strancu da se trg — u slobodnom prijevodu — zove »po tipu, koji se furao na literaturu, jer se nije znao furati na politiku«. Razmislimo kakvo se antropološko bogatstvo zapravo skrije u tom kratkom objašnjenju o Josipu Jurčiću! Izvrnuti sinopsis povijesti slovenske književnosti, po mome sudu, govori da je mladićev komentar nadahnulo samo po sebi razumljivo uvjerenje, kako pisci i pjesnici naše prošlosti zapravo nisu bili umjetnici u punom značenju te riječi, već su bili nekakvi zamaskirani i neuspjeli, ako ne i lažni političari. Prema tome uvjerenju, koje nije daleko od blaziranog zamaha kojim se — kako je to učinio mladić pred Jurčičevim prsјem — lako odbace spisateljska nastojanja kao udobna maska političkih stremljenja.

Čini mi se da takva blaziranost ne raste samo u vrtovima privatnih dosjetki. Zapljuskuje nas iz brojnih medija i obasipa s brojnih govorničkih pozornica slovenskog »društva u tranziciji«. Prezirno sažaljenje s kojim gospoda popularnog ukusa guraju na društveni rub spisateljske eksperimente, da bi stali u »arenu života«, a tobože se radi o »prevladanoj« i »zastarjeloj« umjetničkoj pozici, nosi u sebi nešto od one nadute samouvjerjenosti na kojoj se prepoznaće da

se izučila u klupama patološkog narcizma. Uvjerenje da pisci ne bi smjeli imati nikakvog posla s neposrednim životnim pulsom, i time, očito, ni s političkim i nacionalnim vidicima kolektivnog postojanja; to uvjerenje je danas u Sloveniji dnevna krilatica, koja beskrajno traje, a od pisaca čini ne samo nedobrovoljne čudesne izgubljenike, već prije svega patetične gubitnike.

Sve one koji pokušavaju, sa zrncem intelektualne skepse i priličnom dozom kritičke distance, posumnjati u obveznost takvih priručnih formula za »današnju upotrebu«, često snade ponižavajuće obilježje cankarevskoga sentimentalizma, na koje je priljepljena majestetička uzvišenost prema nostalгиji za herojskim vremenima, kad je piščeva riječ još nešto i vrijedila. Najvjerojatnije se doista nije nimalo lako odreći herojskog vremena piščevog glasa, koji je bio cijenjeniji zato što je bio jedan od rijetkih, ako ne jedini koji se drznuo tvrdoglavu dvojiti u zapovjedeni zakon društvenog poretku, u kojem je *laž postala istina*, ako smijem parafrazirati Kafku. U potpunosti razumijem i zanovijetanje novinskih majstora površnosti koji u slovenskom kulturnom prostoru devedesetih godina omalovažavajuće glosiraju nastojanje onih inntelektualaca i pisaca, čiji se credo oblikovao u estetskom i etičkom otporu prema institucionaliziranim »oličenim grobovima«, a sada se njihov stav ne može preko noći promijeniti u skladu s postkomunističkim imperativom sretnog časkanja o demokratičnim, moralnim, estetskim i svakojakim *laissez-faire*. Neprestano je upozoravanje na hidru starog režima, koja je valjda posve neoštećena preživjela zapadnoeuropejske baršunaste revolucije, da bi sad navodno ponovo sjala »zmajevu sjeme« komunističkih manipulacija, naravno nadasve neugodno za sve one koji ne vole slušati opomene o vlastitoj uplenjenosti u samu stvar. Cinizam spore predaje, koji shvaća svaki *status quo* kao nezaobilaznu povjesnu nužnost, logična je posljedica otpora prema toj duhovnoj manjini, za koju je karakteristično da se hrani krhkim civilizacijskim uvjerenjem kako je *sadašnjost nužno bremenita prošlošću*.

Upozoravanje na registre prošlih ideoloških izopačenosti postaje neugodno još i u jednom posve drugom svjetlu. Ne nudi nikakvu posebnu utjehu ni autentičnim kritičarima postkomunizma, a još manje legijama »majskih hrušteva«, koji se zalijeću u izmišljeni kolos komunističkog kontinuiteta tek od prvih demokratskih izbora dalje, da bi današnjom vikom prikrili dojučerašnje vježbe iz vlastite državne poniznosti. Mislim da antikomunistička uznesenost također sprječava kritičko promišljanje tek prihvачene činjenice, kako u Sloveniji nismo poznavali klasične zapadnoeuropejske disidente u strogom značenju te riječi. Također, nismo poznavali ni klasičan »samoizdat«, tj. literarno i kulturno »podzemlje, tako karakteristično za povjesnu genezu bivšeg Varšavskog pakta«. Zamršena dijalektika šutnje i prilagodavanja, suradnje i otpora, privlačnosti i odbojnosti među stupovima režima na jednoj i neovisne spisateljske imaginacije na drugoj strani, kroz ideološke je usjeke, osobine boli i krkljanja cenzure u posebnim slovenskim prilikama ipak onogućavala puno slobodniju kulturnu sferu od one, s kojom su bili prisiljeni živjeti drugi istočnoeuropejski narodi pod stegom staljinističkog despotizma. Osebujan ritam mekog pritiska, odnosno *re-*

presivne tolerancije kojom su vode jugoslavenskog komunizma opsjednuto tražile »treći put« ne samo u socijalno-političkom, nego i kulturnom smislu, nažalost još je uvijek premalo istražen. Upravo je simptomatično kako se misaoni sat anatomije, koji bi smogao dovoljno hrabrosti za promišljanje vlastite, pa makar tako suzdržane uklopljenosti u djelovanje bivšeg društvenog poretku, nadasve rijetko pojavljuje na stranicama slovenskih intelektualnih publikacija.

Takvo kritičko promišljanje epohe vjerojatno bi pokazalo kako nema *manehejskog* »prljavog svijeta« i »lijepih duša«, već postoje samo zbumjeni pojedinci koji i tada kad žele govoriti istinu, nikad ne mogu biti posve uvjereni nije li i njihova osobna varijanta možda već unaprijed ubrojena u cjelovitu logiku vlasti. U lukavosti se totalitarne *forme mentis*, naime, skriva najveća moć, koja upravo u utjerivanju apsolutnih odgovora na izazov vladajućih uspješno sprječava razvoj uravnotežene analize koja bi smogla probiti unaprijed zadani okvir krajnjih stavova.

Isključivi krajnji stavovi, barem u suvremenoj političkoj sferi Slovenije, proizlaze iz »zainteresiranog« prisvajanja prošlosti, o kojoj se nikako ne možemo složiti kako za nju vrijedi da svaki *dokument kulture* znači već i *dokument barstva*, kako je jednom zapisao Walter Benjamin. Ne možemo se dakle složiti da prošlost nije moguće jednostavno »zapakirati« u pojednostavljen rječnik apsolutnog dobra i apsolutnog zla, u kojem komunizam i antikomunizam mijenjaju samo moralne predzname, a njihova totalitarna bit ostaje u strukturi ista.

Pogotovo nevjerljivo takva isključivost zvuči nekome tko je — kao pisac ovih redaka — odrastao u osamdesetim godinama. Tada je španjolska čizma komunističkog režima već značajno popustila, tako da se puno ne varam kad kažem da je moja generacija imala osjećaj kako nam »zapravo ne ide tako loše«. Za uspostavu uravnoteženog povijesnog sjećanja, usprkos tome, neki od nas, koje je prošlost uopće zanimala, morali su se oslanjati na teško dostupne knjige, većinom tiskane izvan slovenskih granica ili u pograničnim krugovima. Prave priče iz prve ruke nikad nismo čuli, ako u to ne ubrojim neke osnovnoškolske susrete s partizanskim prvoborcima, a njih upravo ne brojim zato jer su bili službeno organizirani i nitko ih nije ozbiljno shvaćao.

Suočavanja s tamnim predjelima kolektivnog sjećanja nisu nimalo laka. Potrebna je, ne i jednostavna osjećajna i misaona spoznaja koja možda može niknuti iz *istovremenog* iščitavanja medusobno isključujućih objašnjenja; takva nam metoda čitanja omogućava da, primjerice, vidimo kako su na našem etničkom prostoru za vrijeme Drugog svjetskog rata djelovale dvoje slovenske vojske, antikomunistička s jedne i pokret otpora, koji su predvodili komunisti, s druge strane; da su se »crvene« ubojice u poslijetnom Rogu i »bijeli« mučitelji na Svetom Urhu istovremeno hranili iz iste bezobzirne nasilnosti i mesjanskog osjećaja; da se domobranska prisega vodi na ljubljanskom stadionu (ne samo s obzirom na naoružanje, koje su domobrani preuzeli od okupacijske njemačke vojske, nego i na simboličnoj razini), nažalost, rječito razlikuje od poljske situacije u kojoj je antikomunistička domoljubna vojska, uz stanovitu pot-

poru Katoličke crkve, znala očuvati aktivan protunacistički karakter, a time je ipak duh gradanskog rata zadržala čvrsto zatvoren u boci.

Kao što bivši komunistički egzekutori ne mogu priznati da ubojstvo ne opravdava ideja o besklasnim nebesima na zemlji, jer tim bi im se priznanjem doslovno srušio svijet u kojem žive, tako i »bijeli« slovenski vojnici ne mogu svoju prisegu Hitleru i postupke kolaboracije dovesti u pitanje. Usprkos mnogim prigušenim glasinama o tome kako je »stvarno bilo«, usprkos prvim primislama rođenim pri čitanju znamenite u Trstu tiskane knjižice eksplozivnog razgovora između Pahora i Kocbeka (1975.), moram priznati da sam tek u iscrpljujućoj i dugotrajnoj polemici o narodnom pomirenju i u riječima Spomenke Hribar, osobito u njezinom kontroverzno-isповједnom eseju *Krivnja i grijeh* (1984.), počeo polako shvaćati da Drugi svjetski rat u Sloveniji nije značio samo oslobođilačku borbu protiv okupacijskih sila, već da je istovremeno, prije svega u širem području »ljubljanske pokrajine« koju su nadzirali Talijani, također dvljao gradanski rat.

32

Tad sam valjda postao svjesniji što znači filozofska preporuka da moramo svu prošlost preuzeti na sebe zato da je ne bismo ponovili. Preuzeti na sebe svu prošlost znači pak analitički se suočiti i s praznim mjestima kolektivne povijesti. Ovdje nikakva strast izopćavanja i isključivanja ne može stajati na mjestu. Štoviše: laktom koji pokazuje kako se možemo suočiti s dramatičnim povijesnim sukobima mjeri se također i etička zrelost. »Daleku i nebesku« stranu nacionalne egzistencije prema tome je moguće pretražiti tek onda kad ne pokušavamo izmaći meditaciji o smislu *hamartije*, kobne zablude, koja je u svojim suvremenim preobrazbama više nego jednom, a najviše za Drugog svjetskog rata, rascijepila slovenski narod, a nama zadala da razmotrimo posljedice onoga stanja u kojem pojedinac može biti »bez krivnje kriv«. Da bi tragična situacija, naime, dočekala svoju katarzu, najprije je moramo prepoznati kao tragičnu.

AUTOMATSKA POLITIKA ESTETICIZMA

S one strane manihejskog isključivanja, analiza prošlosti gotovo sigurno ne bi mogla zaobići etičke, estetske i idejne posljedice situacije u kojoj u Sloveniji nakon Drugog svjetskog rata nije bilo pisca koji bi se mogao nadati statusu, sličnom onome koji u češkoj, odnosno ruskoj kulturi imaju Vaclav Havel ili pak Aleksandr Solženjicin. Kad bismo uopće imali takve likove, onda bi možda bila opravdana — ali ne i prihvatljiva — sadašnja histerija crno-bijele dramaturgije u društvenom sukobu, koja naizgled jednostavno raspoređuje sile dobra na jednu stranu crte u pijesku, a sile zla na drugu.

Kad bi se Slovenci opravdano mogli promatrati u napornoj pseudosvetičkoj aureoli dosljednih disidenata, kakve tipološki utjelovljuju autori *Pisma Olgi* i *Telića i hrasta*, onda bi sadašnja srdžba krajnjih prisvajanja prošlosti mogla ipak biti opravdana. Pa ipak takvih disidenata, mi Slovenci, nemamo. Čak i

Jože Pučnik, jedini slovenski disident *stricto sensu*, oštrovidni kritičar komunizma, dugogodišnji politički zatvorenik, njemački azilant i po povratku u domovinu živahni koautor prve demokratske vlade, crpi svoj neosporni autoritet prije svega iz dubine svoga moralnog integriteta, prevedenog u jezik socijalne filozofije, a ne u osjetljivu metaforiku umjetničkih djela. Možda upravo zato što ga zbog usredotočenosti na dosljednu političku kritiku nije bilo moguće shvatiti u perspektivi poznatih slovenskih mitologema, Pučnik nije imao prigodu da svoju beskompromisnost i ujedno nekompromitirani etički stav razvije do obima popularnog vode.

»Samo ono što nas može neprestano ranjavati ostaje usjećeno u sjećanje«, svečano je, sa svojom poslovičnom odlučnošću tvrdio Nietzsche. U Sloveniji pak — patetično, no ne posve pogrešno rečeno — ranu povijest ne predstavlja samo činjenica da nije bilo moguće političarima postavljati spomen-ploče jer jednostavno nije bilo onih koji bi bili vrijedni toga imena. Takvu povjesnu bol utje-lovljuje također i činjenica da smo, barem unatrag zadnjih nekoliko desetljeća, promatrali slovensku umjetničku imaginaciju, koja me ovdje najviše i zanima, takoreći isključivo kroz naočale »slovenskog kulturnog sindroma«. To znači, gledali smo kroz naočale teorijskog, zatim i sve više zdravorazumskog uvjerenja, kako je slovenska umjetnost, osobito književnost, jedva obavljala estetsku funkciju jer je prije svega bila zaposlena zadaćom osvjećivanja naroda.

Samo jedno prisvajanje prošlosti koje pokušava nadomjestiti sve ostale, po mojojem je mišljenju osudeno na otvrdnulost spomenika, čiji se izvorni smisao više nikome ne obraća, jer istinu razumije kao Istinu, znači, kao metafizičku ideju, u čije je ime sve dopušteno: brisanje, cenzura, prešućena poglavljia, zaborav. Oduprijeti se diktatu zaborava znači vidjeti totalitet kulturnog sjećanja, koji barem meni još uvijek — a mladiću iz anegdote o Jurčiću očito više ne — znači pripovijeda da su najbolji slovenski umjetnici, od Prešerna do Cankara, od Kosovela do Kocbeka, mogli *uravnoteženo izniknuti iz nacionalne svijesti i istovremeno se napajati estetskim viškom* koji se obraća čitavom našem biću i koje prepoznajemo po tome što nas gura iz svakidašnjeg odnosa prema svijetu, što nas katapultira u poseban kozmos, što udara u želudac i oslobara nas od sanjarenja.

Estetičke krajnosti o samodostatnom umjetničkom djelu u kasnim su deve-desetim postale već predvidljive isprazne fraze javnih debata u Sloveniji: nakon pada komunističkog *ancient regimea* književnost valjda ne bi smjela imati više nikakve druge funkcije, osim one koju obilježava kantovski čisto bezinteresni ugodaj i svrhovitost bez svrhe. Ipak, bilo bi nerazumno previdjeti kako današnje teorijsko nastojanje za oslobođenjem književnosti ispod taloga političkog, ideoološkog, nacionalnog i društvenog brenema ni približno *nije istovjetno* sličnim nastojanjima od prije četvrt stoljeća. Tada estetska funkcija umjetnosti nije mogla doći do riječi upravo zbog spomenutih taloga, zato je obrana estetskog obima bila u potpunosti opravdana.

Danas se čini kao da želimo vidjeti još samo jednu estetsku funkciju koja bi u svojoj isključivosti jedina konstituirala umjetničko djelo. Osobno nisam to-

ga mišljenja. »Poezija mora biti velika i nemetljiva, takva da ulazi u dušu i ne uznemiruje je ili očarava sama sobom, već svojim sadržajem. Kako je čudesno uvenulo cvijeće! Kako bi samo izgubilo svoju ljepotu, kad bi se nametalo s ceste vičući, divite mi se, ljubičica sam! Opjevajte me, ruža sam!« piše Keats u poznatom pismu Reynoldsu, napisanom 3. veljače 1918., potvrđujući moju vjeru u potpunu umjetničku viziju.

Usredotočivanje jedino i samo na »umjetničku vrijednost umjetnine« nije ništa drugo nego obrana nereflektiranog esteticizma, koji se iscrpljuje samo u tehničkim pitanjima kompozicije, pripovjedne strukture, metričke sheme, itd. Istina esteticizma je prije ili poslije samo istina blještice forme, koja praznu ljudsku prodaje kao vrhunski stvaralački doseg, kojeg je, naravno, jednostavno braniti: »Ako ne razumiješ hermetičku metaforu, toliko lošije za tebe!« O Božjoj iskri, koja nadahnjuje pjesnika, naravno, nema rasprave. S time se slažem.

Ne želim se pak slagati s tihom pretpostavkom suvremene literarne misli u Sloveniji da zato što je svaka poetika ipak »autopoetika« i što valjda medu pojedinim literarnim pismima nema zajedničkog nazivnika, kritika ne može uzeti u obzir ni stilističku izvornost, a još manje opravdanost iskustva. Ne bih se, naime, rado pomirio s razvodnjelom modernizmom koji je dotjerao nekoć oslobodajuću, a danas ograničavajuću doktrinu o »normi bez norme« do točke gdje se nitko ne usuduje reći da je car gol, tj. da esteticizam ne donosi ništa što bi obvezivalo, angažiralo i potreslo. Jednu od najboljih osuda samodopadne formalističke igrarije najvjerovalnije je objavio Czesław Miłosz kad je zapisao, da »... forma u poeziji ima više upotreba, jedna od njih je ta da — kao smrzavanje — čuva loše meso«, kako upozorava američki pjesnički laureat Robert Hass u svojoj knjizi *Twentieth Century Pleasures* (1984.).

Esteticizam se često poziva na velike prethodnike, koji su radikalizirali postupke pisanja, rasplinuli željezni obruč tradicije i prekoracili poznate granice. Pozivanje na formalne eksperimente u opusima Paula Celana, T. S. Eliota ili Flauberta predaje se udobnosti planskog zaborava da su ti autori, svaki na svoj način, svjedočili o egzistencijalnoj, društvenoj i moralnoj drami svoga vremena, a istovremeno ga imaginativno nadilazili. Je li stvarno moguće previdjeti vezu između uništenja tradicionalnog stiha na jednoj i ruševina europske svijesti na drugoj strani, kako ju je u *Fugi smrti* oblikovala Celanova lirska potresnost zbog Holokausta? Je li stvarno moguće previdjeti da je drskost forme *Puste zemlje* bila nužno potrebna, ali ne zato da bi se sunčala u blještavilu vlastite izvornosti, već zato da bi udahnula život kakofoniji povijesti u poemu koja je obilježila stoljeće? Nije li *Gospoda Bovary* iz čudesne svakidašnje dijalektike kreposti i krivnje, čulnog drhtanja i gradanske dvoličnosti uspjela destilirati univerzalnu istinu vremena po kojoj ne prepoznajemo samo francuski imperij u vrijeme Napoleona III., nego i naš vlastiti trenutak?

U kritičkoj obrani samodovoljne forme uz interpretativni *uvid* imamo posla i sa svojevrsnim *sljepilom*, upotrijebim li Paul de Manov pojmovni par koji praktički svaki analitički pothvat. Takav formalni esteticizam, kao i svaka forma isključivosti, samo je izdanak na bujnom stablu provincijalne pameti. Još su u an-

tici znali da se treba bojati čovjeka jedne knjige. Njemu su sve stvari jasne, naime ipak postoji samo jedna jedina istina, zar ne? Kao i proroci jedne jedine istine tako ni zagovornici esteticizma ne mogu doprijeti do vrata kozmopolit-skog kluba umjetničke imaginacije, u kojem tek uzbudljivo-naporna mješavina govora, jezika, biografija i iskustava omogućuje uvjete za stjecanje autentičnih umjetnina koje prežive svoje vrijeme samo zato jer u njemu svjedoče na univer-zalan način.

Jednostavno rečeno: teorijska tumačenja koja se s neurotičnim usklikom: *apage Satanas!* odazivaju na društvene, nacionalne ili političke aluzije u umjetničkom djelu, zapravo tjeraju vodu na mlin politike umjetničkog rezervata. Formalni esteticizam, naime, okoliša oko činjenice da se u umjetničkom djelu sljepljuju različiti egzistencijalni, društveni i nacionalni vidici iskustva, koje prema traženju medusobne uravnoteženosti mami bolja ili lošija nadarenost umjetnika pri upotrebi estetskih sredstava.

Sljepoča formalnog esteticizma, dakle, usmjerava se prema onom cilju koji drugim sredstvima pokušava doseći suvremenu uobraženost postkomunističke profesionalne političke elite za koju je karakteristično iznad svega da bi rado vidjela uzmak pisaca, kao nekoć najglasnijih svjedoka žive trenutačnosti, u geto čiste »tekstualnosti«. Iz uskih prozorčića tornja od slonovače pisci više ne bi mogli na svoj osoban/poseban način promatrati stvari koje se tiču društvenog i nacionalnog tkiva, *res publice*. To je također i konačan cilj getoizacije umjetničkog jezika.

UMJETNOST KAO VIZIJA I SVJEDOČANSTVO

Da srodnosti između umjetnosti i pulsiranja životnog iskustva nisu neistinite, govori nam, primjerice, bar nepobitna činjenica da iz bolno tužnih pjesama Georgea Trakla i iz Kosovelovog lirskog opusa, iz nostalgičnih epskih kronika Josepha Rotha, iz Musilove monumentalne proze i iz tjeskobnih drama Slavka Gruma još i danas možemo crpsti mudrost spoznaje o povijesnim potresima koji su u grču Prvog svjetskog rata i raspadom *k. und k. monarhije* rodili novi europski zemljovid.

Ti pjesnici rasula s nama, čitateljima, kojima se na kraju stoljeća ponavljala mučna katastrofa njegovog početka, ne dijele samo svoje slike o zbumjenosti pojedinca. S nama dijele također i mračne slutnje o poludjelom mentalitetu barbariske Europe, *Barbarope*, kako je Albert Ehrstein, tragični glas austrijskog ekspresionizma, koji je — nekoć bio poštovan zbog svoje radikalnosti, a nakon oslobođenja iz ustih razloga bio nepoželjan u rodnom Beču — 1950. godine zaboravljen preminuo u ubožnici New Yorka, nazvao mašineriju vojničkih i političkih sila.

Pjesnici su, naime, očevici, neposredni svjedoci svoga vremena i istovremeno vizionari koji to vrijeme utopistički nadmašuju kad u svojim literarnim slikama reflektiraju stanje šire zajednice. Pjesnikov šapat inače ne može zadržati

realni tok povijesti, ali može ga osvijetliti tako da čitatelj na trenutak zastane ne bi li tako lakše sagledao kako u svakoj dobroj pjesmi ili romanu *de te fabula narratur*, kako »o tebi priča govori«.

To da u uvjerljivoj umjetnini doista »priča o tebi govori«, moguće je lijepo vidjeti u najnovijim knjigama dvaju vodećih slovenskih pjesnika čiji su stvarački opusci dugo vrijedili kao poligon vrijedan odličja »unutartekstualnosti«. Tomaž Šalamun i Boris A. Novak zadobili su ugled proučavanjem oblika strukture. Šalamun je u tradicionalni versifikacijski kavez ugradio toliko avangardne imaginacije, korjenitih jezičnih »tudica« i lirske izvornosti da se mnogi pjesnici, koračajući njegovim primamljivim oslobađajućim tragom, ni do danas uistinu nisu oporavili od prokletstva šegrta. Poetiku Borisa A. Novaka karakterizira upravo suprotan stav: stihu je, naime, pokušao vratiti puno one discipline forme, tehničkog zanata i metričke spremnosti koje su Šalamunovi epigoni uime vlastite nemoci zapravo proglašili nepotrebnim bremenom. Ukratko, za oba je pjesnika vanjska zbilja značila manje značajnu brigu, jer su takoreći u cijelosti svoju umjetničku potjeru posvetili obnovi neovisnosti literature i samostalnosti jezika i forme. Ipak nam njihove najnovije knjige razotkrivaju kako možemo velike pjesnike prepoznati upravo po načinu na koji se odazivaju na egzistencijalni izazov svog vremena, tražeći za nj odgovarajuću i istovremeno izvornu estetsku ikonografiju.

»Granice država na zemljinoj kori ne vrijede ništa više od ledenih ruža na mom prozoru«, pjeva Tomaž Šalamun u sjajnoj pjesmi *Versailles* iz knjige *Am-bra* (1995.). Pjesnik čije su djelo i biografija od samog početka povezane u jednu napornu cjelinu pokazao je u toj pjesmi kako istina svijeta uopće nije stvar same forme kao takve; kako istina nije trivijalna, iako je odmah vidljiva. Nije forma očaranosti banalnošću zla, iako je jednostavna. Mislim da se radi o puno sudbonosnijoj stvari. Radi se najprije o tome da spomenuti stihovi — jasno, nježno, pouzdano — izražavaju sliku surovog vrtloga koja nas uvlači u sebe danju i noću. Svima nama pokazuju kostur suvremene *Barbarope*, kako onima koji pokušavaju netremice gledati u lice Meduze europskog metafizičkog rasula, uz njezino istovremeno ekonomsko udruživanje, tako i onima koji odvraćaju pogled od nasilnih prizora kaosa.

Ipak, pred lirskom slikom još možemo pobjeći, no pred uništavajućim djelovanjem svjetskog vrtloga, koji prikazuje slika, ne možemo se sakriti: to je postalo naše psihološko nasljedstvo. Oživljena noćna mora *Barbarope*, koju sanju sela i gradovi po planinama Balkana i u šumama Kavkaza, iz izoliranih »prišta sukoba«, naime, polako ulazi u mozgove pojedinaca. Za nepoznate krajeve koje još kartografi nisu uspjeli ili se nisu usudili otkriti, srednjovjekovni su zemljovidni uoptrebljavali znak za snažnu ubilačku silu, *ubi leones*, »tamo gdje su lavovi«. U suvremenom svijetu globalizacije nema nepoznatih i stranih krajeva. Ali to ne znači da zbog toga lavljih pokrajina više nema. Naprotiv: danas znamo da su lavovi posvuda, kao što nam pokazuju Tomaž Šalamun i Boris A. Novak. Danas znamo da simboličnu ekonomiju svijeta kojim vlada kratkovidna politika *hladnog mira* ne nadziru niti njegovi stvaraoci. Često iz-

rečena briga o kršenju ljudskih prava pretvara se u pilatovsko pranje ruku, naime deklaracija o neprihvaćanju nasilja sposobna je samo istovrijedno opisati i time već *izbrisati* razliku između bezobzirnosti napadača i očajnog otpora branitelja. Politički obredi prividne »objektivnosti« kojima se u trenutku trećeg balkanskog rata predaje dobar dio razvijenog zapadnog svijeta, po meni utjelovljuju samo nemoć. Nemoć koja razotkriva kako je raku toga *sacred egoizmo* inače dovoljno da »izbjije« na Balkanu, tj. na rubu Europe, a da ga Europa u svoje srcu uopće ne može »zatajiti«.

Šalamun se u svojoj pjesmi *Versailles* ne bavi popularnom teorijom utečišta koja tvrdi da *novi sujetski nered*, u kojem genocid postaje prihvatljiva metoda državnih apetita, nije zapravo ništa drugo nego vladavina transnacionalnog kapitala. Pjesnika ni ne zanima suprotni pol te teorije koji utjelovljuje učenje o ratu kao o prirodnom stanju, tj. o svijetu kao o kotlu zla u kojem se ravnoteža održava premještanjem krvavih eksplozija po različitim krajevima. Pjesnikov glas koji izriče istinu temelji se, naime, na *unutarnjoj sigurnosti vidioca*, a ne na vanjskoj strategiji političkog analitičara. Upravo je u tome također pjesnikova beskonačna prednost. Samo umjetnik, naime, intuitivno zna »da će se na sudnji dan vagati samo suze«, kao što je u svome pariškom izgnanstvu zapisao Emil Cioran, najveći majstor europske nesanice. Zato težina tih i takvih stihova seže u dubinu naše kolektivne egzistencije. Asocijacijski univerzum smisla, kakav otvara Šalamunova pjesma, nužno nas mora dovesti u blizinu opipljive spoznaje da poruka o promjenjivim granicama vrijedi i za nas, da je to doista »naša priča«. Pjesnička nam metafora, naime, aludira da je nepouzdanost političkih i nacionalnih zemljovida postala konstantom našeg bitka. A time nam nudi da razmislimo o onom dahu smrti koji raste iz nejasnog, ali ustrajnog osjećaja da stravično spaljeno pročelje predsjedničke palače u čečenskoj prijestolnici i podrumska skloništa porušenog Sarajeva predstavljaju *memento mori* kojemu smo mi Slovenci uspjeli izmaći ljeti 1991. godine vjerojatno više zbog sretnih slučajnosti povijesti, nego zbog mirne odlučnosti i nacionalne jedinstvenosti.

Majstor nesanice (1995.) Borisa A. Novaka nosi u sebi egzistencijalni zavjet istog kalibra. U izbrušenim stihovima te pjesničke knjige, u kojoj je Novak svoje majstorsko oblikovanje isprepleo s potresnim *osobnim svjedočanstvom*, po mome se sudu skriva jedan od ključeva zagonetke suvremene povijesti. Boris A. Novak ispisuje, naime, oporuku sretnog djetinjstva, tog jedinog umjetnikovog utočišta, a istovremeno oživljava Kasandrino proročanstvo. U skladu s njim, pjesnik živi u tornju od bjelokosti, no ipak ne zato da bi pokušao izbjegći bilo povijesti, kako bi nas željeli uvjeriti odvjetnici zakržljalog esteticizma, nego zato jer na taj način može strastveno svjedočiti: »odavde se daleko vidi: s daram ptice/ prvi ću vidjeti kad se bude približavala banda. / Stvari imaju mirno, grozno lice.«

Pjesnikova osobna priča još je očitija, kao i svaka varijanta ove povijesti koja se piše u geopolitičkim kabinetima, naime njegov je glas jedini koji ne dvoji hoće li izreći istinu o tome kako je priča pojedinca već ujedno i priča

svijeta. Zrela ljepota jednostavnosti tjera pjesnika da pjeva: »Brzina raspadanja svijeta sam ja.« Za Borisa A. Novaka poigravanje strukturama stiha, od soneta s repom do francuskog trioleta kojima majstorski vlada, nije samodostatna vježba spretnosti, već predstavlja estetski izazovni pokus kako bi pokazao da *potpunost forme pjesme tek otkriva potresnu nepotpunost svijeta*.

Njegova svjedočanstva o Sarajevu, Dalmaciji, dječjoj sobi, ocu, bezbrižnom prolaženju vremena i očajnoj boli gubitka odlično potvrđuju melankolične spoznaje Waltera Benjamina koji je tvrdio da se bit skriva u detaljima koje obično promatramo kad pokušavamo sagledati »širu sliku«. Pjesnika »šira slika« stvarno ne zanima. I tako je dobro. Predugo naime već ne spava, jer sabrano promatra te zaboravljene krhotine minulog vremena i suvremene okrutnosti koje pokušava spasiti od zaborava, *majstor je nesanice* zato što mu uništenje ne dopušta spavati. Ne poznaje san zato jer je sav od ovoga svijeta. Niti na trenutak ne dozvoljava da ga se namami u čarobni krug neobaveznih ornamenata, jer njegove širom otvorene oči istovremeno gledaju ljepotu čina i grozotu razaranja.

Kategorički imperativ Borisa A. Novaka: *gledati, pjevati, biti* obuzima gorkom otriježnjenošću koja se oprostila od društvenih utvara i obmanjujućih manevra metafizičkog uma. Na razmatranje i suošćećanje nama nudi dušu pjesnika, koji zna da je ubojstvo (ponovo) postalo temeljem svijeta, te da ruže također ne cvatu iz potrebe za ljepotom nego iz potrebe za preživljavanjem. Zato se mnogi možemo jasno prepoznati u finalu njegove tužbalice: »Svatko prodire u tude prostore/ Trava prerasta grobove i trave. / Potrebno je biti jak. Ja ne mogu.«

Teorija čiste »tekstualnosti«, u skladu s kojom umjetničko djelo postaje vrijedno vlastitog pojma tek onda kada se sasvim oslobodi aluzija na prepoznatljivu stvarnost, vodi nas, naravno, u potpuno drugom smjeru od onoga koji po-kušava tražiti veze između umjetnine i života kao što to čine opisane pjesme Tomaža Šalamuna i Borisa A. Novaka. Naime, usprkos sudbonosnim promjenama šireg društvenog konteksta zajednice u kojoj živimo, lakeji estetičkog kanona i dalje mirno rade svoj *business as usual*. Manufakture specijaliziranih časopisa, kritičkih rubrika i literarnih kutaka još uvijek prežvakavaju jednu te istu slamu kao da, ne samo kao pojedinci, nego i najzad kao nacionalni kolektiv, ne živimo bitno drukčiji svijet od onoga u kojem se ta teorija začela s kritičkim elonom, a barem u Sloveniji i političkom drskošću. Gurui suvremenog esteticizma, naime, u katatoničkoj agoniji umišljene veličine uopće ne prestaju ponavljati: »Umjetnost je samostalna i nema nikakve veze s problemima politike (društva, naroda, planeta, tehnologije itd.).« Da, i? Nismo li to već sto puta čuli? Nije li danas već i srednjoškolcu sasvim jasno da je samostalan status nužan, no ne i dovoljan uvjet za stvaranje autentične umjetnosti? Razmatranje o egzistencijalnom značenju stila u literarnom djelu moralno bi se, po mome mišljenju, u toj uobičajenoj tvrdnji tek stvarno započeti, a ne s njome žalosno završiti. Ako se tu završava, ustvari samo nemoćno pada nauznak pred neo-

dredenom beskonačnošću onih naglasaka kojima se umjetničko djelo vezuje i istovremeno udaljava od neposredne stvarnosti u kojoj je nastala.

U patološkom bijegu pred privlačnim svodovima mosta koji individualno umjetničko djelo povezuje sa životom šire zajednice nije ni umjetnički estetizam ništa bolji od suvremenog političkog liberalizma. Oba stoje na jednoj obali i pretvaraju se kako svijet na drugoj strani rijeke ne postoji. Oba žive u blaženoj pripitosti provincijalnog duha koji, jer gura glavu u pjesak, lakše vjeruje da tamo vani uopće nema svijeta.

Po političkom sam uvjerenju »fregeist«, ako je tako što obijesno danas uopće još moguće biti. Prosvjetiteljsku predaju građanskih i ljudskih prava, demokratskog društvenog uredenja, prioritete pojedinaca i hvalospjeve različitosti prihvacaćam kao svoje duhovno nasljedstvo.

Utoliko me više боли slovenska liberalna retorika koja ustrajno tjeran svoj molitveni mlinčić stereotipa u kojem npr. nema mjesta za dvojbeno razmišljanje o dometu i cilju nacionalnog identiteta. Da, da: nacionalni identitet, taj smetajući slučaj rođenja, ta romantično varljiva zastarjelost duha, taj nadmašeni mentalitet 19. st. Znam napamet te predvidive prigovore liberarnog katekizma, koji u svakom obliku nacionalnog sentimenta odmah prepoznaju podizanje meduzine glave šovinizma, odnosno ludosti koja svoj narod vidi kao izabran i više vrijedan, tj. kao Narod. Moram priznati da mi je često stvarno neugodno kad ih slušam.

Ne mogu, naime, razumjeti zašto bi liberarna optika morala već unaprijed, bez hvatanja ukoštač s kritičkim interpretacijama, prepustati ključne dimenzije ljudske egzistencije onim duhovnim, društvenim i političkim prisvajanjima, pod čijim rukama osobno traženje smisla utrne u teološku dogmu, obiteljska radost prepusta mjesto zapovjedi o dužnosti razmnožavanja, a nacionalnost postaje apsolutna vrijednost. Žalost me kada vidim kako liberalna misao tumačenje takvih središnjih pitanja suvremenog života, kao što su npr. metafizika, obitelj i nacija, tek tako prepusta zakletim »budnim stražarima« tradicije, kao što bi rekao Oton Župančič.

Najviše gubi zapravo sam liberalni stav ako ne vidi kako argument o ljudskom životu, koji ne bi predstavljao samo nepovezani niz slučajnih dogadaja između života i smrti, nije automatski već zapisan u rječnik »farizejske pobožnosti«, ako nije sposoban shvatiti kako nije nužno da bih zato što priznajem pravo na drugačije oblike društvene zajednice, morao nužno odbijati i nuklearnu obitelj kao bezuvjetnu nositeljicu patrijarhalnih naočnjaka; ako već ne vidi kako je sudbinski pogrešan pristup koji u nacionalnom identitetu ne opaža legitimno pravo na posebnost, nego vidi isključivo kriptofašističku opasnost.

Nastavak u sljedećem broju

Sa slovenskoga prevele Mateja TIRGUŠEK i Matea HOTUJAC

Pavao Pavličić

Ogled o hrvatskoj infantilnosti

40

Tko se djecom liježe, popišan ustaje

Kad sam se sjetio te poslovice, napokon mi je puklo pred očima: ona mi je rasvijetlila pitanje oko kojega sam godinama lupao glavu. Dugo mi se već čini da sam popišan, da sam popišan često, zapravo uvijek, a pogotovo onda kad zadem u javni život i pokušam ondje nešto učiniti. Sad mi je jasno: to dolazi otuda što stalno imam posla s Hrvatima, što s njima — ovako ili onako — i liježem i ustajem. A Hrvati su djeca, pa je onda neizbjegno da budem i popišan.

Hrvati su djeca, i sve nevolje koje ja s njima imam — i koje oni, dakako, imaju sami sa sobom — proistječu iz te jednostavne činjenice. Djeca još ne vladaju stanovitim socijalnim vještinama, a nisu se ni dospjela uobličiti u cjelovite osobnosti, pa zato njihova nedovršenost izbjija iz svega što rade i što misle. I Hrvati su nedovršeni. Djeca su — kao što je poznato — sama sebi najveći problem. A isto je i s Hrvatima.

Tako sam shvatio: ako želim razumjeti kako stvari zapravo stoje s tim mojim sunarodnjacima, moram najprije razmotriti njihov

Identitet

Kažu da u prijavne urede po našim gradovima često dolaze tinejdžeri kako bi provjerili svoje podrijetlo. Mnogi od njih, naime, pomišljaju da su zapravo usvojeni, i da ljudi koje poznaju kao svoje roditelje zapravo nisu njihovi otac i majka. Jer, u trenutku dok se formiraju kao osobe, ti balavci izgledaju sami sebi jedinstveni, drugačiji od svoje obitelji, neponovljivi, pa zato i ne vjeruju da su mogli poteći od ono dvoje kretena što ih gnjave i sramote na svakom koraku. To dolazi odatle što čovjek upravo u pubertetu počinje uvidati kako mu roditelji nisu savršeni, nego imaju i neke sasvim ljudske nedostatke. Vjeruje, među-

tim — zato što je u tim godinama — da je savršenstvo moguće, i da će ga on sâm prije ili poslije postići; zato se i stidi vlastitih roditelja.

Isto je tako i s Hrvatima. Dok su živjeli pod tudom vlašću — kao djeca o kojoj se brinu skrbnici — zamišljali su da su im roditelji savršeni, da su savršeni i sami, i da bi se to pokazalo kad bi kojom srećom bili slobodni. Sad, kad skrbnika više nema, odjednom vide da su i ti njihovi roditelji (i uopće preci) samo ljudi, dakle nesavršeni, pa da, prema tome, hrvatstvo ima i te kakve nedostatke. A budući da svaki Hrvat o sebi misli kako bi mogao biti (ili kako već jest) savršen, onda mu ti nedostaci hrvatstva kao višega pojma smetaju, i on se nerado s njima identificira.

A taj viši pojam uistinu jest komplikiran, komplikiraniji nego što je to slučaj kod drugih naroda. Teško ga je odrediti i zemljopisno, a i povjesno. Koliko god da je ovo mala zemlja, Hrvati stanuju u vrlo različitim regijama, koje nisu medusobno slične ni po običajima, ni po mentalitetu, ni po klimi, ni po narječju. U drugu ruku, teško je taj identitet odrediti i povjesno, jer ne samo da su naše regije živjele u okviru različitih državnih zajednica, nego je u našoj povijesti uistinu bilo mnogo budalaština, kukavičluka, nesloge, mržnje i opačine. A i jedno i drugo teško je prihvatići nekome tko misli da može — ili čak i da mora — biti savršen: ta ga necjelovitost tjera u očaj. Zato on usvaja neke dijelove hrvatskoga identiteta, a neke odbacuje; a ako mu se kaže da mora prihvatići sve ili ništa, on se radije odlučuje za ništa.

Zato Istrani radije neće biti Hrvati, ako to znači da tu oznaku moraju dijeliti s Hercegovcima, dok Hercegovcima ne ide u glavu da su Zagorci — sa svojom blagošću i pomirljivošću — jednako dobri Hrvati kao i oni sami. Zato, s druge strane, svatko od nas rado sluša o tome kako su Hrvati nekada — recimo, u sedamnaestom stoljeću — bili nadaleko čuveni vojnici i junačine, ali ne želi čuti da su bili poznati i kao pljačkaši od čijeg je imena drhtao uljudeni svijet. Kamo god da se čovjek okrene, ili nade nešto što mu je zemljopisno strano, ili nade nešto što mu je povjesno neprihvatljivo. Pa ako, kao onaj pubertetija u prijavnem uredu, nije dovoljno zreo da uvidi kako mu roditelji naprsto ne mogu biti savršeni, ali kako to ni sâm ne može biti, njemu će se učiniti da je to hrvatstvo toliko nejedinstveno i toliko zamusano kojekakvim povjesnim mrljama, da će uraditi jedno od dvoga: ili će se hrvatstva odreći, ili će se upustiti u bespoštednu borbu protiv onih za koje mu se čini da kvare njegovu idealnu sliku o sebi i o narodu kojem pripada.

Ili će, dakle, svoj pojam hrvatstva suziti zemljopisno, ili povjesno. Zemljopisno sužavanje karakteristično je za neukije i nepametnije ljude: oni će, recimo, kazati da su jedino stanovnici te i te pokrajine pravi Hrvati, a da ostali nisu. Drugi pak tu sliku reduciraju povjesno: oni će tvrditi da su samo neki dogadaji prava hrvatska povijest, a ostali da nisu; te će druge dogadaje ili zaboraviti ili zanijekati. Zemljopisna podjela je prizemna, pa zato uglavnom bezopasna; povjesna je mnogo pogubnija, premda nije ništa manje djetinjasta.

Jer, zbog nje — zbog te krize povjesnoga samorazumijevanja, a ne zbog ne znam kakvih urota i kraljevskih kletvi — kod nas se neprestano vraća ista

podjela: na crvene i crne, partizane i ustaše, na lijeve i desne. Radi se o dvije definicije hrvatskoga identiteta i o kolebanju izmedu njih. Jedna od njih — tzv. desna — htjela bi odrediti taj identitet isključivo nacionalno: postoji hrvatski interes, hrvatski teritorij i hrvatske vrijednosti; sve razlike unutar toga pojma nevažne su i zanemarive. Druga — tzv. lijeva — htjela bi definirati identitet klasno, uz pretpostavku da je društveni položaj važniji od nacionalne pripadnosti: buržuju je bliži strani buržuj nego hrvatski proleter, kao što vrijedi i obratno. Na stranu sad što naši današnji ljevičari nisu nikad vidjeli proletera izbliza, jer sami potječu iz dobrostojećih obitelji užitnika socijalizma; na stranu također, što naši današnji desničari nikad nisu vidjeli buržuja izbliza, jer su sami proleterskoga podrijetla. Važno je ovo: i iz aviona se vidi da su obje te definicije jednostrane i nepotpune; uz njihovu pomoć ne može se ništa uistinu objasniti, a pogotovo se ne može na njima zasnivati tumačenje aktualne zbilje, koja je neizmjerno komplikirana.

A upravo se to kod nas neprestano pokušava. Koji se god problem pojavi, ljudi se podijele po toj liniji. Koja se god ustanova osnuje, smjesa biva ocijenjena kao lijeva ili kao desna, i odmah se javljaju ljudi koji osnivaju drugu, paralelnu ustanovu sa svojim istomišljenicima, premda, recimo, pojmovi lijevega i desnoga za sam meritum stvari (za nakladništvo, književnost, ili film) ne znače sasvršeno ništa. Zato je neizbjježno da se svako društveno pitanje krvavo ispolitizira, i zato je logično ne samo to da nitko nikoga ne može ni u što uvjeriti, nego i to da uopće i nema nikakva dijalog. Hrvati su, ukratko, partizani ili ustaše i onda kad rade, i onda kad se zabavljaju i onda kad se koriste javnim zahodom. A to je, dakako, djetinjasto.

Ne čine to, duduše, svi, ali oni koji čine vrlo su glasni, i oni neprestano nameću teme za razgovor. U znaku njihova sukoba odvija se naš javni život, i odvijat će se, bojim se, još dugo, sve dok ne odrastemo. A to je, dakako, loše, ne samo zato što je sve ideologizirano do srži, nego i zato što je nepravedno. Nepravedno je prema većini, koja ne nastoji biti savršena, niti pokušava išta jednoznačno definirati, nego prihvaća taj svoj hrvatski identitet takav kvargav i kabast kakav jest, dok se lijevi i desni makljaju iznad njezinih glava. Kao kad u školi uvijek isti klipani razbijaju prozore, a staklo onda plaća cijeli razred.

Jer, uvijek sam se pitao što da se radi s nama trećima? S nama, koji nismo ni partizani ni ustaše, nego smo domobrani? S nama koji ne stvaramo povijest, nego smo njezin objekt? Zar ne bi bilo od nas pametno da se prestanemo pjeniti dok u novinama čitamo o politici, da se prestanemo pitati koja je od dvije skupine u pravu, znajući da nije ni jedna? Zar ne bi bilo pametno da uvidimo kako smo upravo mi onaj supstrat koji u potpunosti čini hrvatski identitet?

Jer, upravo zato što mi ne stvaramo povijest nego se ona vrši na našoj koži, neizbjježno je da se vrši i jedna i druga, i lijeva i desna. Neizbjježno je, dakle, da vidimo i dobre i loše strane i jedne i druge. Neizbjježno je da u svojoj familiji nademo i nekoga koga su ubili partizani i nekoga koga su ubili ustaše. Neizbjježno je da imamo prijatelja i na jednoj i na drugoj strani, da i razumijemo i ne razumijemo i jedne i druge. Jer, naš je identitet u tome što su nas

ubijali i nacionalnisti i internacionalisti, i što smo podjednako loše živjeli u državama koje su nam oni načinili. Naš je identitet u tome što i jedne i druge shvaćamo i što i kod jednih i kod drugih vidimo i ponešto dobro, ali im uočavamo i nedostatke. Naš je identitet u tome što znamo da su oni i jedni i drugi naši, ali ne možemo pristupiti ni jednima ni drugima, kao što ni most ne priпадa samo jednoj od obala, nego obadvjema.

Mi se, naime, ne želimo ponašati poput onoga tinejdžera koji odlazi u prijавni ured ne bi li svoje probleme s roditeljima riješio tako što će ustanoviti da mu oni i nisu roditelji. (I, dakako, uvijek se razočara, jer ga matičari uvjere da su mu mama i tata baš ono dvoje ljudi s kojima ima tolike probleme i od kojih bi najradnije pobjegao). Mi znamo da se ne može pobjeći od svojega identiteta. Ne zbog gena, ne zbog krvi, njih je lako zanemariti. Nego zato što upravo hrvatstvo stvara problem identiteta: želja za bijegom i javlja ti se zato što si Hrvat, a da si što drugo — da te je formirala koja druga sredina a ne ova — ne bi je osjetio. Prema tome, ta problematičnost i jest tvoj identitet.

Mi, ukratko, ako i nismo sasvim odrasli, barem vidimo što znači biti odrašao. Znači, jednostavno rečeno, prihvati vlastitu sudbinu, prihvati svoje pretke, svoj jezik, svoju sredinu, sva sranja koja su nam se dogodila i još nam se dogadaju, prihvati sve ludosti koje smo počinili i sve zločine (priznajući da su zločini), i biti ponosan na ono što je zaslужilo da se čovjek time ponosi. Znači ukratko, biti ono što jesi. Znači znati ono što djeca ne znaju: da čovjek ne može biti ni samo junak, ni samo pjesnik, ni samo mudrac, nego da u isto vrijeme mora biti i bolesnik, kukavica ili škrtac. Znati da Hrvata ne možeš definirati ni kao onoga koji je uvijek u pravu ni kao onoga koji je uvijek u krivu. Znači znati da te određuju okolnosti, povijest, pa da zato ne možeš biti savršen. Jedino što kao pojedinac možeš u svemu tome učiniti, jest da biraš: hoćeš li biti Hrvat, ili nećeš. Ako hoćeš, onda prihvati svu tjeskobu toga položaja. Ako nećeš, široko ti polje, ali ne dosaduj onima koji su odlučili drugačije.

To je, uostalom, takoder dio odrastanja, dio koji Hrvati nisu uspjeli usvojiti i savladati. Kao djeca kad se igraju, oni niti mogu protivnicima dati za pravo, niti shvatiti da je utakmica završila neodlučeno.

To tako traje već stoljećima, i samo to je nekakav žalosni

Kontinuitet

Ne moram ni reći: kontinuiteta inače nema. Još više: ni identiteta nema zato što nema kontinuiteta. A nema ga zato što Hrvati, baš kao djeca, srljavaju čas za ovom, čas za onom željom, čas se boje ovoga, a čas onoga, čas im privuče pažnju jedno, a čas drugo, i nikad ne znaju što im je najvažnije, što manje važno, a što nevažno. Najveća glupost može postati tema oko koje će cijela nacija zapjenjeno polemizirati, ali ta tema isto tako može nakon tjedan dana biti zaboravljena kao da nikad nije ni postojala. Kao što djeca čas hoće bicikl, čas

sladoled, a čas opet hoće piti vodu iz ulične fontane; u tom času to im je najvažnije na svijetu i ničega drugog nema, ali će zato ta želja vrlo brzo proći.

Na primjeru to izgleda otprilike ovako. Kad dode doba prijamnih ispita na fakultetima, onda nastane u obiteljima sveopća tarapana. Onda se nazivaju znanci i neznanci da se napravi veza, onda se poseže za pršutima i za kovertama, onda se mame i tate šuljaju po fakultetskim hodnicima kao izbezumljeni očajnici. I, ništa im nije strano, samo da upišu svoju djecu na te blažene fakultete: ni ulizivanje, ni prijetnja. I iskreni su, ne može se reći da nisu: na licu im vidite da je taj upis u tom času za njih uistinu životno pitanje, da njihova sreća — i sreća njihove obitelji — ovisi o tome hoće li se momak ili cura upisati. I, sve bi to bilo lijepo i krasno, i čovjek bi mogao pomisliti kako smo mi narod silno odan znanosti i naobrazbi, kad ne bi znao ono što zna: od onih koji se upišu, samo pet posto diplomira navrijeme, a samo dvadeset posto diplomira uopće.

Štvaćate li što govorim? Ako u ovom času ima u Hrvatskoj pedeset tisuća studenata, završit će ih samo deset tisuća, ostali neće nikad. I sad, pustimo nastranu koliki je to trošak i što to znači za nacionalnu ekonomiju; prisjetimo se radije one gužve prilikom upisa. Ispada ovako: tada, dok je trajao prijamni ispit, to je bilo životno pitanje, to je bilo toliko važno da se i pištoljima prijetilo. A već nakon godinu dana, ta tako važna stvar pada u deveti plan: dijete studira, a hoće li završiti, bože moj, vidjet će se već, pa ako i ne završi, nije ni to najgora stvar na svijetu, neće biti jedino. Postoji, ukratko, samo ono što je aktualno sad, u ovom času, i tada je to životno važno; ali tu nema nikakva kontinuiteta, i sutra će nam se nešto drugo činiti važnije, sutra ćemo krenuti za nekom novom igračkom, i oko nje ćemo se svadati, mititi i potezati pištolje. Sve što je udaljeno više od mjesec dana — u smjeru prošlosti ili u smjeru budućnosti — to je silno daleko, i to nema savršeno nikakve važnosti.

Jasno je da u tim uvjetima ne može biti nikakva planiranja, jer nitko od Hrvata nije kadar sebi predočiti da se može nešto odlučiti, pa na tome raditi tri ili pet godina, a onda dobiti rezultat. To je predugo, i to nitko ne želi čekati; sutra, tko živ tko mrtav. Oderi turista ove godine, jer dogodine tko zna što će biti; kad otvořiš biznis, kradi uzduž i poprijeko, jer ako se ne obogatiš za šest mjeseci, nisi trebao ni počinjati. To je sve jasno i normalno. Ali, ima i nešto gore od toga: u takvim uvjetima — u nedostatku bilo kakva kontinuiteta — ne mogu se postići ni druge dvije silno važne stvari: jedno je pravda, a drugo je sustav vrijednosti.

Pravde ne može biti jednostavno zato što se u nas svaki zločin — stvarni ili fiktivni — u vrlo kratkom roku zaboravlja; ne zaboravlja ga samo javnost, zaboravlja ga i pravosude, politika, novinari; svi imaju nekoga pametijeg posla. Bilo je već takvih slučajeva: ustanovi se, na primjer, da je netko utajio porez u iznosu od, uzmimo, dvadesetak milijuna. Nastane frka, to je prva vijest u televizijskim vijestima, novine talambasaju sve u šesnaest. To se, recimo, zbude u ožujku. A do lipnja, više se nitko toga ne sjeća. Ako se i nade neki manjak da upita što je bilo s tim utajivačima — koji su u međuvremenu pušteni iz istraž-

nog zatvora — nitko mu to više neće moći reći. Ni novinari, ni suci, ni političari. Bilo je nekada nešto, ali što točno, to više nitko ne zna.

Ista je stvar i s onim što se o pravdi, pravu, zločinima i kaznama u nas kaže. Napiše se tako da je netko nešto ukrao, ili da je špijunirao, ili da je, na priliku, dila transkripte. I sad, čovjek bi očekivao da se nešto dogodi: ili da onaj o kome je to napisano završi u zatvoru, ili da onaj tko je to napisao završi u zatvoru. Ali, ne dogodi se ni jedno ni drugo: sve se za deset dana zaboravi, dodu nove tvrdnje o novim ljudima (ili o onim istima), i nikome više nije važno ono što je bilo prije. Svima je, dapače, tako i lakše i zanimljivije, jer se svakog jutra, u svemu, počinje ispočetka. Ničega prije nije bilo, i bolje je što nije. Tako i djeca svakoga dana započinju sve ispočetka.

Nevolja je samo u tome što se na taj način ne mogu uspostaviti nikakve vrijednosti. Ako ne znamo što je zlo, ne znamo ni što je dobro. I u tome smo — baš kao djeca — hiroviti do bezumlja. Jednom nam se svida jedan nogometni — ili trener, plivač, skijaš — ali već sutra, ako ne ispunii naša očekivanja, mi ćemo ga obaciti, popljuvati, zaboraviti, i tvrdit ćemo kako smo oduvijek govorili da je on nitko i ništa. Ipak, ako on jednom u nečemu uspije, to nas neće sprijećiti da ga kujemo u zvijezde, da se u tisućama okupljamo po ulicama na njegovu dočeku i da tvrdimo kako smo uvijek znali da je on velik, epohalan i genijalan. U oba slučaja ponašat ćemo se kao da smo ga mi osobno trenirali ili bar sponzorirali, kao da nam je nešto obavezan, kao da on sve to radi za nas, a ne za sebe. A za godinu dana, kad se taj sportaš povuče, više ni u njegovu klubu neće nitko znati ni gdje mu je stan ni koji mu je telefonski broj. Ništa nije važno, jer uvijek ima nešto novo. I ljubav i mržnja u nas traju kratko, kao i u djece.

To je i razlog što mi ne možemo podnijeti institucije koje imaju nekakav kontinuitet. Napravimo, recimo, festival, ili pokrenemo simpozij, ili zasnujemo projekt, a onda, nakon pet–šest godina, odjednom nam se počne činiti da je to dosadno, da bi trebalo smisliti nešto drugo; pa, ako i ne smislimo drugo, bar zapustimo ili sasvim pridavimo ono staro, da nas ne gnjavi svojim kontinuitetom. Jer, nas kontinuitet i smeta: ne radi se samo o tome da ga mi ne znamo održati, nego ga mi i izravno mrzimo. Živi ćemo se pokidati da dokažemo kako je nešto — nekakvo Društvo književnika, ili Matica ili Akademija — imalo smisla u devetnaestom stoljeću, a danas više da nema. A pri tome tu tvrdnju ne znamo argumentirati ničim drugim nego samo time da mi osobno nismo živjeli u devetnaestom stoljeću, a sad kad smo tu, potrebno nam je nešto drugo, nešto što će biti po našoj mjeri.

Jer, tako Hrvati razmišljaju, kao djeca: ono što je bilo prije njih, to kao da nije ni postojalo. Sve mjere po sebi, po svojim osobnim potrebama, po svojoj biografiji, po svojim hirovima; a kako je u naravi i biografije i hirova da se mijenjaju, tako im je kontinuitet samo na smetnju. Uvažiti kontinuitet, dakako, znači biti discipliniran, znači umjeti se odricati, znači priznati sebi i drugima da postoji na ovom svijetu nešto što je važnije i prioritetsnije od lagode tvoje vlastite guzice. A upravo to djeca ne vole: ne vole disciplinu, ne vole odricanje,

ne vole da nešto bude od njih važnije. I zato se djeca i odgajaju na taj način što ih se tjera da uvide kako postoje prioriteti: da shvate kako nisu središte svijeta i kako drugi ljudi imaju ista prava kao i ona.

A to Hrvati nisu kadri. Oni su djeca koju nitko nije odgojio, pa su zato jogunasti i mrze kontinuitet. A gdje nema kontinuiteta, tu se vrijeme nema čime mjeriti, pa ono postaje nevažno. Zato se Hrvatima, baš kao djeci, čini da za sve ima vremena: budućnost je daleko, odgovornost je daleko, na sve će se stići, zasad se ne mora ništa. I, zato uvijek na sve kasne.

A da bi se moglo tako neodgovorno živjeti, potrebna je nečija pomoć. I doista, djeca nikako ne mogu bez odraslih, koji će se za njih brinuti i presudjivati o njihovim međusobnim sporovima. Zato je sad na redu

Autoritet

46

Prije više godina dogodio se ovakav slučaj. Zagrebački taksisti imali su nekakav problem: ili su im cijene bile preniske, ili su im porezi bili previsoki, ili im nisu valjale carine na uvezene automobile. U svakom slučaju, u nastojanju da taj problem riješe, otišli su ravno do predsjednika republike. Ne do gradonačelnika, ne do ministra za promet i veze, nego baš do predsjednika. A što je najzanimljivije, predsjednik ih je i primio, pa im je — nakon kraćega prijateljskog razgovora — obećao da će poduzeti što može da se njihov problem riješi. I, nikome sve to nije bilo nimalo čudno, ni taksistima, ni predsjedniku, a ni javnosti koja je o tome čitala u novinama i gledala na televiziji: predsjednik je predsjednik, i on sve može riješiti, on, dapače, i treba da sve rješava, u tome kao da su svi bili složni.

A bili su složni zato što kod nas uvijek mora postojati takav neki univerzalni autoritet. Pazite dobro, nije to autoritet u normalnom i uobičajenom smislu, nego nešto posve drugo. Nije nama netko autoritet zato što je na nekom području — u poslu, u znanju ili u političkoj pragmatici — bolji od drugih, pa mu se to onda i priznaje. Kod nas autoritet uvijek podrazumijeva svemoć: onaj tko je autoritet, nije autoritet samo u svojoj struci — u znanosti, nogometu ili politici — nego je autoritet u svemu. On je neka vrsta nadnaravnog bića, baš kao što su to za djecu odrasli: on sve zna, u sve se razumije i svaki problem može riješiti. Zato ga se o svemu i pita, i zato se on u sve plete. Kao što djeca ne znaju pozvati upomoć nikoga drugog nego mamu ili tatu, tako ni Hrvati nikada nemaju više od jednoga (najviše dva) čovjeka od kojih očekuju rješenje svih svojih problema, bez obzira na njihov karakter i težinu.

To je razlog što se naši političari odlučuju izricati mišljenja i o stvarima o kojima pojma nemaju: oni nisu došli na svoje položaje zato što nešto znaju, nego nešto znaju zato što su došli na svoje položaje. To je razlog i što su oni sami tako konvertibilni, pa mogu biti ministri poljoprivrede, vojske ili financija, a da okom ne trepnu. To je, napokon, i razlog što se političari u sve mijesaju, što sastavljaju nogometne momčadi i predsjedavaju lovačkim društvima: to se

naprosto od njih očekuje, i pomislilo bi se da nešto s njima nije u redu, kad ne bi tako postupali. Mi smo ih i izabrali na ta mjesta zato da bi oni o svemu mislili i sve znali.

Nama je, naime, silno potrebno da vjerujemo kako postoji netko tko se o svemu brine, tko sve zna i tko će sve srediti. Kao što dijete ne može zamisliti da se roditelji ne bi pobrinuli da ono ima čokoladu, tenisice i play-station, tako mi ne možemo zamisliti da nad nama ne bi bilo nekoga tko sve umije i može, tko vodi računa da nama bude dobro. Lako je što oni taksisti misle da se predsjednik države brine apsolutno o svemu, pa čak i o problemima taksi-prijevoza; nevolja je u tome što se i sam predsjednik države često ponaša prema drugima isto onako kao ti taksisti prema njemu. I njemu se, naime, čini da negdje iznad njega postoji netko tko je jači, veći, važniji, tko o svemu vodi računa i tko će se za sve pobrinuti. Posve je nevažno zove li se taj netko — taj autoritet — Povijesna nužnost ili se zove Medunarodna zajednica; bitno je tek to da se tom autoritetu pripisuju nadnaravne moći, i pripisuje mu se zainteresiranost i za ono što je njemu deveta briga, pa se zato očekuje da on upravlja našom sudbinom.

Mi nikad ne pomišljamo da postoji i ponešto što je u našim rukama, po nešto za što smo sami odgovorni, i što možemo i sami rješiti. Mi djetinjasto ne uvidamo da naše interese — naše pojedinačne, prizemne interese, kakvi se stupaju i provode među odraslim ljudima — neće braniti nitko ako ih ne branimo mi sami. Mi naivno vjerujemo da postoji neka velika pravda, da postoji tata koji će ocijeniti tko je bio dobar a tko nije. Zato se tom tati nastojimo svidjeti, nastojimo pogoditi njegove želje i vjerujemo da će on shvatiti da smo bili pristojni i da nas treba nagraditi. Vučemo ga stalno za skute, pa cendramo i tužakamo se na ostalu djecu, na svoje sugrađane koji nisu onako poslušni kao što smo mi.

To kod nas rade i posve mala djeca, a i ona malo veća. Jer, nisu svi Hrvati iste dobi; nitko, doduše, još nije odrastao, ali ima nas mlađih i starijih. Naša zemlja, zapravo, najviše nalikuje na osmoljetku, gdje ima onih koji su tek ispali iz pelena, a i onih kojima već raste brada, premda su nesumnjivo i jedni i drugi djeca. Dosad sam uglavnom opisivao ponašanje onih najmanjih; ali, postoji i ponašanje tinejdžera. Za njih je karakteristično osporavanje.

Kao što tinejdžeri nastoje poljuljati autoritet svojih roditelja, izvući se ispod njega, premda priznaju njegovo postojanje i koriste se njegovim prednostima, tako i Hrvati postupaju sa svojim autoritetima. Neko vrijeme ih poštiju, i ne mogu bez njih, a potom ih uzimaju rušiti i uništavati. I, što su ih više nekada poštivali, to ih sada više preziru i više po njima gaze. Dapače, vrlo im često autoriteti i trebaju upravo zato da bi ih mogli osporavati i protiv njih ustajati.

No, tinejdžeri ne žele doista napustiti svoje roditelje; oni se žele tek protiv njih buniti, da se tako potvrde. Pa tako i naši ljudi: oni se ne bune protiv institucija zato da ih sruše, nego zato što u samoj pobuni vide nešto lijepo i plemenito, slute u njoj neki sjaj heroizma, koliko god da u njoj zapravo nikakve opasnosti nema. Znaju, naime — ili bar slute — da će im ta pobuna biti op-

roštena, kao što i roditelji djeci na kraju sve opraštaju. A nije tako samo s odnosom prema institucijama, tako je i s odnosom prema ljudima: najprije od njih očekujemo da budu svemogući, a kad jednom vidimo da nisu (kad shvatimo da se tata boji rabijatnog susjeda, a da od mame bolje kuha strina sa sela), to nas ispunjava silnim ogorčenjem i tada nemamo mjere u svojoj borbi protiv autoriteta.

I u nalaženju novih. Kao što tinejdžeri zamjenjuju roditeljski autoritet autoritetom kakva profesora, sportaša ili prijatelja, tako i mi lutamo od autoriteta do autoriteta i od vrijednosti do vrijednosti, i nigdje ne znamo stati. Ukratko, nemamo nikakva kontinuiteta, a time ni identitet. I, tako smo se vratili na prvu našu točku, i krug se zatvorio. Ostalo je još samo da se upitamo što treba da se radi, i to pod naslovom

Malo dijete — mala briga, veliko dijete — velika briga

48

Hrvati su, dakle, djeca, i to je još najbolje što se o njima može reći. Ne treba se ovdje prisjećati da su oni ujedno — kako rado o sebi misle — jedan od najstarijih naroda u Europi. Jer, u slučaju da je to istina, ispada da su odrasli, a imaju dječju psihologiju, što onda neugodno podsjeća na retardiranost. Otpisimo radije i to na infantilnost: kao što se djeca vole dizati na prste i hvastati se kako su odrasla, tako i Hrvati za sebe tvrde da su veliki i stari, a zapravo nisu. Zapravo su mladi, zapravo se još nisu uspjeli fomirati, zapravo su djeca.

Ali, djeca od koje se traži da preuzmu odgovornost odraslih. Jer, toliko su vikali da su odrasli, toliko su se prsili, da su drugi narodi — odrasli — na kraju kazali: dobro, neka vam bude, odrasli ste. Ali, u tom slučaju izvolite se sami brinuti o sebi, i izvolite uvažiti da će vas svi tretirati kao da ste odrasli: neće prema vama imati milosti, i neće vam samo davati, nego će tražiti da i vi dajete drugima, kao što odrasli rade.

Ovo posljednje Hrvati još nisu posve dobro shvatili. Oni su — baš kao djeca — mislili da biti odrastao znači imati samo pogodnosti: da možeš ići spavati kad ti se hoće, da ne moraš jesti špinat i da možeš pušiti u javnosti. A nije im palo na um da odrasli ljudi imaju brigu i odgovornost. Sad, kad su dobili status odraslih ljudi, odjednom su se našli u čudu, i pomalo su u iskušenju da učine ono isto što su učinili već više puta u povijesti: da stanu vrištati u tami, i da uhvate za ruku prvu odraslu osobu koja naide, pa da odu s njom i ostanu pod njezinim tutorstvom tko zna koliko stoljeća. A opet, svjesni su i da to nikad nije dobro završavalо, pa bi rado ovaj put postupili drugačije (barem većina, naime), a ne znaju kako da to izvedu.

Srećom, o tome postoje knjige. Ne, doduše, povjesne niti sociološke, nego beletrističke. U devetnaestom stoljeću — kad su mnogi narodi postajali narodi, dakle odrastali — o tome se mnogo razmišljalo, pa i u alegorijskom obliku, u romanima i pripovijestima. Narodi su ondje prikazani kao pojedinci, točnije, kao djeca koja moraju preuzeti ulogu odraslih. Spomenut ću samo dva takva

romana. Jedan se zove *Petnaestogodišnji kapetan*, a drugi *Kroz pustinju i pravčumu*. U oba je slučaj sličan: u teškim, neprijateljskim okolnostima, našavši se bez zaštite odraslih, djeca preuzimaju odgovornost za vlastitu sudbinu, pa se na kraju uspijevaju spasiti i doći do sreće.

A to znači da se može. To znači da ista stvar čeka i Hrvate. Ona djeca u romanima uspjela su zato što su bila srčana, odlučna i što nisu cendrala nego su radila. I, nisu ni od koga tražila milosti, nisu se žalila da im je neudobno i da ih je strah. Iz toga se vidi što nas čeka: ili ćemo postupiti isto tako — ili ćemo u sebi otkriti svoju odraslu stranu — ili nas neće biti. Jer onu bi djecu u romanima progutalo more ili gladni lavovi da se nisu znala boriti. Tako će biti i s nama.

Što prije shvatimo da smo sami i da možemo sami, što prije shvatimo da nemamo nikoga drugog osim sebe — da nema više roditelja koji bi se za nas brinuli — to će nam već biti izgledi da se spasimo. Dugo smo već djeca, i dosta je bilo. Vrijeme je da odrastemo.

Vladimir Biti

Uzgoj eksplozije

»Logika apsurda« u *Isušenoj kaljuži* Janka Polića Kamova

50

Kontroverzni bi se roman *Isušena kaljuža* (napisan 1906–1909, objavljen 1957) hrvatskoga *enfant terriblea* Janka Polića Kamova mogao pročitati kao rana modernistička inaćica *Künstlerromana*. Već se na prvoj stranici kaže kako je junak, Arsen Toplak, obolio od plućnoga katara, »preturio zimu čitajući, drljajući i psujući«. Posprdnji odnos pripovjedača prema njegovu »drljanju« (IK, 15) odmah se zatim potkrepljuje karakterizacijom junaka kao »neke vrsti piskarala«. (16)¹ Sa sličnom sprdnjom, kao što pokazuje pregršt navedenih primjera, (16) i sam Arsen u metaforičkome repertoaru svojih pjesama rabi razorna očitovanja vlastite bolesti (kašljanje, pljuvačku, krv, proljev, začepljenje). Takvo nas presnimavanje junakove distance prema vlastitoj organskoj bolesti u pripovjedačevu odnosu prema junakovoj spisateljskoj bolesti navodi na zaključak kako se umjetničko oblikovanje života, kao razlikovno obilježje romana o umjetniku, tu otpočetka odigrava na dvjema koreliranim razinama: s jedne strane u junakovu odnosu prema sebi, a s druge u pripovjedačevu odnosu prema junaku.² U isti mah, poduzetu se *odvajanju* iskustvenoga od spisateljskog ja na svakoj od tih razina suprotstavlja *zaraženost* oblikovatelja njegovom tobože objektivirnom gradom. Na pokušaj umjetnosti da kultivira njegovu bezobličnost u formu, život odgovara infektivnim izljevom koji razara nametnutu ljepotu i sklad.

U toj igri odbijanja i privlačenja između duha i tijela, »apolonijskog« i »dionizijskog«, oblika i grade možemo razabratи onaj *uzajamno (dez)identificirajući odnos isušivanja i kaljuže* čiju važnost za razumijevanje romana najavljuje već sam njegov naslov. Ne dajući nam to do znanja, drugi je još prije oproštaja nastanio naše ja. »Bacil je u njemu, razorni bacil, što se baca blatom na rimu

1 Brojevi stranica u zagradama slijede izdanje Konzora, Zagreb 1997.

2 Roman je sastavljen od tri dijela: Na dnu, U šir, U vis, pri čemu posljednja dva pripovijeda sam junak. Prelaskom na kvaziobiografsku naraciju spomenuti se rascjep premješta u samo njegovo ja.

njegovu i ideju njegovu«, (18) nedvosmisleno ustvrđuje pripovjedač za Toplaka, koliko god se to ovaj sam trudio omalovažiti. Privlačeći svu energiju na učinke svojega unutarnjeg razvojnog procesa, bolest uskraćuje »sklad, zaokruženost i logiku« junakovim mislima, otima im sabranost zakonita izvodenja jedne iz druge. (18) Ona prekida reproduktivnu sponu kolektivnog identiteta posvećujući Arsenu »sebi samome«, (18) tj. upornu pretraživanju ruševnoga ja kao sabsne kuće odjeka.³ On postaje tipičnim modernističkim junakom, svijesti toliko prenadražene dramatičnim rubnim stanjima da gubi sposobnost kontroliranog povezivanja svojih dojmova te podliježe njihovu opsesivnu naplavljivanju. Prošlost mu se nadvija nad sadašnjost poput nerazriješene traume.⁴

Slično je na »višoj“ razini: pripovjedačeva opsjetnutost Arsenovim spisateljskim samoispitivanjem mrvi fabulu romana nebrojenim asocijativnim skokovima potičući »vječno vraćanje« i neočekivano »daljinsko« priključivanje već zaboravljenih fabularnih segmenata.⁵ Prateći izbliza junakovo tumaranje ulica-

3 U nekoj vrsti replike na poznatu Freudovu tvrdnju kako »Ja više nije gospodar u vlastitoj kući«, u jednoj od svojih zabilješki Arsen za sebe tvrdi da je »razrovan ko gradevina, što se raspada od vlage. (...) Čitava jedna gradevina prodrmana i razrovana.« (162f.)

4 Roman obiluje rekaptulacijama Arsenovih prošlih iskustava, npr. spolnih (dva puta: 67–73 i 156–159), gladovanja, (76–82) školovanja (222–248) i sl., pri čemu se odrice mogućnost sustavnosti takvih rekonstrukcija. Sjećanja nam se otinaju potaknuta sadašnjim stanjima, i to »istragano, rasjećeno, zapravo komadi prošlosti« (67) koji se asocijativno dozivaju. Ja koje se pretvorilo u »razmrskani organizam, kup dijelova porušene cjeline« (čovjeka), tako da su njegovi dijelovi sada »svoji, rastavljeni, atomizirani« (110), ne može više vladati sobom, već se pribire jedino na kakav vanjski poticaj, trenutačno i reaktivno. »Zato ga rastvaram: neka se vide svi šerafići, sva kolesa.. sve maleno, komplikirano i logično...« (190) Takvo rezonantno ja onda i ispod površine okolnog svijeta stalno doziva jeku nerazriješene prošlosti. Usp. npr.: »I cijela ova kuća bijaše slične tajanstvenosti ko vapaj probudjenih mrtvaca. I na njoj bijahu upisani ti znaci osamljenosti, koja ne mogući biti jeku živih ljudi — jeći sama u sebi. (...) Bogzna, koliki je svijet ostavio svoja stopala tu, bogzna koliko se je plača, kletve i crne ljubavi nakupilo između ovo ocrnjelih od dima zidova... Nešto prošla, crna i odurna drhtaše tude ...« (35) Isplivavanje gnijeleži prošlosti kroz civilizacijsku pokoriciu inače opsegda modernističke romane. Usp. npr. opis srušenih pariških kuća u Rilkeovim *Zapisima Malte Lauridsa Brigea* (1910, cit. po prijevodu Ota Šolca, Zagreb 1957): »Uza sobne zidove, uzduž čitava zida, bijelo se neki prljavobijeli prostor, njime su se provlačili neizrecivo odvratni, kao crv mehanih kretnja, otvoreni zardali žljebovi zahodskih cijevi.... Uporan život ovih osoba nije dopuštao da bude zgasen... Moglo se vidjeti, kako prebiva i u boji, koja se polagano, iz godine u godinu, mijenja: modro u zelen pljesan, zeleno u sivo, a žuto u neko staro, odstajalo bijelo, što trune.« (39f.) Za taj degeneracijsko-regresivni, traumatični aspekt modernizma, oprimjer u glasovitu Benjaminovu komentar Kleeova platna *Angelus Novus*, (*illuminationen*, Frankfurt/M., 1977, 255) usp. npr. Peter Childs, *Modernism*, London, 2000, 35ff.

5 Zaplet je romana toliko obilježen opsesivnim ponavljanjem epizoda ili situacija u preinačenim oblicima da bi se i sam mogao razumjeti kao »kuća odjeka«. Ilustracije radi, dvije medusobno ničim nevezane epizode ponižavanja službenika zbog lošeg ispisivanja adresa na stotinama službenih pisama (39ff., 86ff.) stoje u odnosu premetnute analogije, jer je u prvoj žrtva Arsenov prijatelj Marko, dok je u drugoj ponižavatelj Arsenov brat-dobrotvor Julije. Roman obiluje i analogno ustrojenim snovima, (npr. 50, 150, 162f., 177, 189f.) a nekoliko se puta ponavlja Arsenovo mukotrpno višestruko budenje iz jednoga u drugi san. (89ff., 97ff., 109ff.) U raznim se kontekstima vraća i anarhistička pomisao o bacanju bombe u mnoštvo. (29, 97, 154) Posebno je kompleksan odnos preslikavanja između umjetničkih crtica i životnih situacija u kojima se te crtice Arsenu »istragavaju iz ruku« (62) »nenadano, besvjesno, slučajno«. (65) Tako crtica o gazdarici i njezinoj kćeri (63ff.) razgovijetno asocira odnos između Arsenovih iskustava s djevojkom s košarom (58ff.) i trafikanticom (62), prelamajući ujedno u sebi opsesiju sestrom i sluškinjom s hodnikom, (62, 66) dok ćemo crticu o Adeli i Emanuelu još podrobniјe razmotriti u tom svjetlu.

ma, trgovima, parkovima, kolodvorima, gostionicama, hodnicima, stubištima, blagovaonicama, salonima i podstanarskim sobama, pripovjedač ne samo što, reklo bi se, nasumice niže likove, zgode i susrete, nego na njih nadovezuje i krivudave memorijske i asocijativne lance što se otimaju košmaru Arsenove svijesti. Ishod je toga potpuno narušena kronologija radnje. Usto se pripovjedačev prikaz stvarnih dogadaja toliko često nerazmrsivo prepleće s junakovim snatrenjima, snovima, sjećanjima, rodoskvornim seksualnim fantazijama, zločinačkim i anarhističkim namislima te halucinantnim stanjima izazvanim bolešću, smrzavanjem, gladovanjem, nikotinom i alkoholom, da je ometeno razgraničenje sfera dijegetičke nadležnosti.⁶ Izlažući djelatnost svojega pripovjedača do tako drastične mjere bolesnoj razdraženosti njegova junaka, Kamov promišljeno prekida reproduktivnu sponu s romanesknom tradicijom izgradenom na stabilnoj hijerarhiji djelokruga da bi u svojem romanu razotkrio brižljivo prešućenu, a etički problematičnu stranu takve hijerarhije.⁷ Ustaljena je hijerarhija djelokruga, naime, bila moguća samo u moralno homogenu svijetu (takvom koji je još uspješno ušutkivao konflikte), dočim je moderni svijet — Kamov je i tu Nietzscheov učenik — obilježen nerazrješivim srazom vrijednosnih perspektiva, tako da nijedna više ne može pretendirati na samorazumljivo usvajanje. U takvu sklop čvrstim moralnim distinkcijama postaje svojstvena represivnost pa one moraju biti podčinjene *neumornome etičkom zahtjevu* koji će isključivost njihovih vrijednosnih kodova izložiti »nekoj vrsti samorazaranja« ili permanentne *eksplozije*.⁸

-
- 6 Tako »zbrkana« strategija pripovjedača ne samo što u naznačenoj *mise-en-abîme* strukturi razina kopira Arsenovo hirovito »izvijanje« misli (18, 62), nego anticipira i onu permanentnu izloženos pripovjednoga istkustvenome ja koja u poglavljima romana pripovijedanim iz prvog lica onemogućuje vjerodostojno izvješće. Kao Rilkeov Malte, Arsen-pripovjedač neprekidno dvoji oko točnosti svoga iskaza, grijesи i buni se u kronologiji, uvida relativnost istine i nužnost samozavaravanja, diskontinuitet života i pisanja. (189, 229, 247, 257, 259, 272).«Ne iznašam druge; pišem o sebi. Zato će ovo izići nepotpuno i neizdjelano.» (286)
- 7 Slična je destabilizacija pripovjedačeva identiteta uvodenjem reflektorske svijesti razvidna npr. u romanima njegova suvremenika Henryja Jamesa. U predgovoru *Princezi Casamassimi* on ističe »nerealnost oštrog razlikovanja« među pripovjedačem i junakom tamo gdje valja dočarati »ljudsku mješavinu«, »ponor dvostrislenosti«, »izloženo i upleteno stanje«. Nužno je »protresti« »zamumuljeno veličanstvo autorstva«. Usp. više o tome u Andrew Gibson, *Postmodernity, Ethics and the Novel: From Leavis to Levinas*, London and New York, 1999, 32f.
- 8 Steven Connor, »After Cultural Value: Ecology, Ethics, Aesthetics«, u Gerhard Hoffmann i Alfred Hornung, ur., *Ethics and Aesthetics: the Moral Turn of Postmodernism*, Heidelberg, 1996, 1–12, ovdje 12. Kao da bi htio potvrditi »tajnu vezu« anarhizma s poststrukturalizmom, (Todd May, *The Political Philosophy of Poststructuralist Anarchism*, University Park, 1994) Connor tumači etički nalog kao »poticanje stanja stalne, odgovorne katastrofe« unutar racionalnosti moralnih kriterija. U tom smislu, »nemoralno« prekopavanje po vlastitoj i tudio kaljuži zapravo postavlja *etički zahtjev*. Ponovno je to na tragu Nietzschea, koji svoju »silno razdražljivu« »fiziološku percepciju« tude duševne intime i »utrobe«, »njusjenje« »skrivene prljavštine u osnovi mnogih naravi«, vezuje za humani »nagon čistoće«. »Moja se humanost ne sastoji u suošćenju s time kakav je čovjek, nego u *izdržavanju suošćenja s njime...* Moja je humanost postojano samoprevladavanje.« (»Ecce homo«, u: *Sämtliche Werke*, ur. G. Coli i M. Montinari,, sv. 6, München/Berlin/New York 1980, 275f.) Koliko je takva etika bliska poststrukturalizmu, pokazuje i Kristevino utemeljivanje zajednice na subjektu shvaćenom kao »proces neprestane negacije«. Usp. Julia Kristeva, *La révolution du langage poétique*, Paris 1974, 416. Ona tvrdi i kako »među svim političkim pokretima anarhizam možda najviše korespondira s transverzalnom operacijom procesom označavanja«. (421)

Upravo dakle time što unosi metež u umjetničku formu zamućujući unutarnje i vanjske granice njezina identiteta, Kamovljeva zaraza tradicionalne strukture *Künstlerromana* »muljem života« omogućuje njegovu djelu etički iskorak prema području neodlučivoga smještenu onkraj krute alternative ili (umjetnost, kultura, forma, duh) ili (život, priroda, grada, tijelo).⁹ Ta se etika gradi na *paradoksu nemoguće nužnosti* konstitutivnu za razumijevanje modernističkog subjekta: samo *smrtonosna razgradnja* omogućuje *spasenosno obnavljanje* onoga što je razgrađeno!¹⁰ Netom je liječnikova analiza ispljuvka potvrdila tuberkuloznu zarazu, Arsen »osjeti ono novo još jače«. (17) Grozničava stanja do te mjere oplodaju njegovo umjetničko nadahnuće da ga navode na znakovitu pomisao: »Što slabiji, to jači.« (28) »Jer on je baš sada mnogo radio i koliko mu se pričini, sve je lakše shvaćao i brže rasudivao. Tolikoga bogatstva misli i riječi prije ne imadaše.« (Isto) No kao još u Nietzscheovu *Ecce homo*,¹¹ za tu se nezapamćenu oštrosti plaća cijenom trajne i neizljječive izloženosti, jer »u njega udarahu ljudi, udaraše krv i meso, udarahu životi miliona, udaraše cijelo čovječanstvo. I u ovakim osjećajima išao je ulicom osjećajući ono nešto nova,

-
- 9 Kad se usporedi npr. s istovremeno nastalim romanom o umjetniku *Bijeg* (1910) Milutina Cihlara Nehajeva, vidi se koliko Kamov *unutar* književno iznevjerava književnu tradiciju *Künstlerromana* ne bi li taj roman spasio za život. Isti taj »anarhistički« prioritet etičke odgovornosti prema »potpuno drugom« nad *moralnom* odgovornošću prema »ma kojem drugom« brajni npr. Derrida u svojem čitanju Kierkegaarda u »Donner la mort«, u Jean-Michel Rabaté i Michael Wetzel, ur., *L'éthique du don. Jacques Derrida et la pensée du don*, Paris 1992, 11–108. Drucilla Cornell koja u *The Philosophy of the Limit*, London, 1992, iščitava njegovu etiku preko Adorna i Levinasa, tumači je kao nužan iskorak iz zadanoga moralnog sustava dužnosti u područje *neodređenoga kao mogućeg*, pri čemu je taj izgred za nju znakovito neodvojiv od »razorne moći imaginacije«. (35) Umjetnička imaginacija otvara »iskupljujuće perspektive« koje »premještaju i očuduju svijet« »osvjećujući naše progonstvo« u njemu. (16)
- 10 Ako dakle roman zbog vjernosti umjetničkom zakonu negira zakon života, potrebno je *ponovno negirati* tu njegovu negaciju da bi izbio na vidjelo njezin represivni značaj. Hegelovski uvid da svaka jednostruka negacija počiva na sljepome ponavljanju onoga što se niječe svojstven je i Lacanovoj etici koja, po Žižekovu tumačenju (npr. u *Tarrying with the Negative*, Durham, CA., 1993, 1f.), tvrdokorno ustraje na *prikazivanju nemogućnosti prikazivanja*. Lacan se u XX. seminaru (*Encore*, 1972/3) divi Buuelovoj rečenici »Hvala Bogu što sam ateist!« tvrdeći da ateizam zastupaju samo klerikalci. I sam njegov višestruko šifrirani stil može se objasniti kao metajezična negacija metajezične negacije jezika. »Da bi se stvorio odmak od krute redukcije nužno je operirati unutar polja redukcije; nužno je *reducirati redukciju* na njezinu *nemogućnost*.« Yannis Stavrakakis, *Lacan & the Political*, London and New York, 1999, 142.
- 11 »Potpuna svjetlost i vedrina, čak prekomjernost duha što ih odražava spomenuto djelo,« piše Nietzsche o svome djelu *Zora*, »poklapa se u mene ne samo s najdubljom fiziološkom slabotu, nego čak s izgredom osjećaja боли. Usred muka što ih sobom donosi neprekidna trodnevna glavobolja skupa s mučnim iskašljavanjem gnoja — posjedovao sam dijalektičku jasnoću par excellence i hladnokrvno promišljao stvari za koje u zdravijim okolnostima nisam dovoljno rafiniran penjač, nisam dostatno *hladan*.« (»Ecce homo«, 265) I kao da komentira usporedno Arsenovo iskoračivanje iz bolesti u umjetnost i pripovjedačevo ukoračivanje iz umjetnosti u bolest: »Pogled iz bolesničke optike prema *zdravijim* pojmovima i vrijednostima i opet obrnuto iz punine i samopouzdanja *bogatog* života dolje u potajni rad dekadentnog nagona — to je bila moja najdulja vježba, moje pravo iskustvo... Ovladao sam i potpuno rukujem *obrtanjem perspektiva ...*« (266) Ključan ulomak za razumijevanje *Isušene kaljuže* jer ona, na tragu akcija iz *Slučaja Wagner* o nuždi dislociranja umjetničkih identiteta, nastaje »cijepljenjem« romana autobiografijom. Tek takav spoj omogućuje onu (glumačku) *identifikaciju alteracijom* koja je po Nietzscheu još jedina valjana u modernističkoj »kulturi u opadanju«. Za instruktivnu analizu toga paradoksalnog žanrovskega hibrida u Dickensovim romanima usp. David A. Miller, *The Novel and the Police*, Berkeley, 1988, 192ff.

što je dolazilo iz daljine, duboke, crne, abisne. (...) Sve ga to udaraše poput neumornih, beskonačnih valova. A ono nešto, ono duboko, crno i abisno bijaše u njemu, u njegovom životu, organizmu i mozgu.« (32) Arsenova literatura da-kle crpi svoje poticaje iz »anarhističke« opsjednutosti blatom i smradom individualnog, obiteljskog i društvenog života, pred užasom kojega obični ljudi radije skreću pogled u stranu, ali bez suočavanja s kojim roman više nema opravdanja.

Lijepi junaci, što svojom profinjenom ljubavi nošahu zaplete i rasplete romana, bijahu antipatični ko salonske drame bez tučnjava ili salonske komedije bez pikanteske.... »Lijep čovjek« označavaše pisac svojeg heroja i čitatelj ostajaše hladan. (83) Dosadna je čitava literatura bez propalica, luđaka i zločinaca. Život je interesantan, ako ga žive ljudi, a ljudi, ako spadaju u psihopatologiju. Psihologija počinje tamo, gdje zdravlje prestaje! (155) I »naturalizam« pogazi »idealizam« ko koitus stihovanu ljubav. (84)

Ovi su se iskazi, međutim, u dosadašnjem čitanju romana odveć hitro uzmali kao očitovanje Kamovljeve autorske poetike kao da bi se, nekako, modernistički značaj njegova romana mogao izvesti iz naturalističke teme i profila likova. To se potkrepljivalo time što Kamov obilježava svojega junaka patološkim sklonostima kao što su seksualne fantazije o sestri, snovanje ubojstva njezina muža, neumjereni pušenje i pijanje, nasilnost, grozničavost, fanatizam i sl. pa time toboga svojom umjetničkom praksom podržava Arsenovo razumijevanje suvremene situacije romana. No bez obzira na razloženu općinjenost pripovjedača junakovim psihičkim »kalom«, ne smije se smetnuti s umistodobna sofisticirana strategija problematiziranja Arsenovih uvjerenja otvorena već uvodno spomenutim ironiziranjem njegova pisanja. Pripovjedač se s junakom *identificira* s jednake *distance* kao i Arsen-literat s Arsenom-bolesnikom: drugi su za prve u oba slučaja samo *nužan* medij *nemoguće* identifikacije onoga »potpuno drugog« što se otima dokučivanju. Tako Arsen preko svojega tijela neumorno iskušava život u potrazi za umjetnošću, a pripovjedač opet preko Arsena problematizira umjetnost u potrazi za životom. Budući da ne stavljamo na kušnju nešto sa čime smo posve poistovjećeni, upravo kao ni ono što nas se nikako ne tiče, u oba je slučaja u pitanju paradoksalan odnos prema *sebi u drugome* kao prema *drugome u sebi*. To znači da je svaki identitet već otocetka u sebi manjkav pa se dovršavanje u drugome u isti mah očituje kao *nužno* (zbog naše) i *nemoguće* (zbog njegove manjkavosti). Odatle obama odnosima ravna zakon istovremena privlačenja i odbijanja.¹²

Odmaknutost pripovjedača od Toplakovih poetičkih postavki raspoznaće se po tome što, umjesto nakon pažljiva promišljanja u »hladovini spisateljskog stola«, junak iznosi svoja uvjerenja u vrućici izazvanoj mučnim uspomenama od-

12 On se, kao što ćemo vidjeti na kraju, aktivira i na trećoj razini čitateljskog odnosa prema pripovjedaču stoga jer se Kamov negacijom naturalističke estetike *ružnoga*, koja je sama opet negacija realističke estetike *lijepoga*, priklanja modernističkoj estetici *uzvišenoga*. Ova pak maksimalno zaoštrava napetost između *ushita i užasa* koja je otpočetka karakteristična za tradiciju mišljenja o uzvišenom. Za iscrpan prikaz te tradicije usp. Stephan Matuschek, *Über das Staunen*, Tübingen 1991.

nosno u žučnu razgovoru podgrijanu brojnim čašama apsinta. On i svoje potonje misli o odnosu realizma, naturalizma i modernizma, uostalom, prezentira u stanju strastvene privučenosti Lizinim tijelom, nakon nekoliko čašica ruma i popušenih cigareta. (126/7) Općenito, taj karakteristično užurbani junak u stalnom kretanju kroz bujicu naznaka, poput Benjaminova velegradskog šetača na poprištu mogućeg zločina, ne vlada svojim stanjima, mislima, iskazima pa čak ni umjetničkim očitovanjima. Ponesen drugim u nepoznato, on ni jednoga trenutka nije pri sebi.¹³ Njemu se vječno nešto »otima«, on sanja na javi, a budan je u snu i često brani suprotne nazore. Umjesto odmjereni akter svojih namjera, Arsen je Toplak i u najusredotočenijim radnjama tek *popriše eksplativne reakcije*, fokus u kojem se sustječu i presijecaju perspektive. Nije dakle čudo što ga uporno progoni pitanje zašto mu se čas jedan predmet nadaje u oprečnim, čas opet različiti predmeti u istoj perspektivi:

Taman tako. O bludu nikada u kući riječi; među drugovima to je zanosni razgovor. (...) Blud, prljavština, progoni i patnja: jednake forme stida i zanosa!!! (84f., 155) I toliko bih toga mogao dokazati što se pobija međusobno i sve bi to bile istine — jer kao da istinu može i dokazati i pobiti samo — istina... (247) Oprečni, daleki, različni i bezsavezni razlozi: jednake, skladne, bliske i složne posljedice!!! (85)

Ta je njegova opsesija danomičnim rasprskavanjem starih i tvorbom novih identifikacijskih odnosa toliko snažna da se iz brojnih životnih situacija konačno kondenzira u crticu o Adeli i Emanuelu. (91–94) Kao osebujna »kuća odjeka« drugih segmenata radnje, ta crtica preslikava gradbu fabule s pomoću dvoju temeljnih tehnika: s jedne strane *stapanjem* različitih sklopova odnosa kroz rezonanciju jedne svijesti, a s druge *premještanjem* jednoga sklopa odnosa kroz različita stanja jave, snatrenja, sna, omamljenosti, fantazije i fikcije. Stoga u otvorenoj analizi *mise-en-abîme* romaneske strukture zasluguje pomniju pozornost.¹⁴

13 Znakovito je da i pripovjedač često crpi svoju metaforiku iz novih oblika percepcije svijeta (i svijesti, kao što se vidi iz *Principles of Psychology* Williama Jamesa, 1890) omogućenih tehnološkim izumima prema kraju 19. stoljeća. Jedan od omiljenih mu je željeznicu koja je bila otkrivena samo petnaestak godina prije nastanka romana, (1892) preobrazivši dotadašnje statično iskustvo prostora u ubrzani protok kaotičnih dojmova što prelaskom praga svijesti od jednom uspostavljuju kakvu *sudbinsku vezu*. Usp. npr.: «... i ne znajući ni sam kako, sjeti se one djevojke... (...) Ali odatle se njegove misli stadoše izvijati u nešto skroz drugo dodirući se usput sestre, pa mimošav i nju stadoše se kupiti oko trafičantice. Bijaše to poput udrijemalog putnika, što najedanput dospije do svoje postaje, pa se niti začudi niti promisli, kuda je sve išao, uzme prtljagu i skoči iz vlaka.» (62) Ono što omogućuju nove tehnologije svladavanja prostora jest fascinantno *kataapultiranje* subjekta »iz samoga sebe, svojih osjećaja, misli i života... svojih uvjerenja, svojih nagnuća, svojih navika...« (331) uz istovremenu komociju, pasivnost, *nepokretnost*. Oba su ta učinka karakteristična i za recepciju romana čiji je uspon nedvojiv od strasti za promatračkim osvajanjem prostora. Usp. o tome više u Lennard Davis, *Resisting Novels: Ideology and Fiction*, New York 1987, 52ff. te Edward Said, *Culture and Imperialism*, New York, 1993, 93ff.

14 Stapanje (*Verdichtung*) i premještanje (*Verschiebung*) su od Freudova vremena poznate kao dvije temeljne operativne tehnike sna pa se stječe dojam da se ni pripovjedač, kao ni Arsen, ne uspijeva probuditi. Ne treba medutim zaboraviti da Freud detektira svoje tehnike u času kada su one zbog opisanih promjena, kao što pokazuje i Nietzscheova globalizacija retorike, (usp. John Bender i David E. Wellbery, »Rhetoricality: On the Modernist Return of Rhetoric«, u isti, ur. *The Ends of Rhetoric: History, Theory, Practice*, Stanford, CA, 1990, 3–43) već bile zarazile percepciju svijeta, a time i umjetnike kao njezine senzibilne reagense.

Promet ekvivalencija među heterogenim registrima Arsenova *života* i *umjetnosti* otvara se činjenicom da je ime Toplakove fikcionalne junakinje iz crtice analogno više puta spominjanome imenu žene koja mu je priuštila prvo spolno iskustvo. (67f., 74, 94, 97, 159) Adelina se važnost u Arsenovu životu može usporediti još jedino s važnošću sestre Jelke oko koje mu se neprekidno pletu skaredne misli, koliko god da ih je neko vrijeme uzrujano nastojao odvratiti. (66) Kao da bi htjela ilustrirati poznatu psihoanalitičku maksimu po kojoj slučajno nalazimo samo ono što smo dugo tražili, sestra se Arsenu, baš kao i svi njegovi ključni naumi i potezi, javlja naglo, neočekivano. »Došla je onako kako je često dolazila. »Nenadano i besavezno. Mislio o desetom i baš u to deseto — stvorila se ona...« Ali Arsen se s njenom ustrajnom prisutnošću u svojemu životu, baš kao i s onom Adelinom, u jednome trenutku počeo miriti. »Znao je da će se odsada uvijek motati po glavi i on je neće nikada više tjerati. Pričini mu se da će ona biti tu kao i Adela i da mu odsada ostaje rasudivanje bez uzrujavanja.« (94)¹⁵

Zbog izložene se »pridruženosti« Adele sestri pojava njezina imena u *fikcionalnom registru* crtice može dobro povezati s *registrom sna* koji, ispričan prije crtice, podsjeća junaka na ono što je napisao prije godinu dana, razderao, napisao, razderao i za pola godine treći put napisao. I u dvaput je ponovljenu snu, naime, kao i u toj triput ponovljenoj crtici riječ o zločinu, jer Arsen u njemu ubija šogora da bi sa sestrom, bez stida s ičije strane, koitirao u kutu. Iako on često tvrdi kako i u snu zna da sanja, taj mu je san, obratno, »bio tako vruć, te sam i na javi vjerovao u zbiljnost sna (!!!).« (91) Sam pak zločin, koji mu je tako silovito »nadošao« u kobni san, a čiji bi »porodaj« on htio »istražiti«, objašnjava se iz *zbiljskog registra* razgovora sa sestrom koja mu se »javila« još u dalekoj prigodi uličnih demonstracija (23ff.) zapitavši ga kako bi reagirao kad bi se nešto zabilo između nje i nasilna muža. Njegovu odgovoru da bi bio »kadar polomiti nečiji život«, pripovjedač pridomeće: »A misao ga jedna udari nehotice i omami.« (25) Ta ga anarhistička misao o tome kako joj »on nakazi život, on joj je teret, a ja joj pomažem, da taj teret zbaci«, (66) progoni i dalje sve dok iz *registra svijesti* napokon ne pronade put u narečeni san.¹⁶

15 Ambivalentnu vezu Adele sa sestrom posvjeđuje i sljedeće znakovito mjesto: »A kuda se ono sve veraše od Adele do Jelke, od bludnice do sestre.« (97)

16 Arsen ne doživljava sebe izbaviteljem jedino svoje sestre Jelke, jer su za njega tako reći sve žene zlostavljane patnice. Primjera je bezbroj. U jedinom spomenu na preminulu stariju sestruru, recimo, govori se o tome kako je »ležala ispružena, s ubitom mladosti i srditim usnama. (...) A tu ležaše ona, s prevarenim nadama i prevarenim životom.« (54) I Adela iz njegove crtice očituje se »sama, s ispaćenim krivuljama oko očiju«. (91) Susret pak s radnicom koju su izudarali žandari na uličnim demonstracijama ostavlja ga bez riječi, »a nekako čuvstvo, veliko od strasti i udirljenja, ko klicanje ljeta ili trijumf sunca, zahvaćaše mu misli. On bi je bio poljubio u lice kao ženu i cjelunuo u ruku kao čovjeka.« (30) No pripovjedač i prema ovim, kao i prema poetičkim nazorima, čuva razgovijetu distancu: »Njegova dapače srdžba postane nepravedna do apsurda. (...) Jer njega je živo zahvatilo neosušeni znoj i neplaćeni rad, što diže glas čovjeka, glas svijetla, glas kulture. I ona je žena tu nicala da predstavlja emancipaciju žene, ne znajući možda ni pisma i ne došav nikako dalje od pučke škole.« (31) S jednakom se ironijom pripovjedač odnosi prema Arsenovu pismu Jelkinoj dobroj znanici Lizi gdje se njezina slavljenica za pismopisca opet pretvara u »simbol«, jer »danас ne strada mozak muški: on je danas vladajući. Danas strada mozak ženski — on je proletarac, što se diže na buržoaziju (...)

Razvijajući scenarij zametnut u *razgovoru* i posljedičnoj opsivnoj *misli*, san dakle priprema pojavu znatno »šifriranije« Arsenove *crtice*, u kojoj se preko Adele prepleću i druga životna *iskustva*. Ali on se ipak ne dokida u crtici, nego tek u jednome *stvarnom događaju* koji joj slijedi. Ako se san međutim u junakovoj uzavreloj percepciji bio pretvorio u stvarnost, karakteristično je za usvojenu tehniku stalnog obrtanja perspektiva da junak taj stvarni događaj percipira kao san. U jednoj od uobičajenih kaskada izvlačenja iz »babuške« snova, praćenoj upornim ispijanjem rakije i pušenjem, Arsen, kojemu već mrena varke prekriva oči i na javi, (100) dvaput posjećuje sestru gubeći napisljeku u njezinu stanu svijest te se ni kasnije ne mogući sjetiti »što je sve tamo bilo«. (102) Tek nakon što ga je ujak navečer u pivnici sažeto o tome izvijestio, prisjeti se da je na sestrina muža nasrnuo stolcem. »A zašto ga nisam, to ne znam.« (102) Budući da šogor, koji se i sam pojavljuje u pivnici, dakle ipak preživljuje napad, *stvarni događaj* ne uspijeva u potpunosti »realizirati« optativnu *konstrukciju sna*.

Ali zato u tome na sofisticiran način uspijeva *fikcionalna crtica* u kojoj Emanuel, vidljivo uzrujana izgleda »po kome drhturi tajna i strahota«, (91) nakon duga izbivanja bane na vrata svojoj ljubavnici Adeli, kojoj je muž na službenom putovanju. Emanuel, kao *optativni Arsenov dvojnik* (jer će mu u crtici poći za rukom ono što Arsenu u romanesknoj stvarnosti ne polazi), objašnjava svoju odsutnost radom na studiji-pripovijesti o čovjeku — očito *vlastitome optativnom dvojniku* — koji se odriče životnih zadovoljstava da bi se »žrtvovao za općene interese«. Iz prepričane studije razabiremo kako on u međuvremenu na jednome sudskom procesu uvida da, osim službenoga javnog mnijenja koje to podržava, postoji i privatno javno mnijenje koje takve javne djelatnike prezire čuvajući svoje poštovanje samo za ubojice i preljubnike. Pomahnitavši, odluci se rehabilitirati preuzimajući te dvije respektirane uloge umjesto one prijašnje prezrene te se »zaplete s jednom udatom ženom i kao ljubomoran ubije muža«. (93) Takav kobni rasplet *uklopljene priče* nudi na kraju objašnjenje Emanuelova unezvijerena izgleda i znakovitih nagovještaja s početka (u roman *uklopljene*) *crtice*. Adelin završni krik daje do znanja da je uspješno prevela Emanueлом *ispripovijedane* u *stvarne* odnose unutar vlastitoga ljubavnog trokuta, kao što se, na drugoj razini, od čitatelja Arsenove *crtice* očekuje da ispričane odnose između Adele, Emanuela i muža premetne u odnose unutar »trokuta« što ga u svijetu *romana* sam Arsen čini sa sestrom i šogorom.

No razložena se vrtložna permutacija odnosa medu likovima kroz registre stvarnosti, mišljenja, sna i udvojene fikcije ne zaustavlja još ni na tome. Naime, Arsen je sofisticiranom raspodjelom uloga u svojoj crtici-studiji, (94) koja »scenaristički« razraduje opsesiju jednim *konkretnim* oslobadajućim zločinom, ujedno reagirao i na svoju opsjednutost jednim *načelnim* oslobadajućim zločinom:

Odaje vas bol, progon i bespravlje. (...) Tuku vas glupošeu, neznanjem i korbama. Oduran je to korbač: za robeve. I mene tuku. Tuku me sistemima, teorijama i idejama. Zamaman je to korbač: za slobodnjake, Prometeje.« (133) Za vezu između feminističkih i anarhističkih zasada usp. Peggy Kornegger, »Anarchism: The Feminist Connection«, u Howard i Carol Ehrlich, David DeLeon, Glenda Morris, ur., *Reinventing Anarchy*, London, 1977, 237–249.

»Bijahu dva bića u njemu i dvije realnosti: jedna ljubav čovječanstva, druga mržnja ljudi: samilost za čovjeka i teror za društvo.« (154) Kako objasniti tu paradoksalnu formulaciju koja jedan osobni naum (ljubav i samilost za sestru, a mržnju i teror za šogora) podiže na globalnu društvenu razinu?¹⁷ Društvo se reproducira preko ljudi koji se uprežu u njegov jaram prihvaćajući obiteljske, službene, političke obveze, baš kao Emanuelov junak »javni djelatnik«, Adelin muž ili Arsenov šogor–profesor. Ali takva je neophodna razboritost u službi općega dobra u pravilu povezana s nasiljem nad individuom koja slijedi svoje iracionalne zakone, baš kao Emanuelov junak »zločinac i preljubnik«, Emanuel ili Arsen. Pogubno zastranje u zločin trebalo bi se dakle razumjeti samo kao oslobadajuća reakcija na već počinjeni delikt društva, kao *negacija njegove negacije pojedinca*. Zločin nad društvom, dakle, radi izbavljenja individue. Samo, kako među društvom i individuom, u svijetu nesumjerljivih perspektiva u previranju, povući jasnu crtu razgraničenja? Nije li svaka individua uvijek već društvena i nije li svaka čestica društva već individualizirana?

U znakovitoj epizodi koja posreduje između crtice i spomenuta nasrtaja stolcem, junak na šetalištu susreće sestru i šogora. Zgranut nad njegovim danubljenjem, ovaj mu nudi nekakvo mjesto »vježbenika s početnom plaćom«, ali Arsen ignorira takvu ponudu kao društveni »porez speciesu« te u ime perverzije kao spasonosne individualne »reakcije na takve zahtjeve« (98) neprekidno pozorno fiksira sestrino lice. (95f.)

Individualum reagira ne donoseći poreza speciesu.... Šta briga! Je l' genij, je l' luda, je l' delikvent?... Dodite u ovaku samoću. Ostanite bez službe i odbacite sve predsude — pa da vidite duše biblijskih heroja inkarnirane u Hristovoj braći. Šta briga! Poslužiste ih ludnicom, tamnicom i sterilnošću. Oni nose čovjeka, što grmi: Tijesna je cipela zakon; mi je odbacismo, a vi unakaziste plemenita stopala svoja. (98)

Opservacije se vezuju za svojedobnu Arsenovu isповijest prijateljima Marku i Nikšiću u gostonici u kojoj je bio skovan plan o zajedničkom odlasku u drugi svijet gdje ih nitko neće poznavati. (38f.) Nije čudo što se, razmišljajući o obezvrijedivanju ponudena posla, Arsen prisjeća toga plana (96) na koji se već i prije skeptično navraćao u mislima. (55) U gostonici se on bio povjeravao prijateljima kako je bezbroj puta poželio da je nezakonito dijete, »da ne nosim zakon od poroda na sebi! Gnjeći me zakonitost svojom antipatijom! Da mi je mutan izvor, da nemam nikakvih veza, da je prošlost crna ko duša... Onda bih bio slobodan u toj zemlji...« (38) U istome razgovoru Marko priča kako je raskinuo porobljujuću društvenu sponu jer je svojem poslodavcu, koji ga je zlostavljaо kao običnu »rukу«, odgovorio bacanjem hrpe kuverti u lice: »Bio sam sirota, prosjak, što je osjetio čovječnost i saznao, da za njega nema ni rada ni milostinje. (...) Ruka postaje vještija, a suši se mozak. (...) Meni se tu ukaza sve naše društvo. Ubite ekzistense, ali što je glavno: ubiti intelekti.« (40f.)

¹⁷ Arsen je nedvosmislen glede podrijetla ideologije *oslobađajućeg zločina* jer govori o tome kako u to vrijeme riječ »anarhija« zaokupljuje »poglede, želje, ruke i strasti« (154) te kako je »stala čarati u njemu neizrečenu raskoš«. (155)

Epizoda pokazuje dva načina razumijevanja zakona. U Markovu slučaju on se pojedincu *nameće* izrabljivačkom podjelom uloga na jake i slabe pa ga treba odbaciti silom, dočim se u Arsenovu slučaju on *naslijediće* rođenjem, identitetom, od kojega se nije moguće lako rastati. Doima se kako je u vrijeme nastanka *Isušene kaljuže* poglavito prva koncepcija bila povezivana s anarhizmom. U spomenutom prizoru s bacanjem kuverti u lice, šef naziva Marka »anarhistom«. (40) Na jednome radničkom skupu kojemu prisustvuje junak spominje se bacanje bombe kao u Rusiji. (29) Ta misao dvaput prolazi glavom samoga Arsena dok se mota po gomili ljudi. (97, 154f.) Takve su anarhističke ideje očito bile »u zraku«.

Ali Bakunin je odmah poslije kongresa Prve internationale (1871), upozoravajući na obnavljanje rascjepa unutar samoga revolucionarnog tijela, bio oštro kritizirao centralizaciju moći u rukama »predstavnika« radničke klase. Deligiranje moći s mase na izabrane političke zastupnike izlaže se istome riziku zloporabe koji je sadržan u svakoj vladavini manjine nad većinom. Svaki zakon počiva na zastupanju, a zastupanje na neprimjetnoj usurpaciji moći.¹⁸ Umjesto da ga predaju svojim opunomoćenicima, među kojima je država samo krajnji politički oblik, individue moraju zadržati pravo upravljanja svim aspektima svog života, što znači i moralnim, intelektualnim, društvenim, spolnim, a ne samo političkim. Moći treba ostati na raspolaganju onih koji trpe njezine posljedice. To je razlog zašto se Arsen u brojnim gorljivim razmišljanjima obrušava i na šefove, činovnike, vlasnike bordela, profesore (šogor), svećenike (kum), muževe: svi su oni institucije nepravednog društva koje ne može funkcionirati bez zlostavljanja. U usporedbi s marksizmom, »za anarhizam je temeljan oprečni nazor da ukidanje vladanja i tiranije ovisi o njihovu negiranju, u mišljenju i ako je moguće djelovanju, u svakom obliku i na svakome koraku, odsad unaprijed, od svakog pojedinca i skupine, u pokretima oslobadanja kao i drugdje, bez obzira na stanje svijesti čitavih društvenih klasa.«¹⁹ Oslobađanje je individualan, a ne klasni čin, jer je klasa nedopustivo apstraktan oblik reprezentacije »goleme mase ljudi, krajnje raznolike glede društvenih položaja, zanimanja, interesa i težnji«.²⁰ Kao što je porobljivanje, tako i oslobađanje mora biti pokrenuto iz mnoštva raznolikih položaja, istovremeno u sferi politike, rada, obitelji, škole, spolnosti, umjetnosti.²¹ Društvena se spona razastire u mrežu odnosa i zato treba biti postupno razgradena na svim svojim čvoristima.²² Pri-

18 »Odbacujemo svekoliku legislaciju, autoritet i sav povlašten, odobren, služben i zakonski utjecaj, čak i ako dolazi od općeg prava glasa, uvjereni da se može okrenuti jedino u korist vladajuće manjine izrabljivača protiv interesa goleme većine koja im je podčinjena.« Mikhail Bakunin, *God and the State*, New York, 1970, 35.

19 David Wieck, »The Negativity of Anarchism«, u *Reinventing Anarchism*, 141.

20 Mikhail Bakunin, »Perils of the Marxist State«, u George Woodcock, ur., *The Anarchist Reader*, Sussex, 1977, 141.

21 Arsen se izrijekom distancira od mentaliteta ulične demonstracije kojoj je u pravilu cilj da »izlema detektiva ostavivši »profesora« na miru«. (165)

22 »Ideja mreže, međutim, nije samo u temelju anarhističke koncepcije otpora; ona je i u osnovi koncepcije onoga čemu se treba oduprijeti. Dapače, upravo *zbog toga* što se ono čemu se treba

tom je krajnji cilj potpuno raspletanje njezina račvastog tkanja da bi se spriječilo obnavljanje razlika među ljudima na kojemu počiva tlačiteljski karakter moći. »Anarhizam možemo razumjeti kao *izvornu* društvenu i političku ideju koja izražava negaciju *svekolike* moći, suverenosti, dominacije i hijerarhijske podjele te volju za njihovim rastvaranjem; i izražava odbacivanje svih razdvajajućih pojmova koji na osnovi prirode, razuma, povijesti, Boga dijele ljude na one koji vladaju i one koji su pravedno podčinjeni.«²³ Umjesto da se iscrpi u demonstrativnoj pobunjeničkoj oporbi prema društvu, kao ona Markova, ovako (Arsenom) reinterpretirana anarhistička *in-individualnost* (etimološki) predmnijava primordijalno »muljevito« stanje koje se *nedjeljivošću* svojih sastavnica uskraćuje isključujućem zakonu moći: ili-ili. Samo, ne ističe li takvo tumačenje zapravo još razgovjetnije cjelevitost individuuma kao problematičnu polaznu pretpostavku anarhizma?

U prvome poglavljtu romana znakovitog naslova *Na dnu* Arsen tu »kloaku psihe«, iz koje provijava »duh nedisciplinovanih praotaca«, (97) doista opisuje kao pretpovjesno ili mitsko stanje ujedinjenog čovječanstva: »Čitavo ljudstvo nosi jednu psihu u sebi i dok evolucioniramo sisteme društvene, ona se ne evolucionira nimalo. (...) A dubina psihe... ona je ravna od vijeka u vjekove!!!« (98) Ali te mu grozničave misli nadolaze u procesu karakteristična »skliskanja« iz jednoga u drugi san, poniranja prema nekome dnu koje *nikako da se pojavi*. »Klicaše ko čovjek, što strmoglavl sunce u bezdno.« (98) Psiha se tako u ko-načnici iskazuje kao *dno bez dna*, bezdani ponor što se »mutan gubljaše u dubine.« (74) Za čovjeka koji se nikako ne uspijeva probuditi, ona trajno ostaje s *one strane* nekakva pričina koji kao da je osuden vječno rastjerivati.²⁴ Zbog toga pak što se očituje kao jedanput »zauvijek izgubljeni raj«, individualnost postaje »osvojeni, kupljeni, zaradeni pakaо.« (146) San se može pobiti samo drugim snom, a moći se možemo suprotstaviti samo obnavljanjem njezine geste, pa je negacija njezine negacije, umjesto da bude jednokratan *eksplozivni čin* (kao onaj Markov), osudena na postojano perpetuiranje.²⁵

Arsen to jasno uvida u drugome dijelu *U šir*, gdje negira svoju fanatičnu prošlost iz faze kad je vjerovao u spas *na dnu*. »... dva fanatizma — laički i klerički... koja si najposlijе u suštini bijahu slična, gotovo jednaka, kao mržnja

oduprijeti očituje u obliku mreže, i otpor treba činiti tako. (...) Revolucija tada ne znači smjenu jednoga temeljnog oblika društva drugim; ona znači promjenu ili niz promjena čiji se učinci razastiru društvom uzrokujući promjene u mnogim drugim dijelovima društvenog područja.« Todd May, *The Political Philosophy of Poststructuralist Anarchism*, University Park, 1994, 52, 54.

23 David Wieck, »The Negativity of Anarchism«, 139.

24 »Poslije ponoći snivaše san »tehnički« ravan svim ostalima. To jest: sniva nešto, pa se probudi; a ova je budnost drugi san; pa se i drugi put probudi, a ova je budnost treći san; pa se probudi i četvrti put i to je tek — java! (...) A onda, onda — Arsen bijaše kasnije svijestan, da se *probudio nije* i svejedno nakon svog sna *zaspao* i opet kasnije počeo snivati nastavak.« (150f.)

25 »U hegelovskoj terminologiji moć je negacija koja i sama mora biti negirana. Ta se negacija možda ne može ostvariti u potpunosti. No svejedno je ona cilj kojemu anarhizam teži.« Todd May, *The Political Philosophy of Poststructuralist Anarchism*, 62.

i ljubav u mojoj davnoj ili nedavnoj prošlosti. (...) Jer što je drugo i bilo ono, kad si goloruka masa i oružana sila pogledaše u oči?« (221) Prelazak s reflektiranog pripovijedanja u prvome dijelu romana na kvaziautobiografski *Ich-Erzählung* u drugome, navješćuje da je rascjep između individuuma i društva *načelno unutarnje naravi* pa se ne može riješiti istrebljenjem drugoga u sebi, već jedino izvlačenjem prema van, *u šir*, radi pronalaska sebe u drugome. U atmosferi linča jednoga uličnog skupa, Arsen počinje zazirati od olakog svaljivanja svekolike krivnje na reprezentante moći: »Nitko nije htio javno povezati išta svoga uz one i ono, što se izvrgavaše ruglu, preziru i grdnji. (...) Zato činjahu sada na mene sasvim drukčiji dojam nego nekidan: činilo mi se naime, da svi oni pogrdajući prljavštine klera žele zabašuriti svoje.« (217) Pokazuje se da je tobøze *prema unutra* okrenuta individualna želja za absolutnom čistoćom od tudeg blata zapravo cijelo vrijeme *prema van* težila odobravanju obespravljenе mase onih koje je zamislila zastupati. »Ja sam postao uime istine lažac, uime realnosti nerealan, uime čovještva nečovječan.« (247) »Ja sam lažac, ali ne prosti, nego duhoviti, istančani, razboriti. Vidiš, i sada se pogrdujem, da se mogu — pohvaliti ...« (272) Da bi preduhitrio takvo licemjerje, Arsen se iz »pjesnika« u prvome dijelu pretvara u »pripovjedača« u drugome. (222) Pripovijedanje je paradigmatični oblik izvlačenja iz iluzije samodostatnosti prema onom *drugome* u (dotad vlastitom) *drugome*.²⁶ Arsen dakle počinje sustavno podsijecati dotačnju anarhističku težnju da nastupa u ime nepatvorene ljudskosti nekakva svojega (tj. kao žrtve projiciranog) drugoga.²⁷

Time njegova kritika reprezentacije ujedno dobiva novu, tako reći poststrukturalističku dimenziju, okrećući se prema iskrivljujućoj djelatnosti svijesti i jezika. Svijest iznevjerava život, a jezik krivotvoriti svijest stoga jer u njihovoј drugosti mogu prepoznati samo svoju vlastitu projekciju, zrcalni odraz svojega vlastitog identiteta. Da bismo dakle doista sačuvali vjernost drugome, treba u ime njegove tako isključene dimenzije stalno negacijski potkopavati negaciju

26 Arsenova se preobrazba iz pjesnika (u prvome dijelu) u pripovjedača (u drugome dijelu) može razumjeti u smislu u kojemu je Bahtin razlikovao monološku riječ pjesnika od dijaloške riječi romanopisca. U monološkim djelima jedino autor raspolaze samostalnim govorom dok u polifonijskom romanu on to pravo dijeli s likovima koji s njim, kao slobodna bića jednim dijelom izvučena iz njegove ingerencije, ulaze u ravnopravan dijalog oko istine. Po analogiji s načinom kako se Arsen u drugome dijelu odriče ingerencije nad tudim životima, čini to i pripovjedač nad Arsenovim životom već u prvome dijelu, dok naposljetku potpuno ne povuče svoju načočnost iz drugoga i trećeg dijela romana. To se njegovo isčezavanje odražava i na zapletu *Isušene kaljuže* jer se, usporedo s osamostaljenjem lika, i dogadaji otimaju kontroli zapleta. Umjesto na čvrstu strukturu, zaplet se *Isušene kaljuže* tako zapravo oslanja na rezonantnu »dogadajnost« svakoga svog dogadaja. Gary Saul Morson i Caryl Emerson, »Extracts from a Heteroglossary«, u Michael Macovsky, ur., *Dialogue and Critical Discourse*, Oxford, 1997, 260, upozoravaju da je Bahtinova ruska riječ za dogadaj (*sobytie*) dvoznačna, pa bi se bezdani zaplet *Isušene kaljuže* mogao protumačiti i kao *subitak* različitih perspektiva koje se smjenjuju u nedovršivome medusobnom razgovoru.

27 »Sukus je glavnine anarhističkog projekta pretpostavka, prvo, da ljudska bića imaju narav ili bit; i drugo, da je ta bit dobra ili benigna... Ljudi su po prirodi dobrí; uklone li se prepreke toj dobroti... oni će u svojoj djelatnosti ostvariti ili izraziti tu dobrotu... Moć potlačuje čovjekovu dobrotu radi interesa koji su po svoj prilici destruktivni.« Todd May, *The Political Philosophy of Poststructuralist Anarchism*, 63.

sadržanu u njegovu prikazivanju. To je ono što Arsen-a-pripovjedač navodi da učestalo problematizira svoje izvješće o Arsenovim iskustvima, da poriče mogućnost kontinuiteta između prošlosti i sadašnjosti. (189f., 229, 246f., 257, 259, 272, 286) U osebujnome *mise-en-abîmeu* položaja samoga *autora*, lišenoga tradicionalne suverenosti novonastalom situacijom romana u preobraženu sklopu medudiskurzivnih odnosa, Arsen-pripovjedač se žali kako »... ostavlja me pamćenje... Ne ču dospjeti! Ne ču dugo poživjeti.... Valjalo bi sjediti godine za stolom... Ja popušim cigaretu iza svakog desetog retka...« (232) Ili: »Kako da se skupim, kako da ugodim nerve za svoju pjesmu, kad ih nesređenost, nemir i uzbudenost odvijava i navijava onako, kako ja — ne ču?« (242f.).

Osim spomenutih tehnoloških izuma koji neslućenim ubrzanjem kretanja istrgavaju identitete iz dotadašnjih prostorno zadanih spona, važnu su ulogu u preobrazbi položaja romana u modernizmu odigrale novine. Prema kraju 19. stoljeća one potenciraju već rođeni osjećaj istodobnosti neistodobnog i podudarnosti nepodudarnog, i to ne samo glede mnoštva raznorodnih tema kojima se bave, nego i glede mnoštva raznorodnih čitatelja kojima se obraćaju.²⁸ Kao što se naime *simultanizacijom* prostora među nesumjerljivim dogadajima danomice stvaraju nove funkcionalne ekvivalencije, tako se i *diseminacijom* mnjenja među nesumjerljivim čitateljima iz dana u dan stvaraju nove imaginarne zajednice. Usپoredno *premještanje* starih i *stapanje* novih identiteta, vrtloženjem umnoženih perspektiva aktiviranih širenjem svijeta, pretvara se u osebujnu dnevnu praksu *uzgoja eksplozije*. Takav je paradoks moguć samo u dobu simbioze između, s jedne strane, anarhističkog podmetača bombe koji treba novinara da bi razglasio egzemplarnost njegova čina i, s druge strane, novinara koji treba tu bombu da bi stvorila kolektivnu psihozu koja će njegovu proizvodu osigurati masovnu distribuciju.

Dok u sferi svojega sadržaja, kao što smo vidjeli, »očijuka« s demonstrativnim očitovanjima anarhizma, Kamovljev se roman u svojoj bezdanoj strukturi hvata ukoštač s izazovom novonastaloga medija *eksplozivne zaraze*. On naznačenim autobiografskim »cijepljenjem« detonira svoj žanrovske identitet računajući, umjesto na neposrednu identifikaciju postojeće književne publike, na odabranu zajednicu istomišljenika koji će se u rasprsnutome ishodu — »zato ga rastvaram: neka se vide svi šerafići, sva kolesa...« (190) — znati prepoznati refleksivnom selekcijom svojeg identiteta. Što je veća prostorna udaljenost »zaraženih«, veća je i ideološka bliskost uspostavljene zajednice! Avangardni su umjetnici uostalom često posezali za anarhističkom metaforikom da bi objasnili paradoksalnost svojstvenu projektu književnog modernizma.²⁹ Zatečeni raspr

28 O reakciji romana na takve promjene izazvane usponom novinstva usp. Richard Terdimann, *Discourse/Counter-Discourse*, Ithaca 1985, 117ff.

29 Tako npr. Tristan Tzara u ulomku dadaističkog manifesta iz 1918 (*Oeuvres complètes*, ur. Henri Béhar, Pariz, 1975, sv 1, 362): »Svaka stranica, bilo zbog svoje duboke težine, svog vrtloga, vrtoglavice, novine, vjećnosti ili zbog svoje zapanjujuće apsurdnosti, trebala bi rasprskati entuzijazam svojih načela ili svoju tipografiju. Na jednoj je strani svijet koji tetura u svom bijegu, vezan za rezonantni cilik paklenskog raspona; s druge su strane: novi ljudi.« Cit. prema Peter Starr, *Logics of Failed Revolt: French Theory After May '68*, Stanford, 1995, 239.

šivanjem identiteta svojih adresata, oni su je kompenzirali zamišljanjem nekakve telekomunikacijske epidemije koja će, s one strane uznapredovale racionalnosti i instrumentalnosti društva, povratiti staru »magisku djelotvornost« svijeta.³⁰ Potvrđujući već nagovještenu vezu anarhizma s feminizmom, istom avangardnom čežnjom odjekuje i poznati manifest *Smijeh Meduze Hélčne Cixous*:

*Htjela bih da žena ispisiće i ističe to jedinstveno carstvo tako da druge žene, druge nepriznate vladarice, mogu uzviknuti: i ja se prelijevam; moje su žudnje ot-krike nove žudnje, moje tijelo poznaje nečuvene pjesme. Uvijek iznova i ja sam se osjećala tako ispunjena bujicama sujetla da sam mogla eksplodirati — eksplodirati oblicima mnogo lješim od onih koji se stavljuju u okvire i prodaju za bogatstva što zaudaraju.*³¹

Ali eksplozivna zaraza kojoj teže avangardna umjetnička djela nije se, kao što na tragu svojih prethodnika očekuje još i Cixous, uspjela oslobođiti društveno-identifikacijskog okvira. Na dugome je putu do odabranih adresata smrtonosni bacil tih djela podlegao estetičkoj sublimaciji, a njihov pogubni eksploziv neutralizaciji u spektakl za pozornicu. O tom neželjenom, ali neizbjegljnom »uzvisivanju ponad kala života« svjedoči naslov završnoga poglavљa u kojemu se junak, nimalo neočekivano, pretvara u ravnodušna konzumenta: *U vis. Privlačenje svakako, ali samo sa sigurne »nebeske« distance!* Udobno smješten na palubi parobroda, kao romaneskni čitatelj zavaljen u svome naslonjaču, pripovjedač u prvom licu programatski bilježi na kraju romana: »... Ići svuda i ne maći se nikuda. (...) Ići i ne micati se. (...) Ja sam pasivan: ja se smješkam.« (352f.) »Ja želim u životu imati — ložu. (...) Ako se tek moram boriti za sjedalo, živjeti, t. j. i sam, ne može se ni pratiti ni uživati ni shvatiti igra na pozornici.« (343)

Dospjevši tako u trostrukoj smjeni perspektive od prvog do posljednjeg dijela romana napokon i do potrošača, anarhistički je projekt Kamovljeva romana o romansijeru, stalnim preispisivanjem temeljnog paradoksa istodobnog usmrćenja i animacije, u svojemu vlastitom *potenciranju fascinacije imobilizacijom* nadmašio i željeznicu i parobrod.³² Nije li se on time, međutim, u konačnici i nehotice pokorio onome što David A. Miller prepoznaje kao prešutni imperativ tradicionalnog romana: oblikovanje tzv. liberalnog subjekta »prilagodena psihičkim premještanjima, evakuacijama, prezaposjedanjima u jednome društvenom poretku čija totalizacijska moć optječe odviše lako da bi ga se moglo razoriti«?³³ Za odgovor na to pitanje valja se prisjetiti da *tematizirani* čitatelj romana nije i onaj *intendirani*. Posljednjeg Kamov zamišlja kao negaciju negacije prvoga.

30 Usp. o tome više u Peter Starr, *Logics of Failed Revolt: French Theory After May '68*, 179f.

31 »Le Rire de la méduse«, *L'Arc* 61, 1975, 39f. Cit. prema Starr, 180f.

32 Za način na koji roman intenzivira užitak izolirajući svojeg čitatelja od života usp. Erich Schön, *Der Verlust der Sinnlichkeit oder Die Verwandlungen des Lesens*, Stuttgart 1987, 177ff. kao i D. A. Miller, *The Novel and the Police*, 162.

33 *The Novel and the Police*, XIII.

Asja Srnec Todorović

O Vješticama

64

Svi mi imamo svoje vještice. Svi. I tko to ne priznaje, moramo mu priznati ili nepoštenje ili glupost.

Svi mi imamo svoje vještice. Ili barem jednu jedinu. Možda i tuđu. Ali kad ostanemo s njom sami, vodimo je pod našu. I nema sumnje koliko je sve ljepše i ugodnije kad je nešto naše i samo naše, pa čak i raščupana vještica.

Svi mi imamo svoje vještice jer tako volimo govoriti. I misliti. Ali one zapravo imaju nas.

I gospodare našim disanjem, krote naše korake, usmjeruju naše poglede.

A uopće ne misle na nas onoliko koliko mi mislimo na njih.

No, ne smijemo se oko toga previše uzrujavati, a opet ni očekivati previše.

Jer što će jednoj opasnoj vještici trošiti svoj dragocjeni, zeleni mozak na jadne mrave od ljudi?

Nije li to nepraktično i totalno nepotrebno kad juriš na metli dok te dodiruju zvijezde?

Bilo kako bilo (a u svakom slučaju nije baš najbolje) vještice uopće ne misle o nama.

One dolaze, muče nas, potkopavaju i ukopavaju, ali nikako im to nije najvažniji zadatak tog trenutka. One ne žive zbog nas i to si već jednom moramo priznati.

Tko u tome uspije, daleko je dogurao.

Jer čim očekuješ malo, pa čak i najmanje, ti si car. I drukčije ćeš prolaziti noću ulicom, drukčije ćeš gledati kroz prozor na mračni park, drukčije ćeš osluškivati bezobrazluge svog lijenog ili premorenog srca u začepljenoj komori kreveta i drukčije ćeš misliti na šumu, na crnu noćnu šumu, otkud ona polako i odsutno, ali neopozivo i neodgodivo pristiže k tebi.

Da, sve vještice, (pa tako i tvoja) žive u crnoj, crnoj šumi, duboko, duboko unutra. I ne može se vidjeti kroz svu tu dubinsku mutninu i zlokobno crnilo,

ali znaš, tamo daleko, unutra, je dvorac bez ijednog prozora sav našiljen tornjevima i tamo živi ona.

I dodaj joj sve gavrane i štakore i šišmiše i mačke i možeš biti miran.

Iako znaš za opasnost kojoj si stalno izložen, miran si jer znaš tko je tvoj neprijatelj, kako izgleda i gdje živi i otkud nadolazi. A kada tome pribrojiš i pouzdano vrijeme posjeta, odnosno napada, možeš se opustiti kao prase u blatu.

Tu i tamo, pikne te bodljikava sumnja.

Što ako su moji podaci netočni? Što ako opasnost vreba iz potpuno nepoznatog kuta? Jer sve je dobro dok te ne zaskoči. Sve je dobro dok znaš, dok si pripremljen.

Možeš podnijeti sve. I opasnost. I ponor. I pogibelj.

Ali sva sreća što su tiskali te potjernice... Sreća ogromna i zahvalnost još veća.

Iako znamo da im čovjek ne može stati na metlu, ipak je udobno znati da su putokazi za oprez bili točni.

Gledaš u potjernicu (jednu si si ukrao i za doma), gledaš i sladiš se. Jer sve je tu:

I šiljasti nos s bradavicom.

I podle, mračne oči.

I bodljikava kosurina pod smrdljivim šeširom.

I naravno, metlurina ispod prašnjavih halja.

Sve je dobro jer je sve tu. I dok je sve na papiru, sve je dobro. I dok se sve popisuje, ne može krenuti loše. I nadajmo se da popisivanje neće nikada prestatи, jer ako ga ukinu, potpisuju nam propast. Više se neće znati ni tko piye ni tko plače ni tko jaši metlu. A ni tko živi na kojem broju kuće ni pod kojim brojem telefona.

I ako se umoriš od stalnog straha i gledanja preko ramena i osluškivanja u noći, počinješ se pitati...

Može li se vještici uništiti?

A onda se već nas nekoliko nalazi i pita se to isto i tako zapitani krećemo dalje u još veću sobu s još više zapitanih i rastemo iz dana u dan, čas snažni u bučnim sobama, čas nemoćni u muklini kreveta. Pitaš se i pitaš, ali zapravo već znaš...

Da, možda se može uništiti vještici... Samo kako?

Naša brojnost je naša najveća prednost.

To tiskaju na lecima i stvarno ne grijese jer nas je toliko da kad je opkoli-mo i stisnemo i zavežemo i spalimo, neće joj više pomoći ni metla, ni mačka, ni sva njezina magija.

I dok to znaš, miran si.

A kad putem do doma, primjetiš i telefonske brojeve vještica ispisane po stupovima, srce ti zaigra od čiste, djetinjaste radosti.

Neka ih zovu, neka ih svi zovu, pa i ti ih počinješ zvati. Govoriš svinjarije, pa onda spustiš slušalicu i srce ti bubenja od uzbudenja. A i svake noći pri-družuješ se ostalima i krećeš u lov. I kako ih ubijamo, jednu za drugom, sve mirnije i tvrđe spavaš.

Ali, ali što to sanjaš?

Otkud sad pristižu ti snovi puni opasnosti i prijetnji?

Tko ih šalje?

Ne možeš si reći, ali negdje duboko u sebi znaš.

Sve ti je jasno. I kad pročitaš u novinama o najgorim potresima i kad čuješ da su tvoji najbolji prijatelji nastradali u prometnim nesrećama i kad te žena iznevjeri i kad ti na poslu krene loše i kad se osjećaš jadan i kad te djeca po-čnu gledati prezirivo i kad vidiš da najljepše gradevine u našem gradu pucaju i da su se i sva godišnja doba ispremiješala, sve ti je potpuno jasno. Ti znaš tko jaši na metli iza toga i znaš da ih je puno. I koliko god ih poubijali, uvijek će se radati nove i nove i zaskočiti na metlu i navaliti.

66

Samo je nas više i ako se dobro raspodijelimo i ne paničarimo na konju smo.

To stalno govore svugdje, i oni u odijelima i oni u uniformama i oni u bijelim kutama.

I sigurno ne grieše.

I još sigurnije ne lažu.

Ali zašto si onda tako uznemiren?

Što te to ipak kopka, tamo, u sasvim malom i skrovitom kutku mozga, nešto kao svrbež, nešto kao peckanje, nešto kao kuckanje. Što je to?

Ništa.

Teška su vremena i to zna pograbiti zdravog čovjeka, ali sve je pod kontrolom i to je najvažnije.

Pa ako ih i ne uspijemo sve uništiti, neka ih vjetar nosi.

Neka se i dalje prikradaju naokolo, mi ćemo ih opkoljavati, pa spaljivati.

Pa ako i cijeli život potratimo na to, nije to uzalud.

Pa ako i naša djeca nastave naš trud, ni to neće biti uzalud.

I to je možda najbolji put za smirivanje; misli na svoju djecu i ukazuj im njihov put.

Jer vremena nikad dovoljno.

A vještica uvijek previše.

I pomiri se s tim.

I živi... Oprezan ujutro, uvijek imaj spremne čizme i opremu za lov, čekaj noć jer noću ćeš se iskazati hrabrošeu. I nemoj posustati. Nemoj nikad posustati. Ni zastati. Ni posumnjati.

Jer to ona hoće. I to ona čeka.

Zato kad noću osjetiš vreli dah zadihane vještice dok se pridržava za pro-zorskiju dasku i briše znojno lice tvojom zavjesicom, nemoj je nikako pogledati,

ni iz daleka, ni iz blizine. Jer što ako te nekim trikom nasmije? Što ako te nekom podlošcu rastuži?

Što ako ti se nekim lukavstvom približi i ti je ne prepoznaš? Možda ne izgleda točno onako kao na potjernici... Ne, ne, nikako, odmah, istog časa zau-stavi tu izdajničku misao i zazviždi u svoju zviždaljku. Neka svi dodu i neka počne lov!

I neka se pale lomače na sve strane.

I neka gore zauvijek.

I onda možeš biti miran. Sve je pod kontrolom. I potjernice se već dijele i po školama i po vrtićima.

I tako vještice nestaju, jedna po jedna, pa njih nekoliko odjednom, nestaju...

I svijet postaje sve ljepši i ljepši, sve sigurniji i sigurniji.

A tebe još sasvim rijetko zapeče ona skrivena točka u mozgu dok prolaziš pored susjeda čija je žena poginula udarivši glavom o ormar i dok začepljuješ uši pred vratima majčice čije se dijete guši pod drskim jastukom i dok se ne zaustavljaš kod djedice čija ruka marljivo čuva čistu haljinu unučice iznutra i dok ubrzavaš korake pred policajcima u ljetnim košuljama koji upravo odvode djecu na izlet s kojeg se nikada neće vratiti, ipak se ne možeš smiriti. Ne po-maže ti ni vino ni voda ni moćni usklik s letka... vještice su krive za sve!

Ne preostaje ti drugo nego ponavljati kako si sretan i odmah kupiti krup-nu lutku vještice kako bi je zajedno sa svojom djecom svečano spalio u vrtu iza kuće.

Vatra će vas ugrijati. Pjevat ćete i govoriti o hrabrosti.

Ali kasnije te noći plakat ćeš kao dijete i očajnički muklo preklinjati mjesec neka ti pokaže onu dragu, raščupanu spodobu kako jaši kroz noć.

I ništa.

Preživjet ćeš tu noć.

Kao i sve druge koje su ti na raspolaganju.

I nastaviti ćeš biti sretan i nositi čizme za lov i pjevati i govoriti o hrabro-sti.

A noću ćeš plakati, krišom i iznutra, nevidljivim, nezaustavljivim suzama, i bio ti u krevetu ili u lovnu s drugima, ništa te neće moći spasiti iz ogromnog ponora u kojem te čeka nepoznato i prešućeno зло.

Ništa.

Osim njezina kikota.

Drago Glamuzina

Tko je ta žena

68

— Tko je ta žena? — pitala je samo nekoliko sekundi nakon što sam se s nje prevrnuo na krevet.

— Koja žena? — rekao sam, još uvijek dahćući, boreći se za zrak.

— Žena iz tvoje priče?

— Pa ti.

— Ne ja. Ona druga.

— Nema druge.

— Frizerka. Tko je frizerka? Zašto mi nisi nikad ništa rekao o njoj.

— Nema frizerke. Nema nikoga osim tebe — kažem naginjući se ponovo prema njoj. Želim je poljubiti i prekinuti tu priču, ali ona se izmiče, kao i uvihek u ovakvim situacijama. Jedno vrijeme pratim glavom pokrete njene glave vrebajući pravi trenutak da joj se spustim na usne, ali na kraju odustajem.

— Nemoj mi lagati. Znam da svi tvoji likovi postoje i u stvarnosti — rekla je naglo ustajući i odlazeći u predsoblje, do hladnjaka s pićem.

Vani je bilo vruće, ljeto, srpanj, i bilo nam je dragو што ovaj put nećemo pitи mlaku vodu iz slavine. Repcionar nam već mjesecima ne uzima osobne, a danas nam je ponudio apartman u koji ne tuče sunce, s mini-barom. »Stajat će vas jednako kao i ona sobica. To je bonus stalnim gostima«, rekao je zavjerenički. Nije nam se svidjelo to intimiziranje, ali ponudu nismo odbili. Zadnji smo put bili dehidrirali, plahte su bile mokre a pivo koje smo donijeli morali smo već nakon pola sata prolini u umivaonik.

Sad je ona čučala pred hladnjakom, točeći piće u čaše na podu, a ja sam, kao i uvihek kad bih je vidio u tom položaju, buljio u njene raskrečene noge. Tek kad ih je skupila, doviknem joj, da nadjačam televizor: — Možda postoji neki daleki uzor koji se u priči sto puta preokrene.

— O. K., dobro, tko je taj daleki uzor u ovom slučaju?

— Moja frizerka.

— Opet mi lažeš. Što ćeš piti?

— Što ćeš ti?

— Votku s puno juicea.

— O. K., donesi i meni. Zašto misliš da ti lažem?

— Pa uvijek im promjeniš zanimanje, ne želiš da ih prepoznaš.

— Ovaj put nisam. Nisam joj promijenio ni ime. Taj lik je toliko nevažan da sam mislio kako nikoga neće zanimati tko je ona doista — nastavljali smo se dovikivati jer je daljinski bio na podu, pokraj kreveta, a meni se nije dalo ustajati da stišam televizor.

— Stvarno je frizerka — rekla je, ovaj put tiše, vraćajući se u sobu s dvije čaše.

— Stvarno — odgovorio sam pružajući ruku prema njenom trbušu. — Sad si bespomočna, s tim čašama — rekao sam i gurnuo ruku među njene noge.

— I? — nije ju se dojmio moj nasrtaj.

— Što i?

— I što se dogodilo između vas dvoje?

— Ništa.

— Ali zašto si je onda stavio u priču?

— Pa nekoga sam morao. Hoćeš li, molim te, prestati. Dodi, lezi kraj mene i pričajmo o nečem drugom. Reci mi zašto te je jutros zvao Josip?

— Neću, dok god mi ne objasniš tko je ta žena — rekla je, odložila čašu na noćni ormarić i svalila se na krevet.

— Ne misliš valjda ozbiljno?

— Ne svida mi se ta priča.

— Zašto? Svi kažu da je dobra.

— Zato što u priči ševiš nju a ne mene. Pričaš o meni da bi nju osvojio. Rajcaš je prepričavajući kako smo se ševili. Razmećeš se svojim velikim srcem.

— Ne, obrnuto je, ona je samo sredstvo, postoji zato da bih lakše ispričao tvoju priču — kažem, pa nakon nekoliko trenutaka tišine koju su prekidali samo njeni gutlijalji, nervozno dodam: — Ne mogu vjerovati da o tome razgovaramo.

— Ali ona postoji. To sredstvo radi u tvom susjedstvu — inzistirala je.

— Postoji frizerka koja me šiša, ali između nas dvoje ništa ne postoji — procijedio sam kroz zube. Sad sam već bio i umoran i uzrujan, ali ona se na to nije obazirala.

— U priči si napisao da si uživao dok bi te šišala.

— Uživao sam u slučajnim sitnim nježnostima, u opuštenosti koju sam osjećao na tom stolcu, u ritmičnom škljocanju njenih škara.

Zanemarila je škare i stolac i rekla: — Opiši mi malo te sitne nježnosti. I molim te, stišaj taj televizor.

— To je bilo malo, čisto i bezinteresno zadovoljstvo, istresao sam ustajući.

Stišao sam i vratio se u krevet s daljinskim u ruci, a ona je nastavila: — A ona rečenica da te je uvijek milovala dok te je šišala.

— To sam izmislio.

— Ne vjerujem ti, ništa ti ne vjerujem.

— Pa što da radim? — pitao sam prebacujući kanale prije nego što bih uopće uspio vidjeti što se na kojem prikazuje, sve dok mi ona nije istrgla daljinski iz ruke i opet ga bacila na pod.

— Ne znam — odgovorila je kad se ponovno ispružila pored mene, a zatim smo dugo šutjeli i gledali kako se zeleni zastori na prozorima stapaju s mramom i postaju crni.

Iz mrtvila nas prenu tek jecaji iz susjedne sobe.

— Opet se jebu — kažem. Ona ništa ne odgovori, ali video sam da počušava čuti to stenjanje, zapravo tu ženu koja je postajala sve glasnija.

Slušali smo ih sve dok nisu raspalili televizor, a zatim se Hana okrenula na bok, prebacila jednu nogu preko mog bedra i rekla: — Sav si zarastao, mogao bi se sutra ošišati. Nakon toga je nekoliko puta trznula karlicom naprijednatrag i dodala: — Je li se i ona tako trljala o tebe?

Nisam odgovorio, ali sam malo podigao bedro, da ga bolje osjeti.

— A ja ću ići s tobom. Da vidim kako te to ona dira — nastavila je ne narušavajući lagani ritam svojih kukova.

— Doći ćeš u Travno samo da bi vidjela kako me šiša?

— Ummm, hoću — promrmljala je.

— Ali, tamo bi mogla sresti moju ženu.

— Riskirat ćemo.

— Zbog takve gluposti?

— Da.

Šutio sam, šutjela je, a zatim sam je uhvatio za kosu, na zatiljku, i čvrsto stisnuo. Upravo onako kako sam je držao maloprije dok smo se ševili.

— O. K., sutra ćemo ići tamo a sad ćeš mi reći zašto te je jučer zvao Josip.

— Pa rekla sam ti, majka mu leži u mojoj bolnici — brzo je odgovorila.

— Što je još tražio? — pitao sam.

— Ništa više.

— Nije tražio da se ponovo vidite?

— Ne, ali rekao je da će sutra biti u bolnici. I molio me da mu dogovorim sastanak s primarijusom — odgovorila je dok je pokušavala dlanom iza leda napipati kutiju s cigaretama.

Osjećao sam kako počinjem drhtati. Kao i uvijek kad bi se odnekud pojавio neki njen bivši ljubavnik ili netko za koga sam mislio da joj je drag. Ili da bi joj mogao postati drag.

— Što ti je? — upita kad osjeti kako mi tijelo podrhtava ispod nje.

— Ići ćeš s njim?

— Ne. Što ti je?

Htio bih reći da mi je hladno, ali u sobi je pretoplo, pa na kraju ipak kažem: — Sutra ću cijeli dan biti nemiran. Što je još rekao?

— Ali zašto? Neću ga vidjeti i ne želim ga vidjeti.

— Što je još rekao?

— Molim te, nemoj. Znaš da se zbog njega uvijek posvadamo — rekla je, polako izvukla nogu između mojih nogu i okrenula se na leđa.

— Ali kako si se mogla ševiti s takvima tipom?

— Ljubavi, to je bilo prije osam godina — odgovorila je.

— Misliš da je tad bio manji kretan nego sad.

— Ne, ali bilo je davno i ne želim pričati o tome — rekla

je pripaljujući cigaretu. — Dosadno mi je. Osim toga, rekla sam ti: uzeo me za ruku i odveo. Nije me pitao želim li ići s njim.

— Pa zašto ga nisi poslala u kurac!

— Zato što mi se to svidjelo.

Znao sam dobro tu priču. Uletio je u njeno društvo, među ljudi za koje je znao da ga preziru, uhvatilo je ispod ruke i odvukao, a nikada do tad nisu progororili ni riječ. Ležao sam kraj nje na krevetu i ponovno pokušavao zamisliti tu scenu. Način na koji ju je držao i muškarcima oko nje rekao — oprostite... Njoj nije ništa rekao. Pokušao sam to vidjeti očima tih muškaraca, koji su također polagali neka prava na nju, zamisliti kako se osjećala dok su izlazili iz hola. A onda sam procijedio: — Ne mogu to podnijeti.

— Pa ja ne želim pričati o tome. Ljubavi, to je kretan koji me jedno vrijeme uzbudivao, ali i tada sam mislila da je kreten.

— Da, ali kako ti nije smetalo što te uzbuduje tip koji se pali na Tudmana... I koji mrzi Srbe.

— Nije bio baš takav kreten.

— Nije kurac. I danas je isti takav kreten!

— Ljubavi, ali zašto mi razgovaramo o njemu? Gadi mi se.

— Zato što si ti godinu dana trčala u njegov kabinet! Zato što si mu pušila dok je telefonom razgovarao s Pašalićem.

— Ali to je bilo davno!

— Ali ja ne mogu podnijeti da je žena koju volim bila s takvima tipom!

— Uvijek sam mislila da je budala.

— Pa što si onda radila kod njega!

Počeli smo vikati pa sam ustao i poglasnio televizor, ali to kao da ju je smirilo pa je, kad sam se vratio u krevet, nastavila sasvim tiho.

— Bila mi je zanimljiva ta priča. Bilo je nešto perverzno u tome što sam svaki tjedan prolazila pokraj njegove tajnice, u tome da je ta žena znala da se mi unutra jebemo i da nikoga nije puštala u kabinet. On bi ponekad morao otići na 15 minuta na neki sastanak, a ja bih ga gola čekala na kauču, sigurna da nitko neće ući, da me ona čuva. Nikad nismo ni o čemu razgovarale, komunicirale smo samo službeno, a osjećala sam se nekako čudno povezana s njom.

— Sad ćeš mi još reći da si zbog nje išla tamo — rekao sam dok se ona nagnjala da izgasi cigaretu.

— Pa jednom smo se čak i našle u Maloj kavani na Trgu — odgovorila je.

— Ona me pozvala i ja sam pristala. Zanimalo me je što želi od mene. Želi li mi možda reći: Ja znam da se ti unutra jebeš. Zbližiti se sa mnom. Ali nismo imale hrabrosti, popile smo kavu i pričale o glupostima. Kao što ti i ja sad pričamo o glupostima — kaže i popne se ponovno na mene, i svoje usne spusti na moje. Zatim se odmakne i ugura mi prste u usta i počne prepipavati zube. Jednog po jednog, od lijevog umnjaka do desnog, palcem i kažiprstom, s obje strane, zaobilazeći moj jezik koji se neprestano uguravao među njih.

...

Sutradan ujutro uzalud sam se opirao. Umjesto na poslu, u pola devet stajali smo na vratima frizerskog salona i osvratali se lijevo—desno. Ona je čekala da vidi kojoj će se ženi obratiti, a ja sam se vrtio tražeći pogledom Ritu.

72

— Koja je? — pitala je ispod glasa, stišćući se uz mene.

— Nema je tu, možda radi poslijepodne — odgovorim.

— Možda je u drugoj sobi, u kojoj se friziraju žene — kaže i pokaže prema hodniku koji je vodio u drugi dio salona.

— Možda — odgovorim nastavljući se nervozno vrtjeti na mjestu, još uvi-jek ljut što sam joj dopustio da me ovamo dovuče. Već sam se počeo okretati prema izlazu kad se kraj nas stvorila šefica, zgodna i vesela, ali dosadna žena.

— Pa gdje ste vi? Ja sam se već zabrinula da vam se nešto dogodilo — lupnula je, uzela me za ruku i povela prema sjedalu. Taj prisni zahvat nije, naravno, promakao Hani, koja je, odmah sam shvatio, pomislila da je to Rita.

— Gdje je Rita? — upitam stoga brzo.

— Aaaaa Rita, Rita je na porodiljnom, rodila je velikog

dječaka, 53 cm. Ali našli smo joj dostoјnu zamjenu, bio je dvije godine u Londonu na specijalizaciji, pravi majstor, sad će ga zovnuti, ispali u dahu i otrči u drugu prostoriju. Sjeo sam i gledao u ogledalu kako se vraća s visokim, mršavim crnokosim muškarcem koji se u bokovima njihao više od nje.

Nije zatvarao usta kao ni njegova šefica, a meni je Rita bila draga baš zato što nije pričala dok je šišala. Pustila bi me da se opustim u toj stolici, da uživam u tome što ne moram ništa raditi, ništa pričati. Provlačila mi je prste kroz kosu, gladila bradu, otirala jagodicama prstiju dlačice koje bi mi vrcnule ispod očiju i izazivale moje mrštenje, a ja bih gledao u ogledalu kako njeni spretni prsti plešu oko mog lica, slušao škare kako škljocaju ili zatvorio oči i prepustio se mislima koje su dolazile nasumce, kao što se nekad vozi bicikl, amo—tamo po kvartu pa u šumu, bez cilja. Znao sam da moram sjediti pola sata i da primtom ne mogu ništa raditi i to me smirivalo.

Sad sam sjedio na tom stolcu, ljut na Hanu i ljut na sebe, a frizer iz Londona dodirivao me jednako nježno i pažljivo kao Rita. Ali umjesto da se opu-

stim, bio sam sve napetiji, a u trenutku kad je naslonio međunožje na moje rame osjetio sam kako se u meni gomila bijes koji je preko ogledala šiklja ravno u Hanu. Gledao sam u zrcalu kako se smije i mrštio se.

— Koji si ti primitivac — pokušao sam se iščupati. — Pa i Rita ti se katkad nasloni na rame, možda mora to učiniti da bi sve dohvatio. Nemoj dopustiti da ti smeta takva sitnica — govorio sam sebi dok mi je on nježno zavrtao uši i zavlačio škare iza njih. — Kakve veze ima što je peder. Zatvori oči, opusti se i uživaj u njegovim dodirima kao u Ritinim — počeo sam s autogenim treningom.

Zatvorio sam oči, ali njegovi mi dodiri i dalje nisu bili ugodni. — Da bi mi bili ugodni, moram ih željeti, kao Ritine ... to znači da je Hana u pravu, da mi se Rita svida... ali ne dovoljno da bih ikad uložio i najmanji napor u taj odnos ... zašto ja dopuštam da me se ovako maltretira ... ovaj je stvarno uporan, kako da se odmaknem od njega ... Riti sam se uvijek primicao ... — vrtio sam svoj film u glavi sve brže i buljio u ogledalo sve nezadovoljniji ponašanjem frizera, svojom novom frizurom i Haninim nasiljem.

Vani je padala kiša, kasnio sam na posao, spuštao obrve i stiskao zube a Hana mi je namigivala u ogledalu, sklapala ruke i molila da joj oprostim. Razvlačila je prstima svoje usne i pokazivala mi da se nasmijem. Micala je usnama a ja sam s njih čitao: Nemoj se ljutiti. No ljutio sam se i mrštio. Čak i kad je brzo podigla minicu i na trenutak mi pokazala svoje minijaturene gaćice.

Zatim smo šutjeli i gledali se u zrcalu, bez riječi, bez znakova. A onda ona uzme pramen svoje kose i složi ga iznad usana u brk, i podigne gornju usnu kako bi ga pritisnula uz nos. No on isklizne pa pokuša ponovo. I ponovo. Nakon tri-četiri puta napokon uspije. Brkovi su joj stajali pridržavani samo njenom gornjom usnom. Tad digne prst u zrak i počne njime prijeteći mahati. I ja se nasmijem.

Roman Simić

U što se zaljubljujemo?

74

Željeli smo živjeti normalno. To je bilo davno, prije braka. Prije nekoliko godina. Reći ću: bilo je davno, željeli smo živjeti normalno, to je bilo sve, ona i ja. O tome bi se dalo pričati, ali ne sad. Pričati. Recimo, kako smo se upoznali. Kako smo se upoznali u tramvaju. Ona i ja, jedno drugome okrenuti ledima. Kako je naslonila leda na moja leda, kako je naslonila stražnjicu na moju stražnjicu. Kako je naslonila glavu na moja pleća, kosu na moj vrat itd. Lice joj nisam vido, a ni ona moje. Zanimalo me je. Pokušavao sam u staklu tramvaja, naginjući se. Ona se nije micala. Vidio sam samo vrh ramena. Svejedno, bila je to lijepa stražnjica, iako neodredena, skrivena, i lijepa leda, u kaputu, bila je zima. Bilo je to zimi, davno i prije braka. Prije nego što smo željeli živjeti normalno. Prije nego smo željeli išta, zajedno. Dotakli smo se. Izašli na istoj stanicici. Bez zaustavljanja prošli voćarnicu, hodali jedno iza drugoga, prešli cestu. Hodali dok svjetiljke nisu zatreperile, dok nisu izrasla stabla, dok se ispred nas nije pojavilo osvijetljeno bočalište. Sjećam se, tamo, skladni pokreti staraca, nekoliko sporih koraka, kao ples, boća koja se odvaja od ruke, pored nas je protčao pas, a s njuške mu se otimale velike vlažne krpe od bijele pare. Bio je lijep, taj pas. Okrenula se za njim i ugledala me. Da. Kasnije smo ponekad pričali o tome. Kako je znala da je pratim, kako bi se okrenula ionako, kako me je osjetila stražnjicom, ledima, kako je znala sve, pas je bio samo izgovor. Tako to rade žene, rekla je. Žene. Znao sam, ali nije me smetalo. Znao sam i da se nasmijala, iako nisam vido, jer se okrenula, iako je bio mrak. O tome bih mogao pričati satima. O tom nevidljivom smijehu. O starcu, psu koji nas je spojio, o tome kako sam imao ključ antikvarijata, kako sam bio vlasnikov prijatelj, kako sam imao prijateljâ, pomagao im kad je trebalo, znao biti koristan, obaviti posao, otii, doi. Antikvarijat u ulici kojom vide ne prolazim pa je ni ne spominjem. Antikvarijat pred zatvaranje. Prašnjavi antikvarijat u kojem je skinula kaput i prije nego sam joj stigao vidjeti lice pustila me izmedu nogu, spretno, držeći suknju bradom, zubima. Taj antikvarijat. Antikvarijat pored kojeg

više ne prolazim. Davno prije braka, davno, stenjanje, ruke u rukavicama, po-derane hulahopke, guzica koju držim u rukama i koja ne nalikuje ničemu što sam ikada držao, koju milujem i udaram i stišćem i ljubim i u koju zavlačim lice jer je topla, i zaborav, i jer mi ju je donijela, nju bez lica, bez priče, bez ičega.

Kažem još: bili smo trijezni, cijelo to vrijeme, bar u početku. Bili smo čisti, ja sam bio čist, radio za prijatelje, imao novac. Bio usamljen, normalan. Pitanja: Kako se sve to dogodi? U što se zaljubljujemo? Zašto? Pitanja: Možeš li se zaljubiti tek tako, u stražnjicu, guzicu, dupe? Još pitanja: Što bi se dogodilo da je pripadala muškarcu? Muška guzica, guzica dječaka ili djevojčice? Majke s bli-žancima, starice, kućanice, usidjelice, radnice, pravnice, kontrolorke, studentice? Kažem, mogla je pripadati bilo kome, ali bila je njena. Tada još nisam vje-rovao u slučaj — bio sam čist, trijezan, normalan. Kad sam počeo vjerovati, više nije bilo slučaja. Bili smo zajedno, vezani vezama bokova, kralježnica, me-sa omotanog u debele zimske kapute. Otuda vrijedi pamtiti. Sve što se doga-dalo slučajno. Sjećati se svega osim najjednostavnijih stvari, poput lica. Pone-kad pomislim da joj nikada nisam vidiо lice. Jesam. Ali ne sjećam se. Njezino je lice bilo ono što bi se moglo nazvati tvrdim. Njen nos, usne, ne pamtim. Zubi. Bila je visoka, štrkljava tijela, male dječačke guzice. Te večeri u antikva-rijatu svršila je čim sam je dotakao. Stresla se, stisla me nogama, rekla nešto. Bilo je lijepo čuti to nešto. Ne znam što. Onda je ustala i pogledala uokolo, kao da se budi. Nasmijala se.

— Gomila smeća — rekla je. — Otkud ti ovo mjesto?

— Od prijatelja — rekao sam. — Čovjeka kojeg poznajem.

Ne znam zašto, ali bio sam ponosan. Neko vrijeme muvali smo se po an-tikvarijatu prstima skidajući prašinu sa starih ofucanih stvari. Izgledalo je kao da gazimo grobljem potrošenih predmeta, ali predmeta koji nekim čudom još nisu izgubili dušu. Ne znam zašto, ali bilo je dobro znati to. Duša. Listali smo knjige, nismo se doticali. Nismo pričali. Bili smo zadovoljni, izišli smo, popili pivo, nastavili se vidati.

Što još reći? Ona je bila krojačica. Živjela je s roditeljima u jednom podrum-skom stanu. To sam saznao slučajno, poznavali smo se mjesec dana, ali o tome nismo razgovarali. Tih su dana gradom zavijale uzbune, nalazili smo se na-večer, šetali ili se zavlačili u rupe u kojima se moglo ogrijati. Ključeve antik-varijski morao sam vratiti, prijatelj je bježao, nazvao me i rekao da odlazi, da se više nećemo vidjeti i da mu trebaju. Pokušao sam se izvući, ali nije išlo. Vratio sam ih. Ali antikvarijat mi je nedostajao, i njoj. Jedne večeri, kad više nismo imali kud, kupili smo bocu vina i stiskali se po ulici. Počeo je padati snijeg, poskliznuo sam se i pao, i nju sam povukao za sobom, tras, i: snijega do nosa, u ustima, posvuda! Smijali smo se i psovali, ali boca je ostala čitava. Rekla je da živi u blizini i da možemo kod nje. Rekla je da živi sama, ali kad smo otvorili vrata, unutra je bilo dvoje pijanih staraca.

— To su mi starci — rekla je.

Nije imala potrebe objašnjavati. Izgledalo je kao da očekuje nešto, da otidem ili je lupim. Skinula je kaput i okrenula mi leđa. Pomislio sam da bih se trebao osjećati glupo, ali nisam.

— Drago mi je. — rekao sam.

Nisu ni pokušali ustati. Stara se nagnula i pružila mi ruku, a stari se samo promeškoljio na kauču. Bilo je žalosno vidjeti ih takve. Sjedili su tamo i gledali televizor, neku emisiju o pustinji i nojevima, ali jako glasno. Dao sam im vino, a spikerov glas prekrio je sve što smo jedni drugima rekli. Zbog vina, izgledali su sretniji, ili još žalosniji, ne znam. Stari je ispod kauča izvukao vadicep, a stara zakotrljala čaše. Više nas nisu pogledali. Bili su zabavljeni boćom. Zavukli smo se u sobu iza njihovih leđa i upalili radio. Šutjeli smo. Krevet je bio nakrcan šarenim dekama i starim pletenim jastucima što su vonjali na vlagu. Posteljine nije bilo, ili je bila zavučena predobro, duboko ispod svega. Nije bilo ni pidžama, ni boca, novina, ničeg. Izgledalo je kao da tamo nitko nije spavao godinama, i pod je bio prljav i isflekan, činilo se, odavno. Nisam se pretvarao da gledam u strop. Gledala me je kako gledam uokolo, a onda se okretnula noćnom ormariću i iz ladice izvukla prezervativ. Skinula se, a ja sam ostao odjeven. Ustala je i stala preda me. Bio je to prvi put da joj tijelo vidim na svjetlu. Bilo je bijelo, s ponekom masnicom na bedrima i velikim mrkim trokutom ispod pupka. Usko tijelo s malim mršavim sisama. Tijelo s dugim rukama hladnih prstiju, bliјedim podlakticama prošaranim modrozelenom paučinom žila. Pomislio sam da bi mogla biti lijepa, na način koji ne ostavlja sumnje o prirodi svakog tijela. Da joj za to ne nedostaje ožiljak, ili joj nedostaje tek jedan — veliki uočljivi ožiljak koji bi zamijenio sve sitne biljege raspadanja. Pomislio sam da bi ona sama mogla biti taj ožiljak. Njezina ljepota bila je za danas, možda za jučer i to mi se svidjelo.

Skinula mi je cipele i odložila ih ispod kreveta. Skinula mi je čarape. Na grudi je stavila moje bose tabane. Pogledao sam u strop, ali tamo je bila samo paučina i golo električno svjetlo. Neko vrijeme samo smo stajali tako. Nisam znao što, ali čekao sam da se dogodi. I dogodilo se. Počela je plakati. Nisam očekivao, ali ni to nije bio običan plač, samo puno suza koje teku niz potpuno nepomično lice. Oči su joj bile širom otvorene, crvene, i gledale su negdje mimo mene. Ja sam gledao u nju. Spustio sam noge iz njenog naručja i sjeo. Nije me zadržavala. Pitanja. Nisam bio siguran želim li je utješiti ili se samo obući i otici. Pitanja. Nisam bio siguran jesam li u stanju učiniti išta od toga. Jesam li htio pitati: U što se zaljubljujemo? U nesreću? Svoju ili tuđu? Ne. U obećanje? Ne. Htio sam otici. Htio sam je utješiti. Na kraju sam joj pokazao trik s maramicom. Pogledala je. Trik je jednostavan, potrebna je maramica i nekoliko sati vježbanja. Kad nisam radio, vježbao sam. Bio sam prilično vješt. Maramica. Uzela ju je iz moje ruke i obrisala suze. Dugo je držala na licu. Gledao sam. Bila je to čista maramica, možda jedina potpuno čista stvar u toj sobi. Stiskala ju je i gledala me, kao da čeka, a ja sam šutio, nisam znao što reći. Više nije plakala. Rekla je. Rekla je: Samo hoću živjeti normalno. Rekla je: Samo hoću

otići negdje gdje će stvari biti čiste i život napokon sličiti na nešto. Rekla je to tako da sam se i ja zapitao postoji li takvo mjesto i takav život. Rekla je da nije važno s kim, da bih to mogao biti i ja. Rekla je to onako kako govore očajnici, riječima koje sam čuo bezbroj puta i koje bez nje, gole i zalijepljene za onu maramicu, ne bi vrijedile ništa. Nisam joj morao vjerovati, bio sam čist, trijezan, normalan. Bio sam sâm, bolestan od nevjerovanja. I opet pitanja: Kako se dogada? Što je potrebno da riječi počnu značiti, da im ponovo počnemo vjerovati? Stavila mi je glavu u krilo. Možda to. Na ramenu i mišici gorjela su joj dva velika ožiljka od cjepiva. I to. Iz druge sobe dopiralo je glasno gakanje nojeva. Možda. Možda to i nisu bili nojevi, možda su bile neke druge ptice. Ne znam. Odjekivalo je. Nije važno. Gakale su glasno, svijet se raspadao od njihova promuklog pijeva, svijet je postajao zvuk, plač, ptica, a ja sam počeo vjerovati.

Bilo je to davno, davno, prije mnogo godina. Kad sam shvatio da se dogadaju čuda. Kad sam je pozvao kod sebe, najprije na jednu noć, a onda šutnjom zauvijek. Kažem, nije puno govorila, ali bila je sretna. Znao sam. Išla je po stanu, dodirivala stvari i izgovarala: luster, prozor, kauč, ormar, stol, stolica, wc, umivaonik. Skidala me je i govorila: oči, uši, nos, usta, kosa, brada, vrat, ramena, prsa, ruke, prsti, stomak, kurac, guzica, bedra, koljena, stopala, prsti.

— Ponovo učiš govoriti — smijao sam se.

Ona se nije smijala. Jebali smo se čitave dane, kao da nam o tome ovisi život. Život koji nije bio normalan, ali je prijaо. Život u kojem se nismo tuširali, ni otvarali prozore. Život u kojem smo se njušili i proždirali. Izlazili samo po hranu, pivo, vino. Izlazili po cigarete. Isključio sam telefon da ne moram izlaziti na dogovore, zaboravio prijatelje, posao. Nisam odgovarao na kucanje. Gledao sam kroz špijunku, ali nisam otvarao. To nas je nasmijavalo, nju više nego mene. Jednoga dana, na vrata je pokucao moj brat. Nije mi bilo pravo, ali otvorio sam. Što se tada dogodilo, ne znam. Miris stubišta, miris haustora, miris ulice, miris grada, miris uzbune, miris rata, miris ljudi, miris stabala, miris parkova, miris proljeća, miris kože, miris cigareta u kosi i odjeći tog čovjeka, koji je bio moj brat, koji je bio moj brat konobar, moj brat dostavljač, moj brat preprodavač, diler, razbijajuč, moj brat, sin moje majke, gotovo blizanac, mladi ali stariji, stariji ali mlađi, moj brat koji je mogao hodati na rukama i hvatati ptice, mijesati karte i izvoditi trikove puno komplikiranije od trikova s maramicom. Moj brat. Ušao je i živio s nama. Bez riječi. Nije ju gledao. Nije ju pogledao nijednom, nije joj se obratio, nije joj dao ruku, dao dodač kruh za ručkom, čašu, ništa. Vratio se iz rata. Svoju je crnu torbu stavio ispod kreveta, svoju kožnu jaknu preko stolca. U njoj je bio mali crni revolver. Rekao je da nema kamo i da se mora skloniti. Rekao je da je došao jer je znao da sam sâm.

— Moraš mi pomoći — gledao me je i čekao.

Ona je rekla da, ali on je nije čuo.

— Mjesec dana, možda dva. Samo to.

Moj brat. Za njega nije postojala, a ja sam gledao kako ga gleda, kako ga prati pogledom, kako mu dodaje novine, skida cipele, pere kosu. Kad bi ugasili svjetla, znao sam da ga sluša, da vreba kako diše, pamti kad se okreće, šuška, i kada s njegovog ležaja dopire suho, ravnomjerno tupkanje. Da se penje na mene da ga dostigne, diše i ieći s njime, tjera ga u mraku, pod sobom, u meni, mog brata, mene, da nas tjera jednog na drugoga, jednog u drugome, protiv obojice.

Moj brat. Zbog njegovih ramena, nogu, zbog njegova pogleda, mirisa, zbog kožne jakne, revolvera — znao sam da će je morati ugledati. Jednom. Zato sam mu rekao da ode. Njegove oči koje podsjećaju na moje. Njegove ruke koje podsjećaju na moje. Njegova leda. Tako sam ostao bez brata. Htjela je otici za njim, ali zaključao sam vrata. Jurnula je na prozor. Zatvorio sam ga. Udarila me je. Udario sam je. Otvorila je kredencu i izvadila bocu. Ja sam zakotrljaо čaše. Više nismo bili čisti, trijezni, normalni.

Vremenom se sve zaboravi. Poruka na vratima, udarac, pogled, miris, obećanje. Stvari postaju normalne, postaje ih normalno zaboravljati. Proljeće je prolazilo. Pisao sam u veliku zelenu bilježnicu, gledao kroz prozor, a ona je radila ne znam što. I izlazili smo, odvojeno, rijetko kad zajedno.

U to sam doba volio šetati nasipom. Hodati uz rijeku sve do željezničkog mosta na čijoj je sredini, visoko iznad vode, netko napisao *Hendrix*. Divio sam se tom natpisu, gledao ga iz tramvaja i s drugih mostova, glumeći ribiča ili se tiskajući među kibicerima. Obična crna slova na svjetloplavoj podlozi, nikakve boje, crtarije, ničega. Puno toga mi se svidalо oko tog grafita. Recimo, oblik. Izduljena, pravilna slova, kao prepisana iz neke školske pisanke. Recimo: pomisao da ga ni za deset ili sto godina na tom mjestu neće zamijeniti ni prepisati ništa, pomisao da čovjek koji je bio u stanju popeti se tako visoko, jednim uhom stalno osluškujući dolazak vlaka, nije napisao glupost ili nešto što bi za deset ili sto godina mogao zažaliti. *Hendrix*. Volio sam i druge šetnje, ali ova me je činila sretnim. Toliko sretnim da sam tamo odlazio sve rjede, valjda zato da je ne potrošim. Nevjerojatno, ali istinito. I točno; kad već pričamo o sreći, šetnjama, ili tkoznačemu.

Druga šetnja bio je park. Park studentskog doma pored nasipa. Tamo sam sjedio i gledao, često, pogotovo u jesen ili proljeće. Pratio studentice, pratio lišće koje je mijenjalo boju, stabla koja su mijenjala lišće. Teško je reći što je u tome bilo posebno, vjerojatno ništa. Jednoga jutra stigao sam baš dok su podrezivali visoke kestenove. Grane kestenova bile su pune gniazda vrana, a radnici na kranu obarali su ih užurbano, oblijećući oko stabala kao bučni crvenošljemi djetlići. Sjeo sam malo dalje i gledao. Park je bio prepun ptica koji nisu mogli poletjeti, ptica koji su se gegali i ulazili u paviljone, zalijetali se među svilene noge studentica i klepetali krilima dok su ih sa stabala graktanjem dozivale odrasle ptice. Taj dan, ali i sutra, i prekosutra, odlazio sam tamo i gledao ih, tih i spokojan, kao i mačke. Bio sam snimatelj, poput onih koji snimaju rat ili dokumentarce. Bio sam BBC, CNN, sve: oko, objektiv, slika, zelena bilježnica,

priča — bez dodira. Taj dan, sutra, prekosutra. Sjedio sam, ponekad ustajao, odlazio do obližnjeg kioska i pio. Ne puno, ali dovoljno. Trebalo mi je izdržljivosti. Htio sam vidjeti koliko je potrebno da pored nasipa, pored studentskog doma nestane jedan park, jedna generacija ptica. Htio sam vidjeti kako žute rukavice radnika mijenjaju zvuk, krošnju, nebo, kao grabljivci kojima ništa ne može pobjeći. Htio sam vidjeti koliko je potrebno psima, mačkama, radnicima, studentima, meni. Uzimao bih sendvič ili bananu i dolazio, svaki dan, s olovkom — dovoljno rano da budem prvi, iako biti prvi ondje nije značilo ništa. Sjedao sam na klupu i brojao, iako ništa nisu značili ni broj, ni vrijeme, jer park nije bio suma ničega. Pitanje: Koliko je i čega potrebno oduzimati da park prestane biti park, hrpica hrpica itd? Ako park nije bio suma, nije se moglo uništiti ništa. Ili jest. I zato sam nastavio. Iako brojevi nisu bili točni, ni bitni. Iako se nije moglo doći dovoljno rano. Ptice su nestajale svakako. Neke pod automobilima, neke su hvatali ljudi, neke psi, neke mačke ili štakori. Neke su polijetale i to je bio razlog za slavlje, iako je takvih bilo malo. Većina se jednostavno gubila, onako kako se gube premalene ili nevažne stvari. Ja sam ih pratnio. Brojao i zapisivao u zelenu bilježnicu. Pio. Jednoga dana, možda je bio četvrtak, možda sam tek došao, sjeo, pod klupu mi je dolutao ružan crn ptić. Pokušao sam ne gledati, ali nisam mogao. Krckanje šiblja po kojem je gazio, lepet krila, lagani dodir na nogavici. Pogledao sam. Obuzeo me je strah. Otkuda, zašto — ne znam. Neobjašnjiv strah od tog dodira, oka, sjajnog, plavičastocrnog perja. Strah od toga da me netko gleda, s prozora, iz kutka studentske sobe, netko s bilježnicom, olovkom, limenkicom piva, i čeka, ne znam što, zašto i do kada. Ptica koja je hodala i glasala se umorno, kao navinuta igračka. Ptica u kojoj je bilo nešto mučno i dječje, nešto što nisam mogao podnijeti. Kako nestaju parkovi? Pogledao sam uokolo. Nije bilo nikoga. Jutro je bilo vedro, nebo bez oblačka. Pograbio sam pticu i stisnuo je pod kaput. Ne znam zašto sam to učinio, ali jesam. Više nisam bio oko, objektiv. Bio sam zvijer u dokumentarcu, bio sam kradljivac u samoposluzi, poželio sam potrčati, ali sam se zaustavio. Hodao sam do izlaska iz parka, a u glavi mi je lupalo. Pitanja. Hodao sam do nasipa, a onda potrčao, i trčao, tko zna kome i gdje. Njoj. Sjedila je kući i šila. Zamišljao sam je kako sjedi i šije. Palila je radio i plesala. Nije. Znao sam. Trčao sam. Pod kaputom, kao srce, kao drugo srce, imao sam pticu, vranu, komadić parka za nju. Kako nestaju parkovi? Iz ljubavi. U što se zaljubljujemo? Stiskao sam je. Treptala je. Do kuće je bilo malo, jurio sam, bojao sam se da će se ugušiti, ali gledati je nisam mogao, ni stati. Ptica koja živi, ptica koja diše. Osjećao sam kako se koprca, kako trga i kljuje pod tkaninom, na potiljku sam zamišljao poglede vrana, oči koje me prate, kao u filmu, nadlijećući, sve do hauštora. Tamo sam stao. Stajao sam i disao. Zamišljao sam je kako sjedi i šije. Kako gleda televiziju i čita novine. Kako pali radio, pleše i smije se — stvari koje nije radila nikada, barem ne preda mnom. Htio sam joj reći, pitati je. Tisuću stvari. Naprimjer, o životu. O našem životu, o normalnom životu koji smo zaboravili. Htio sam. Popeo sam se uz stepenice i otključao vrata. Ušao u kuhinju, u spavaću sobu. Stan je bio prazan. Pogledao sam oko sebe, ali nije bilo

ničega. Prvi put sam video, sve to. Samoću. Podsjetila me na nešto, nešto čemu se nisam želio sjetiti imena. Sjeo sam. Sjedio sam i nisam radio ništa, možda samo čekao. Pomislio sam da ljudi umiru tako, čekajući. Bilo je tužno misliti na takvo što. Zato sam prestao. Bilo je to davno, davno prije braka. Kad sam je čekao u stanu, kad sam iz prsa izvadio vranu, kad sam je prinio ustima, mirisao. Nije se micala, ali bila je topla. Mirisala je na tišinu i prašinu. Mirisala je na antikvarijat i park. Gurnuo sam nos u to perje, u tu smrt i udisao. Brojao. Za nekoliko minuta iz ptice je iscurila topolina, kao iz kifle ili zaboravljene rukavice. Ne znam zašto, ali pitanja. Koliko je i čega potrebno nestati da ptica prestane biti ptica, čovjek čovjek itd? Pitanja: Kako tako malo života ikada može poletjeti? Pomislio sam da je to zbog kostiju, ili duše. Zamotao sam je u novine, stavio u najlonsku vrećicu i protresao. Nije se čulo ništa. Pomislio sam kako bi bilo dobro učiniti nešto, bilo što, bilo što osim čekanja. Disao sam. Čekao sam. Pomislio da bih napokon trebao učiniti nešto s tom tišinom, tom samoćom, životom. Ustao sam, otišao u dućan i kupio televizor.

80

Život je čudan. Kada je negdje pred jutro ušla, izula je cipele, doteturala do kauča i poljubila me u čelo.

— Hej. — prošaptala je. — Spavaš.

Mirisala je na alkohol i cigarete. Na licu joj je treperilo plavkasto svjetlo televizora, ali prvi put nakon dugo vremena izgledala je sretno. Ugasio sam televizor i zatvorio oči. Više od svega želio sam zaboraviti tu sreću na njezinu licu, ali nisam mogao. Želio sam je zaboraviti godinama, ali te večeri nije se dalo učiniti ništa.

— Danas sam upoznala nekoga. — rekla je. — Liječnika. Pričali smo, odveo me k sebi, vodili smo ljubav.

Ne znam što sam pomislio tada. Pomislio sam da se događa. Pomislio sam da najjednostavnije riječi najviše bole. Najjednostavniji pogledi, jednostavna sreća na licu osobe koju voliš, čak i na licima neznanaca. Ona nije bila neznanac. Bilo je to davno, prije braka, ali činilo mi se da je poznajem. Sreću nisam poznavao, ali sam je znao prepoznati i to je bio problem.

— Shvatila sam da te volim. — rekla je.

Sjela je na kauč, dotakla me. Nisam se pomakao ni progovorio. Možda sam plakao, ne znam, bio je mrak.

— Vолим те.

Sjela je kraj mene i prstima mi prošla kroz kosu, kao djetetu. Bili smo tamo, na kauču, zajedno, moje ruke oko njezina pasa, moja glava u njenom naručju. Prošlo je nekoliko sati, nekoliko minuta, možda čitav život. Život u kojem smo zaboravili da išta može biti tako toplo kao nečije krilo. Život u kojem je sreća na tudem licu boljela. Život iz kojeg se trebalo probuditi makar i tako da zaspes, uspavan udisajima, umiren otkucajima tudeg srca.

Spavao sam malo. Kad sam se probudio, stajala je kraj otvorenog prozora i gledala ulicu. Prišao sam i zagrlio je, miran, iz nekog razloga spokojan, kao da čemo umrijeti zajedno.

— Sad će. — rekla je.

Danilo se. Rumen gradske rasvjete rasipala se svijetom, ali stvari su još imale duboke i čvrste sjene. Čuo se zvižduk kosova i štropot vrabaca u streha-ma. Čula se škripa tramvaja, negdje u daljini. Iako je ispod nas bilo samo parkiralište i par mršavih kvartovskih krošnji, sjećam se da sam pomislio na more. Pomislio sam i na to da i grad bez ljudi može biti svet, i nov, kao čudo svitanja ili čudo gledanja i govora.

— Sad će.

U jednom trenutku sve je utihnulo. Stisla mi je ruku i privila se uz mene. Osjećao sam njezinu toplinu, hladnoću njezinih prstiju, led njezinih golih stopala. Čekali smo nešto, a ja nisam znao što. Osluškivali smo. Odjednom, kao da je netko ispod nas počeo izvlačiti nevidljivi tepih, pod nama se zaljuljao pod, čitava zgrada se stresla a svijet iskliznuo iz ležišta, hvatajući ravnotežu u svakom našem udahu.

— To... to je život. — prošaptala je i s lica sklonila kosu. — To čekanje, taj trenutak ...

Nisam joj vidio oči, ali mogao sam osjetiti kako joj tijelo drhti, kako se koči i izvija od mučnine ili užitka. Punim plućima udahnuo sam taj zrak, tu struju, tu nervozu oko sebe. Stiskala mi je ruku, ali više me nije vidjela.

— Postoji u svakom danu ... ali najčešće ovako, noću ... kao grčevi ... i taj strah ... tô je istina. Treba biti budan ...

Bili smo budni. Podigla je majicu i ponudila mi grudi. Lice sam stavio između njih, čelom joj gladio kožu, osluškivao. Sve ispod nas je drhtalo, a ja sam poželio nestati, u tom mirisu kože, u tom mirisu tijela, u mirisu pupkovine i sreće koja je protresala utrobu zemlje. Prvi put, ljubio sam je bez želje da išta nadoknadim, tu, usred sada, usred ljudjanja i života. Prvi put, htio sam da traje vječno, ali nije. U jednom trenu spustila je majicu i otišla u kuhinju. Kad se vratila, na tanjurićima nam je nosila čašu vode i tri ružičaste tablete. Voda u čaši je mirovala, kao i njezina ruka. Ne znam što sam pomislio. Možda da je gotovo. Možda da je nešto između nas nepovratno prošlo, a da ja ne znam ni kako ni gdje.

— Popij. — rekla je.

Na zgradama oko nas počela su se paliti svjetla. Ljudi su izlazili na prozore i komešali se, a do nas su dopirali samo isprekidani djelići razgovora. Negdje ispod, netko je upalio radio. Svitalo je.

— Najljepše od svega je što se sutra nećemo sjećati ničega. — rekla je. — Svijet je mjesto na kojem ne možeš ostati budan.

Nasmijala se. Popila je svoje tablete i oteturala u krevet. Ja sam neko vrijeme stajao tamo, a onda popio svoje i pridružio joj se.

Nisam ja nikakav doktor, ali znam kad treba stati. Ona je bila gotova. Nekad se nije micala, nije se micala satima, mislio sam da je mrtva i plakao pokraj njezina tijela. Zaspala bi pored televizora i prestala disati. Oko nje tisuću šarenih tableteta. Jednom sam zapalio svijeću, dotaknuo joj lice, probudila se.

— Mrtva sam. — rekla je.

I bila je mrtva. Uskrsnula bi svaka dva sata da popije vode i opet odlazila.

— Ne mogu se ostaviti toga. — rekla je sljedeći put — To je problem.

— Problem. — rekao sam — Učinit ćemo nešto. Otići negdje. Putovati.

Nasmijala se.

— Putovati. Kao na medeni mjesec?

— Da.

— Da kao *da*? Da kao *jaaaako* daleko? — zijevnula je, a ja sam kimnuo.

A onda smo otputovali. Sutra, preksutra, najviše za tjedan dana. Pronašao sam auto, hranu i vreće za spavanje. Pronašao sam novac, piće i nekoliko starih automapa. Najprije smo samo vozili oko grada, a onda stali na nekoj benzinskoj pumpi, pojeli nešto i ljubili se. Bila je noć, sjedili smo u autu i ljubili se dugo. Na benzinskoj je bila samoposluga, nekoliko mutnih tipova, nekoliko prodavača i hrpa sjajnih sitnica s upisanim kodovima. Izašli smo iz auta i ušli tamo. Bilo je toliko svjetla da su boljele oči. Kupili smo čokoladu i gledali se u izložima. Muvali se i smijali pred kamerama. Bilo je to davno, davno. Davno prije braka. Prije nekoliko godina. Kad su takve stvari bile normalne, kad smo u tome bili zajedno. I danas ponekad pomislim da ti plavičasti osmijesi, te grimase ostavljenе pred kamerama još uvijek postoje negdje, u nekoj plastičnoj kutiji, u nekom skladištu jednominutnih prolazaka, nepregledani, zaboravljeni, odbačeni kao okrajci nečijeg nevažnog života. Ponekad pomislim da bi se baš od njih, slika uhvaćenih okom kamere u nekom prigradskom samoposluživanju, dao napraviti film o životu kakav jest, kakav se uistinu dogada, da bi ga onda trebalo prikazivati u školama i na kraju poslati u svemir u kapsuli, zajedno s američkom zastavom, sažetkom ljudske povijesti i podacima o vrsti kojoj pripadamo. Ha ha.

Fine Koniec The End.

Davno, davno, davno. Na toj stanici bili smo sretni, a nije nas vidio nitko. Bilo je dovoljno ništa ne ukrasti. Bilo je dovoljno kupiti čokoladu i natočiti benzин. Bio je dovoljan isprani pogled kasirke i ravnodušna muzika keš–mašine. Da shvatimo da smo još uvijek blizu i da treba putovati. Putovati na medeni mjesec. Na bilo kakav mjesec. Daleko.

Prije polaska, u wc-u, na zidu iznad muškog pisoara pročitao sam tužan natpis: Ovo je Europa! Oprao sam ruke, izašao na vrata i ugledao je. Sjedila je u autu i pila iz plastične boce. Otišao sam tamo i kučnuo na staklo.

— Hej.

Otvorila je prozor i nasmiješila se.

— Ljubavi.

U ruci joj je bila bočica s tabletama. Lice je prislonila na staklo i pogledala me tužno, kao prastari jazavčar.

— Samo za put.

Da kao da. Da kao daleko. Trebalo je putovati. Putovali smo.

Bajka ide ovako: željela je ići u Madarsku. U Madarsku? U Madarsku. Sjeli smo u auto i krenuli. Putovali smo danima. Stigli smo do jednog sela. Stigli smo do jedne krčme. Sjeli smo. Tu je bilo pet muškaraca i gazda. Stajali su do šanka i pili, tko zna koliko. Pozdravili su nas. Muškarci su bili crni, imali su brkove, crne, svi osim jednog. Gazda je bio nizak, snažan. U ruci je držao zeca. Nisam siguran kako, što sam im rekao, ali smijali su se. Bili su dobre volje. Dovoljno dobre za razgovor. Rekli su mi: gazda je bio boksač, prvak Mađarske, ili Europe, rekli su mi — kako sam razumio, ne znam. Na zidu su visjele medalje. Sada je bio načet, bačvast, spužvasta crvena nosa. Ali ruke je imao goleme, teške i crvene od udaraca. Iznad šanka je visjela njegova slika s nekim proćelavim čovjekom bez brkova. Obojica u odijelima, a čovjek obgrlio gazdu oko ramena, smiju se u aparat kao da viču: Živio! Rekli su: To je bio predsjednik. Čega, ponovo ne znam. Bilo je to onda, u Mađarskoj, ljeti. Gazda i čovjek u odijelima, brkati muškarci, drhtava zečja njuška. Ne znam koliko smo bili tamo. Dan, dva ili deset. U Mađarskoj, kažu, ne postoji vrijeme. Postoji selo, cesta, i krčma pored nje. Mađarska. Bilo je vruće i tužno, ali nismo se obazirali. Možda ipak, ili ne. Ona je bila kraj mene. Kako sam se osjećao, što ja znam. Ispod stola, dotakla me je nogom, palcem, stopalom. Htjela me je utješiti. Povukla me je za ruku, iz torbice izvadila foliju, iz nje dva četvrtasta papirića. Stavili smo ih na jezik i poljubili se. Čekali. Teški okus jezika, sline. Suha usta. Plastični stolovi. Glazba iz auta parkiranog negdje vani. Muškarci su nas gledali, a zec frknuo, podrignuo, teško je reći što. Zec, taj zec.

— Par-don. — rekao je. — Od rakije i teške hrane.

U bajci, na cesti, u krčmi pored puta. Ona se nasmijala glasno, a gazda zalajao i svima natočio do vrha. Ona je prekrižila noge, bljesnula bedrima, a muškarci pokazali žute vučje zube. Gledali su je i oblizivali se. Jedan je pokažao na cigarete ispred nas. Molim? Molim. Dao sam. Svidio sam im se. Htjeli su da pijemo. Ona im se svijedala. Nisam bio siguran. Pili smo. Smijala se. Dali su joj da pomiluje zeca.

— Samo iz moje ruke — rekao je gazda.

— Izmedu ušiju! — savjetovali su muškarci.

Veselje, uglavnom — kako sam razumio, ne znam. U svakom slučaju, tamo, u Mađarskoj, zec se skutrio u gazdinu naručju, crvenu njušku zavukao u košulju, između dva koštana dugmeta. Ona ga je pomilovala, prstom mu prešla preko ušiju, zaplakala. Do nelagode. Htjela ga je sa sobom. Rekla je: dat će sve. Rekla je: ništa joj više ne treba, ni ja, ni život, ništa. Šutio sam, a zec se smijao. Imao je velike crvene oči, ružičast nos, uske zube, žute i izjedene od duha-

na. Nasmijao se i Gazda, stao između nas, zagrlio je, mene potapšao po rame-nu.

— Ne zec! Ti si žena. Trebaš dijete!
 — Tô je moje dijete. — rekla je. — Moje zlato. Dat ћu sve što treba.
 — Ne! Ovo je paprikaš. — reče gazda. — Dodi.

Uzeo ju je za ruku i odveo. Htio sam za njima, ali put su mi zapriječili brkati muškarci. Jedan je bio obrijan. Rekao je: pij! Pružio je čašu i pili smo. Pij! — rekao je. Znojni dlanovi muškaraca, tijela, brkovi koji vonjaju na paljevinu. Milovali su me po glavi, okretali, smijali se. I ja sam se smijao, nisam mogao ništa. Kad se vratila, zec joj je bio u rukama, i osmijeh, preko lica pa u šumu, pravi otrov, hej! Bilo je to u Madarskoj, davno, tamo smo dobili zeca, bijelu krvnenu loptu, meko dlakavo klupko, dijete. Toga se ne volim sjećati. Gazda se cerio, zavrtao rukave, pokazivao mišice, i ranu, od ugriza. Zec, rekao je, taj voli ugristi. Zec, zapjevali su i uhvatili nas u kolo. Ruke, usta, maljave noge, snažni listovi, hop-sa-haj! Plesao sam, a ona se njihala, držala zeca na prsima, pjevala mu. Tjerali su nas brže i brže, u glavi mi se zavrtjelo, mislio sam, poletjet ћu. Netko je viknuo: čardaš! i čašu zavitlao u zid. I ja sam zavrtlao svoju. I drugu, i treću! Svuda je frcalo staklo, i krvi malo, tri kapi možda, ili više. Madarska ili Grčka, cesta, krčma pored puta. Možda se dogodilo baš tako. Ona i ja, teško je reći, sjetiti se. Netko je upalio televiziju a tamo je bila utakmica. Gazda je pojačao ton, a svi muškarci posjedali i zabuljili se u ekran. Tamo su bili ti drugi ljudi, i lopta, i gomila, zelena livada, crno-bijela bubamara, piknik. To je bilo dovoljno. Nitko nas nije pogledao, nije se okrenuo kad smo ustali i iskrali se, preko dvorišta, na parkiralište. Trčali smo. Pred autom je spavao pjegavi lovački pas. Iz ustiju mu je, poput komada razderane vjenčanice, virilo ptičje krilo. Ušli smo u auto i šutjeli. Nismo se gledali, bojali smo se riječi.

— Ne smiješ probuditi tog psa. — prošaptala je napokon, dok joj se slina cijedila licem. — Zbog zeca. A zeca zbog mene, a mene zbog nas.

— Zbog nas. Zašto? — prošaptao sam, ali nisam upalio motor.

Šutjeli smo. Nismo disali. Gledali smo se. Bili smo mrtvi. Sigurno. Pitanja. Pitanja. Kako natjerati lovačkog psa da spava zauvijek?

Jednom se ipak moralо krenuti. O tome neću govoriti puno. Zahladilo je, a uz cestu nije bilo ničega osim musavih cigančića i dlakavih guzica vozača što su se nad njima pomicale pribijajući ih na karoserije, kao da u njihova kržljava tijela udaraju bijes kilometara. Vozio sam ne stajući, sve do granice. Bila je noć kad smo se zaustavili na onoj istoj benzinskoj stanici na rubu grada. Otišao sam na wc, a ona je ušla u samoposlužu. Pišao sam u pisoar, a onda po grafitu, po tom nečemu što je bilo ovo, što je bilo Europa. Kad sam izašao, čekala me je na vratima, smiješći se, u ruci držeći dva plastična dječja prstena.

— Znam što. — rekla je. — Oženi me.

Bio sam umoran od iznenadenja, ali ovo me je probudilo.

— Zašto? — upitao sam, iako sam htio pitati nešto sasvim drugo.

— Da se smirimo. Da sve postane normalno.

Sad zvuči smiješno, ali onda je imalo smisla. Brak je bio jedina stvar koju još nismo pokušali. Slegnuo sam ramenima, pružio ruku. Na prst mi je natakla prsten, a drugi je stavila sebi. Teško je bilo ne primijetiti razliku. Zelena plastika, žuta plastika. Na našim rukama izgledali su lijepo, možda čak i normalno. Bio je to dobar znak.

— Tako. Sad smo muž i žena.

— Tako. — pomislio sam, ali nisam rekao ništa.

Onda je napravila jedan nespretan korak, zagrebala mi po vratu, zagrlila me.

— Oprosti. — promucala mi je u prsa, a ja sam osjetio da joj je lice mokro.

— Oprosti ...

— Oprosti. — rekao sam i ja, a onda smo šutjeli i grlili se bez riječi, kao što se na vratima nekog oporavilišta, na rastanku grle ljudi čudom spašeni iz vode ili požara.

Možda otada, ili oduvijek, ali znala me progoniti pomisao da lica preživjelih ne uspijevaju sakriti nekakav trzaj, lom koji se zavlaci u oči, u čelo, i da je ta tjeskoba obraza krivica sama — kao da ljudsko lice ne može otrpjeti samoću koju donosi blizina smrti, ili povratak u život, pa ostaje odsjećeno i golo u svijetu koji ga prozire, a nešto se u njemu lomi i mrsi zauvijek. Nešto zbog čega nekome drugome, sa ili bez razloga, želimo reći oprosti ili žao mi je.

Takav je bio taj zagrljaj. I pred tim wc-om, lica i dodiri, odjeća i koža na nama bili su prljavi i spaljeni, premoreni od nekog plamena koji se ne vidi, ali koji tišti i tištat će, zauvijek, ili bar dok god bude nekog da ga se sjeća. Zauvijek. Sjećam se tog zagrljaja. Danas, sad. Stajali smo tamo šuteći, ne mičući se, ne znam koliko. Držali smo se i upijali miris naše potrošene kože, naših potrošenih života. Željeli živjeti normalno, željeli otici na mjesto gdje će stvari biti normalne a život napokon sličiti na nešto. Nekoliko trenutaka. A onda smo ušli u auto i odvezli se kući. Oprali ruke i lica. Bacili se na krevet i spavalii. Kad sam se probudio, ne znam kako, ali znao sam da je sve drugačije. Teško je to opisati. Pod krevetom sam našao njene papuče. Na stolu sam našao jedan plastični prsten. To je bilo sve. Do njega sam ostavio svoj. To je bio brak. Naš brak. Neko sam vrijeme sjedio i razmišljao o nama. Iako su na policama još bile njezine stvari, četkica i kozmetika u kupaonici, znao sam da je otisla. Ni sam je pokušao nazvati, pronaći ili joj ostaviti poruku. Znao sam da je otisla zato što nije mogla ostati, a o tome se ionako ne može reći ili napisati ništa. A možda sam taj koji je otisao bio ja, možda je prsten na stolu bio moj, možda sam njezin pronašao tek kasnije, nakon nekoliko dana, kad sam se vratio u stan. Ne vjerujem da je važno. Kad sam se vratio, više je nije bilo. Na tom mjestu više nisam mogao živjeti. Spakirao sam stvari i javio gazdi da odlazim, iako nisam imao ni znao kuda. Njene sam stvari ostavio kako su i stajale: nekoliko haljina, hlača, dvije traper jakne, zimski kaput, cipele, šivači pribor, malo rublja i kozmetike. Mojih je bilo nešto više, ali i njima se jedva moglo napu-

niti tri velike kartonske kutije. Imao sam trideset i pet godina. Ona je imala trideset. Gazda je imao dvadeset i pet, rekao je da će pričekati do kraja mjeseca, a onda baciti stvari. Rekao sam mu da ih može baciti odmah. Rekao je da mu je svejedno, ali da će pričekati, jer smo platili do kraja mjeseca. I meni je bilo svejedno. Stisnuo sam mu ruku. Stan je izgledao kao da je u njemu živjelo ili kao da se iz njega iselilo samo pola čovjeka. Jedna polovica koja ostaje, jedna koja odlazi: zauvijek izgubljena cijelina — ne vjerujem u takve stvari, ali izgledalo je baš tako. Onda sam pokupio svoje kutije i otišao.

Čovjek s životom u tri kartonske kutije može otići svakamo i to je dobro. Prošlo je nekoliko dana prije nego sam pronašao kuću na brdu iznad grada. Vjerojatno je bilo i zgodnijih ponuda, ali nijedna nije bila tako jeftina i tako daleko. Putovanje do zadnje tramvajske stanice, autobus i još desetak minuta uspinjanja. Vlasnici, stariji bračni par, selili su djeci u grad, ali činilo se da kuću napuštaju preko volje i da bi cijelu stvar oko iznajmljivanja najradije zaboravili. Nakon nekoliko minuta nervoznog razgovora što smo ga prostajali pred vratima, ipak su me pustili u kuću i ponudili kavom. Kao i preko telefona, razgovor sam vodio sa suhim mrzvoljnim starcem, dok je starica svako malo ustajala i sa štednjaka brisala nevidljivu prljavštinu. Najmanje smo pričali o visini najamnine. Osim ne pretjerano visoke svote, jedino što je starac tražio bilo je da za vrijeme mog boravka u kući sve ostane onako kako je bilo: lusteri, namještaj, slike, ukratko — sve. Pogled na gomilu starudije kojom je bila zatrpana kuhinja možda bi prepao nekog drugog, ali meni je bilo svejedno. Pristao sam. Kad smo se dogovorili, starac mi je stisnuo ruku, ali nije izgledalo da mu je lagnulo. Neko smo vrijeme sjedili u tišini, srkali preslatku kavu i gledali pred sebe, a onda, kad mi je bilo dosta, ustao sam i pričekao ga na kuhinjskim vratima.

— Oprostite — i on se izvukao od stola. — Vama se žuri...

Razgledanje kuće završili smo brže nego što sam očekivao, u mračnom predsoblju, pred vitrinom iz koje je stari izvadio bocu rakije i dvije čašice od svijetlozelena stakla. Prvu smo popili šutke i s nekom nelagodom, ne pogledavši se u oči.

— Ona umire. — progovorio je nakon što smo suknuli drugu. — Našli su joj nešto na plućima i sad to treba vadir van.

Nešto se u njemu zateglo, zaškripalo kao komad isluženog konopa. Ne čekajući da mu odgovorim, dlanom je obrisao usta i iz ruke mi gotovo istrgnuo čašu. Među prstima je sada stiskao obje i u njih lijevao rakiju. Šake su mu bile tamne, prošarane pjegama i drhtale su. Gledao sam ih i šutio. Činilo mi se da se taj drhtaj sitna životinja koja se iz njih penje u laktove, puže nadlakticama, a onda grabi čitavim tijelom, sve do stračeve brade i koljena. Gledao sam kako se rakija prelijeva preko rubova i kaplje po njegovim cipelama, po podu, kao da se nikada neće zaustaviti.

— Deca kažu da ne prodamo kuću, da bu za par let vredela više. Ona kaže dobro. Tim Vašim bi htela bolnicu platit. I kaj ... Par let ... — pogurio se, a ruku s čašama podigao očima, zaklanjajući ih, kao od jakog sunca. — Par let ...

Sad, dok ovo pričam, možda i zauvijek, taj je pokret kosca, pokret sijača, mrtav — dio je nekog drugog, gotovo bezopasnog sjećanja. Tada, osjećao sam da bih zbog njega mogao umrijeti.

Gledao sam ga jer nisam mogao prestati. Uhvaćena u zelenom staklu, ona je životinja projurila starčevim kapcima, čelom, a onda ponovo zadrhtala u rukama, zalijevajući mu lice rakijom.

— Nemre ... — pokušao se zaustaviti, ali ramena su ubrzavala, kao da će se svakog trenutka odvojiti od njega. — Ne ...

Nisam znao što napraviti. Poželio sam otići, poželio sam ga utješiti. Na kraju sam prišao i dotaknuo ga. Samo to. Stavio mu ruku na rame. Nije rekao ništa. Nije me pogledao niti se odmakao. Disao je šumno, a ramena su mu se i dalje trzala kao da ga netko nevidljivim koncima podiže gore–dolje. Potrajalo je sekundu, dvije, ne znam koliko. Dok sam gledao svoju ruku na njegovom ramenu kao da je vidim prvi put. Dok sam osjećao kako gubi težinu i grči se, kao da više ne pripada mom, već tom drugom, licu s kojeg hlapi rakija, uzdrhtalom tijelu koje nestaje. Gledao sam je sve dok preko te ničije ruke životinja drhtanja nije počela ulaziti u mene, mene sigurnog, mene kojeg sam osjećao, ili ga nisam osjetio do tada.

Onda sam povukao ruku i spremio je u džep. Onda, starac se trznuo, usruknuo, obrisao lice i pogledao me kao da me vidi prvi put. U tom smo pred soblju stajali i gledali se prestrašeni, promijenjeni, nijemi. Tamo sam se nakašljao, a starac ponovo zaškripao, spremajući čašice u ormar, pokazujući mi mjesto na koje je odložio bocu.

— Tu je možete naći. — promumljaо je dok je, okrenuvši mi leda, nestajao prema kuhinji. — I ništa nemojte micati.

Kad smo se vratili, starica je sjedila uz nekoliko plastičnih cekera i gledala pred sebe. Nije se činilo da nas primjećuje. Nekoliko trenutaka stajali smo pred njom, a onda joj je starac prišao i zagrlio je. I ona je zagrlila njega. Nisu me gledali, ali ja sam gledao njih. Možda mi je trebalo biti nelagodno, ali nije. Ona je starica ustala i prazne šalice odnijela do sudopera. Pustila je vodu i počela ih prati, a zatim brisati i slagati na hrpicu. Uskoro, tri su nas čaše iz njenih ruku gledale uglačane i hladne kao istina.

— Tu vam je sve. — progovorila je kao da se ispričava. — Tu.

Nije ih mogla ispustiti iz ruke. Izgledalo je da je taj odlazak ubija.

Ne znam koliko je prošlo prije nego što sam u potpunosti obišao kuću. Bila je to prostrana, ali pomalo oronula jednokatnica koja je mirisala na selo i dim, na kožu i živote svojih vlasnika. Nakon nekoliko dana potucanja i njuškanja, odlučio sam koristiti samo tri prostorije: kuhinju, kupaonicu i sobicu koja je

gleđala na potok. U ostale skoro da nisam ni ulazio. Kao i ostatak kuće, bile su zapuštene i hladne, pune zaključanih ormara i starog namještaja, raspela i slika naivaca na zidovima. Usprkos obećanju koje sam dao starcu, u prvih nekoliko dana očajnički sam ih se želio riješiti, ali tjedni su prolazili, a nije se dogodilo ništa. Kuća je bila ravnodušna, a i meni je godilo osjećati se nametnikom, slabašnim uljezom u njenu nepokretnost i mir. Za neko vrijeme, u kući sam se počeo osjećati poput bilo koje stvari. Utihnuo sam i počeo slušati: najprije rijetke automobile, korake pod prozorom, zvukove s ulice, zatim ptice, crve u namještaju, svoje disanje, tišinu. Spavao sam ili gledao pred sebe, kroz prozor, prema stablima jabuka i modrom šiljku zvonika obližnje crkve. Tamo je bilo groblje, i trafostanica — zajedno: kao da se neugasla volja mrtvaca upreže i nad kućama bdije u gradskoj rasvjeti. Poželio sam otići tamo, ali nisam. Sjedio sam i gledao. Gledao kako se ni iz čega ljušti prašina, kako predmeti dobivaju sjene, kako pauci razapinju mreže medu stvarima. Jedan mi se popeo na rame i zakačio me za prozorsko okno. Bio sam umrežen sa svijetom — pomislio sam i nasmijao se, a onda spojio nit s televizorom i ustao. Na tim novim nogama bilo je isto, ali drugačije. Otišao sam do kupaonice i s lica sastrugao prljavštinu i bradu. Lice u ogledalu bilo je golo. Odmakao sam se i pogledao ponovo. Nije se imalo vidjeti ništa. Pomirisao sam se i shvatio da napokon mi-rišem na kuću, da sam postao domaćin.

U toj je koži trebalo naučiti živjeti iznova. Ponekad, naročito izjutra, osjećao bih se poput kukca ili tek ispiljene leptirice, ali ta mi je nezaštićenost godila. Godilo mi je i živjeti na brdu. Prva stvar koju sam zavolio bila je tišina. Navečer se nije moglo čuti ništa osim škripe oluka i zavijanja pasa. Trebalо je vremena da se priviknem na te zvukove, ali onda je bilo lako. Tišinu sam naučio i proizvoditi, onako kako drugi proizvode ugljični dioksid ili nesreću. Ponekad bih zamišljao riječi, vrtio ih ispod zatvorenih kapaka, u ustima okretao njihova neizgovorena tijela. Kad bi mi ponestalo novca, spuštao sam se do grada i obavljao stvari koje se moglo obaviti bez suvišnog razgovora. Jednom sam otišao i do nasipa, do željezničkog mosta. Na njemu je neravnim crvenim slovima bilo ispisano *Hendrix*. Neko sam vrijeme stajao tamo i gledao grafit, nesiguran da mi se ikada išta dogodilo. Otišao sam i više se nisam vratio. I u grad sam odlazio sve rijede — činilo mi se gubitkom vremena. Vrijeme je prołazilo, ali ni u to nisam mogao biti siguran. Bila je zima i bavio sam se sastavljanjem igračaka. Bio je to posao koji sam našao preko oglasa; nisam morao izlaziti, a novce mi je donosio mladić na motociklu. Isti mladić za nekoliko je novčanica u deseterokatnicu u nekom betonskom bloku svakoga mjeseca odnosio kovertu sa stanarinom. Ili nije; nisam mogao znati. U svakom slučaju, nije mi se javljao nitko. Ponekad sam znao pomisliti da mladić svakog mjeseca dolazi po ratu za stan ili novi motor, i od toga bi me obuzimali valovi nečujnog smijeha. Ta mi se misao svidala, toliko da sam mu je poželio došapnuti. Ali nisam; nisam imao zbog čega.

Posljednja stvar koju bih volio reći o tom razdoblju je da sam puno hodao, osobito po snijegu. Hodao sam satima i to me je činilo zadovoljnim. U rano jutro, kada je snijeg bio neugažen i plavičast, činilo mi se da gazim po duši nečega vrlo nalik toj tišini u kojoj sam živio, prije nego što bi je cestom raznijeli automobili i blatnjave čizme seljaka. Tamo i tada, stvari su postajale važne, snijeg im je davao težinu. U njemu, jednom sam video lisicu, jednom zgaženu divlju mačku. Jednom me je nazvala, pričali smo o glupostima, sjećali se.

— Volim te. — rekla je na kraju.

Buljio sam u telefon i nisam znao što reći. Činilo mi se da je netko u svijet ponovo uveo vrijeme, i bol, i daljinu.

— U što se zaljubljujemo? — pitao sam.

— U što se pretvaramo? — pitala je.

— Ne znam. — htio sam reći, ali nisam rekao ništa. Šutnja je zjapila u slušalici, i samoća, i užas. Onda sam udahnuo nešto od svega toga i rekao volim te.

Irina Aleksander — žena s legendom

90

Neki ljudi jednostavno nose legendu. I premda svi znamo što bi se pod tim pojmom trebalo nalaziti, ipak svaki put na drugačiji način ostajemo zbumjeni neuhvatljivošću njene tvari, jer nam u pomnoj raščlambi iscuri poput zagrabiljena pijeska kroz prste, a od preostalih nekoliko sitnih zrnaca ne možemo složiti smislenu cjelinu. Žena koja je i sama od sebe stvorila legendu, Coco Chanel, kazala je kako ljudi s legendom jesu ta legenda. I time, naravno, ponovno nije ništa objasnila.

Tako, unatoč svemu, pomalo izmiče i rusko-hrvatska književnica Irina Aleksander. Dokumenti govore da je rođena 15. lipnja 1900. u Peterburgu kao Iraida Kunina. U rodnome je gradu završila gimnaziju i 1919. počela studirati na Filozofskom fakultetu, a godinu poslije na Pravnom fakultetu. U vrijeme građanskog rata zajedno s malenim sinom i mužem, pukovnikom carske vojske, emigrira iz Rusije. Obitelj je, navodno preko Poljske, stigla u Hrvatsku i nastanila se u Zagrebu. Međutim, brak s pukovnikom ubrzo se raspao, a sin Aleksandar (Šura) umro je od neke bolesti. Irina je, kako navode neki izvori, upisala Pravni fakultet 1923. Potom je, pod posve nejasnim okolnostima, otišla natrag roditeljima u Lenjingrad, gdje je osim studija, bila angažirana i na raznim kulturnim projektima, od toga da je npr. pisala filmske recenzije za lenjingradsku Pravdu, do toga da je glumila u filmovima. Drugog muža, Božidara Aleksandera, kako navodi u svojim memoarima, upoznala je 1921. Vjenčali su se 1926. u Beču. I od tada Irina počinje postojati »pravom kulturnom institucijom«, kako kaže povjesničar Ivan Mirnik. U kući u Đordićevoj 7 drži salon u kojem se okuplja onodobna kulturna elita »lijevoga« svjettonazora. U salon su zalazili npr. slavni slikar Antun Motika te još slavniji književnik Miroslav Krleža. Bogat i velikodušan, Božidar je pomagao umjetnicima. Osim toga, Irina je i sama pisala beletrističke i literarnokritičke tekstove. Surađivala je, između ostalog, i u časopisima

pisu »Književnik«. Objavila je autobiografski roman *Samo činjenice, gospodine i zbirku priča Crveni fes*. Prevodila je s ruskog, ponajviše dječju književnost. Na Krležinu preporuku 1937. izvedena je njezina drama o Puškinu i to uz suradnju najuglednijih ljudi: s ruskoga je dramu preveo Branko Gavella, inscenirao je Ljubo Babić, režirao Tito Strozzi, naslovnu ulogu igrao Vjekoslav Afrić. No usprkos tome, drama je neslavno propala. Godine 1941. Irina i Božidar bježe iz Zagreba i do 1955. žive u New Yorku. Potom u Parizu, a od 1960. u Ženevi.

Spisateljica i danas živi u stanu u središtu Ženeve te još uvijek, usprkos poodmakloj dobi, sređuje svoje sad već mnogosvećane memoare o tome kako je prijateljevala s mnogim slavnim ljudima 20. stoljeća — i tako zapravo ispisivala kroniku jednoga neobičnoga vremena. Uломci iz njenoga »rukopisa života«, kao što je poznato, već su bili objavljivani u domaćoj periodici, osobito dijelovi koji se odnose na Hrvatsku i njen kulturni život između dva svjetska rata. Pritom je, što je i bilo za očekivati, posebnu pozornost javnosti privukao Irinin odnos (poslovni i prijateljski) s Miroslavom Krležom. U tekstu koji prezentiramo pod naslovom Fuga krležiana (što je inače naslov jednoga od poglavlja njenoga memoarskog rukopisa) — umjetničkim je sredstvima ocrtan dio tog složenog odnosa, ali i ukupne društvene klime u kojoj se oblikovao susret to dvoje iznimnih ljudi. Napominjemo da se bogata literarna i arhivska građa Irine Aleksander upravo priprema za tisak te će uskoro biti dostupna širokom krugu zainteresiranih čitatelja.

JADRANKA PINTARIĆ

Irina Aleksander

Fuga krležiana

92

Krajem zime 1936. godine na mome radnom stolu zazvonio je telefon.

— Mogu li govoriti s gospodom Aleksander?

— Pri telefonu.

— Ovdje Krleža.

— Koji Krleža?

— Koliko Krleža poznajete?

— Ni jednoga, a pogotovo, na žalost, onoga kojega bih htjela znati. Glupo pitanje, dakako, zato što je neočekivano.

— Zašto je to tako neočekivano za vas, ako smijem znati?

— Smijete, tim više što ste već postavili pitanje, što znači da se i vi možete zbuniti i reći ono što niste htjeli. Zašto neočekivano? Svi i sve bili su protiv našega upoznavanja: zajednički prijatelji, koji su prenosili izmišljotine ili, jednostavno, tračeve, od vas nama i, valjda, od nas k vama, vaše predrasude protiv nas — lijevo orientiranih predstavnika najviše, za naše prilike, buržoazije; nepravedne i čak nedostojne vaše inteligencije iskaze o meni... — on me prekinuo:

— Nemojte! Kajem se, i to ne zato što mi trebate, nego zato što sam se u dubini duše želio upoznati s vama, ali ni jedan most moga puta nije vodio prema vama. Čak sam razmišljao kako da ga postavim. Trebam vašu pomoć — zamisao nije moja, nego Belina, priznajem.

— Da ste rekli kako je zamisao bila vaša i da ste jedva dobili Belinu su-glasnost, ne bih vam vjerovala. Odveć ste pametni da to ne biste shvatili.

— Nisam baš tako pametan kako mislite, osobito u praktičnim stvarima, točnije — u ženskim. Kad bih mogao svratiti k vama? Ako možete zaboraviti moje napade i ne spominjati ih. Spreman sam spustiti se pred vama na jedno koljeno — na oba ne mogu zbog ishijasa — i pokorno moliti oprost.

— Ako hoćete, i bez klečanja — napadi u »Danasu« već su zaboravljeni, započinje sutra. Priznajem da i sama umirem od želje da vas upoznam, i ovo »umirem«, molim, smatrajte posve svjesnom hiperbolom, poput »umirem od žedi«.

— Ja uopće ne umirem od želje da vas upoznam, čak se pomalo i bojam, iskreno govoreći, no usprkos strahu, usprkos svemu — nemojte me pitati »zašto«, molim vas, zato što ni sam ne znam čega se bojam. A budući da ste mi ljubazno ponudili bilo koje vrijeme, točnije dan, onda sam zbog neodgovnosti svoga posla spreman doći danas, recimo — za sat vremena. Može?

— Može, dakako, čak i prije, ako želite. Više nisam u stanju nastaviti ono što sam radila prije nego ste nazvali.

— Onda za pola sata. Uzgred, zapišite u kalendar — sigurno ga imate na svom radnom stolu — dan i sat našega povijesnoga susreta usprkos svemu — za naše buduće biografe.

Ako se netko usudi začuditi toj gotovo stenografskoj preciznosti razgovora, koji se odvijao prije četrdeset pet godina, uvjeravam sumnjičavce da imam pamćenje kao Škrty vitez¹: ne rastajem se od svoga blaga, i nikakva prtljaga, a osobito vrijedna, nije mu na teret. A Krleža, bez obzira na česte teškoće u našim odnosima, bio je vrijedan teret. Dok sam ga toga dana čekala, razmišljala sam: neka je nepravedan, neka me još nedavno opalio u »Danasu«² ne baš blistavim i zlobnim dosjetkama, zbog čega je cijeli Zagreb namjeravao doći k meni sa sladunjavim izrazima sućuti. U jednome članku nazvao me »četvrtim pravcem socijalne književnosti« i nije objasnio kakvi su i gdje se nalaze ostala tri. Negdje me nazvao i Iročkom Konovom–Aleksander, što je bio jedan od njegovih antisemitskih ispada. Ne vjerujući u autentičnost prezimena Kunina, on ga je preradio u Kon, otuda Konova, kao u Čeha. Krležin antisemitizam je verbalni. Ne borben i zao, nego staleški. Uza svu svoju pamet, on je od djetinjstva, mislim, sanjario o tome da se ponosi svojim porijeklom, ali nije mogao, i antisemitizam je u takve djece — zamišljeno pravo na bilo kakvu prednost. Čini mi se da je upravo to gurnulo dječaka Krležu u kadetski korpus, a zatim u znameniti Ludoviceum — najviše vojno učilište u Budimpešti, po završetku kojega su se i pred mladićem iz niska staleža otvarala velika vrata. Možda mu je taj dječji snobizam sugerirao »pseudonim« Aleksandra Borodina, čije je, tobože, pravo ime bilo: Mihail Markovič Gruzenberg. A Borodin je, kao što sam to, mislim, negdje pripomenula, potjecao od drevnoga roda kneževa Imeretinskih. A ja barem nisam bila Imeretinska, a nisam bila ni Konova. Njegov ne zlobni, nego kritički antisemitizam dobro je ilustrirao slučaj koji se zbio ubrzo nakon što smo se upoznali. Dolazi nam Krleža i s neba pa u rebra ratničkim tonom:

— Zamisli Bokso, sjedim ja u kavani *Corso*, prilazi doktor Edo Deutsch i ja predložim: »Sjedni, Edo, da popijemo po konjačić, danas imam kisu i maglu u glavi, i dosadno je«. »Hvala, ne bih«. »Kako to — ne bi?« — čudim se i nava-

¹ Istoimena »mala tragedija« A. S. Puškina.

² Književni časopis koji je tijekom 1934. izlazio u Beogradu, a uredivali su ga M. Krleža i M. Bogdanović. Zabranjen nakon pet brojeva.

lujem. I Edo na kraju objašnjava: »Danas imamo Jom–kipur, post... znaš da nisam vjernik, ali...« »Ništa ja ne znam, ti ni sam ne znaš objasniti. Kad bih ja, katolik, rekao tebi komunistu: 'Edo, ja danas ne pijem zato što je Veliki petak', ti bi navalio na mene, i ja bih o sebi saznao sve ono strašno što komunist, koji je odstupio mali korak od partijskih pravila, može saznati o sebi. Da je reakcionarna hulja, da je svoju majku silovao, ženu prevario, sina u Sibir poslao i tome slično. A vi, Židovi, u džepu držite ispravu o otpustu svojih grijeha, napamet je znam, stereotipna je, ovako ide: 'Pokojnoj majci sam obećao — molila me na samrtnom odru.'«

Ne znam kako je završio njihov spor onoga dana kad je Krleža bio potišten, ali znam da je Edo Deutsch kao partizan pao u borbi, istaknuvši se kao hrabar vojnik i samoprijegorni liječnik.

Neočekivano mi je palo na pamet da je Krleža znatno prije nego što smo se upoznali dva–tri puta došao na moja predavanja, ni jednom nije sjeo, slušao je u dubini dvorane blizu vrata, da može pobjeći kad mu dosadi. Ni jednom nije pobjegao, ali nije ni pokazao nikakve osjećaje: niti odobravanja ni osude — niti glasno ni u tisku. Kad je video o čemu je riječ, slegnuo je ramenima, klimnuo glavom i izašao bez osvrtanja. Pratila sam tu vrećastu figuru, koja je tko zna zbog čega bila privlačna. Bio je poput medvjeda profinjenih pokreta. Točno tako — profinjeni medvjed. Od ljudi, koji su uporno ometali naše upoznavanje, najneobičniju ulogu igrao je ustrajno, godinama, Krsto Hegedušić, koji je kod nas ili s nama proveo više od polovice večeri sve do svoje ženidbe, o kojoj će govoriti na drugome mjestu.

— Uvrijeden je na vas — govorio nam je, ponavlјajući tobožje Krležina ili Belina razmišljanja o nama, podrugljive reakcije, čak i pogrde. No, mi smo ga tako iskreno voljeli i vjerovali mu, osobito Božidar, da uopće nismo sumnjali u istinitost onoga što govorи. Što je u naše ime govorio Krleži — nismo imali ni prilike ni volje saznati.

Mnogo se toga može smisliti za pola sata čekanja. Zašto sam rekla Krleži da ni trenutak nisam sumnjala kako me nije nazvao na vlastitu iniciativu nego na Belinu? Zato što smo se ona i ja često sretale na različitim javnim mjestima, razmjenjivale prijetvorno–ravnodušne poglede, i ja sam znala da nas je ona željela upoznati. Dakako, i ja sam nju željela upoznati, premda je kao glutnicu nisam cijenila ni u jednoj ulozi, osim u Nušićevim narodnim komedijama, u kojima je igrala samu sebe. Međutim, ona je imala pametne, zle oči plavoga preljeva iz kojega izbjiga hladnoća. Pričalo se da je dobro recitirala njegove pjesme i taj uspjeh kod prijatelja naveo ju je na pomisao da najprije napusti posao učiteljice i potom karijeru knjižničarke kako bi se posvetila kazalištu. Odnosno, kao većina žena dramskih pisaca — da teatar posveti sebi. Dakle, znale smo jedna drugu i još više jedna o drugoj, ali ni jedna nije učinila ništa da se upoznamo. Priznajući joj pamet, reći će kako je ideja o tome da iskoristi Krležu kao most među nama značila: siguran pogodak. Kad ga je mučila potreba da pomognе nestaloženom prijatelju, ona je u duši morala uskliknuti:

— Heureka! — i odmah dodala, — Nazovi Irinu Aleksander!

— Ja?! — vjerojatno je zbumjeno i slđeno vrisnuo Krleža. — Pa ja ju ne poznajem! Ti si luda! Nedavno sam joj se rugao, a danas da joj telefoniram!?

Čujem tišinu u njihovu domu. Bela dobro poznaće Krležu, neusporedivo bolje nego on nju: ne smije se inzistirati. Treba ga pustiti da probavi tu rečenicu. A da Irina Aleksander neće odbiti primiti Krležu — nema sumnje.

— Daj mi njezin broj telefona.

— Njihov broj je 62–47.

— Otkud znaš?

— Iz telefonskog imenika. Potražila sam.

Umjesto da pita: kad?, on je još jednom razmislio o Belinoj »pametnoj srpskoj glavi«. I eto, Krleža sjedi ispred mene — ukupnom težinom svoga medvjedeg tijela utonuo je u naslonjač, ljupkošću svoje naravi koja nije bila dosadna, siva i mračna kao njegove knjige, s osmijehom i upornim nježnim pogledom lijepih tamnih očiju. Oboje šutimo i oboje se znakovito smješkamo. On odjednom reče:

— Znadete li slučajno početak treće kancone *Pakla*?

— *Per me si va nella città dolente / Per me si va nell'eterno dolore: / Per me si va tra la perduta gente.* Otkud takvo neskriveno čudenje u vašim očima? Kad vam nisu tako izbuljene, u njima blješte zlatne iskre. Da se ne bih doimala obrazovanijom nego što zapravo jesam, reći ću vam istinu: u izvorniku sam Dantea pročitala tek nedavno. Prije nekoliko mjeseci odlučila sam uzimati satove talijanskoga jezika kod profesora Deanovića. U mladosti mi se dopao talijanski jezik i poezija, osobito futuristi. Revolucija me prekinula u učenju talijanskoga jezika, nakon osme lekcije. U početku sam s profesorom, mislim da se zvao Lorenzoni, predavao je na peterburškome sveučilištu, čitala Ungarettija, kojega sam jako zavoljela, zatim su me oduševili Umberto Sabba, Marinetti i Palazzuchi.

— Marinetti je fašist.

— Kad sam ja učila talijanski još nije bilo fašista, rekla sam da je Revolucija prekinula moje satove.

— Rekli ste. A zašto nosite naočale? Koketiranje dame koja želi biti intelektualka?

— Zašto: koja želi biti intelektualka? Niste u pravu. Dobro, nemojte se opriavdavati. Naočale su pokušaj da se zaštitim, one mi trebaju samo za čitanje; desno oko mi je razroko. Za udaljenost na kojoj se nalazimo nisu mi potrebne. Smatrajte ih polumaskom.

— A zašto vam treba maska ili polumaska?

— Da isključim struju interakcije dvoje krotitelja zmija.

Neću ponavljati sve detalje našega literarnoga dvoboja — iz moje sadašnje perspektive nedopustivo-ljupkoga ili ljupko-koketnoga ne osvrće se unatrag tridesetogodišnja žena, sigurna u sebe, nego stara, kojoj se daju komplimenti: »Nitko vam ne bi dao te godine!«, ili pretjerano čudenje: »Vi ste jednostavno biološko čudo!«, a tadašnji Romeo sad je beznogi starac... Gospode! Pa nema ga

više! Krleža nema! Krleža još nije ukočeni leš kad pišem ove stranice, ne puštajte ga u nepovrat, dok još ne vjerujem da ga više nikada neće biti. I premda smo im pod konac života postali tudi — za mene je Zagreb umro (Božidar, sreća njegova, taj dan nije doživio) tog prosinackog dana 1981. godine, kad je Vilim Svečnjak — slikar, član *Zemlje*, svjedok naših najljepših godina — telefonirao rano u jutro i rekao:

— Irina, u jedan u noći je umro...

Upravo svečano uredeno i položeno u zemlju tijelo velikoga čovjeka, kojega je trebalo poznavati da bi se svom snagom srca izmjenjivali ushit, ljubav, mržnja, da bi odnosi s njim zauvijek ostali u pamćenju, kao prvi dječji kaleidoskop — nezaboravan prizor šarenih komadića svih vrsta, oblika i boja. Samo je jedan glumac sišao s pozornice i cijeli je komad, cijeli Zagreb izgubio smisao.

— Prije nego prijedemo na svrhu vašeg, neću kriti, za mene radosnog posjeta, ispričat ēu vam zanimljiv slučaj iz naše daleke zajedničke prošlosti. Jer, vi i ja nemamo samo sutra i »Danas«, nego i jučer.

Pogledao me začudeno i podigao obrve, koje su kvarile njegovo lice: obrve mu nisu bile pametne, uzdignute polukružno, nego su to okomite zagrade, izvrnuti mladi mjesec. Šutio je u iščekivanju.

— Godine 1925. za vrijeme vašega *Izleta u Rusiju* bila sam suradnica

»Lenjingradske pravde«, recenzentica filmova, reporterka, takozvana Katica za sve. I nazove me urednik kući: »Vi ste, Kunina, jedina koja u nas zna srpski. Idite smjesta u *Europskiju* intervjuirati Krležu.« »Oprostite, druze uredniče, ali moje znanje srpsko-hrvatskoga nikako mi neće pomoći da intervjuiram Krležu. Na žalost, moram vas zamoliti da me oslobođite te dužnosti«. »Zašto, ako smijem znati?« »Smijete. Sigurna sam da ēu ispasti sumnjiva osoba time što ēu pokazati da znam njegov jezik.«

— Svakako biste ispali — nasmiješio se Krleža neobično ljubazno.

— Čak sam zapamtila svoj argument: »Gurnut će me sa svojih stuba i vikati za mnom: 'Čekistica' ili će pomisliti da me poslala zagrebačka policija i još će se više razljutiti.« Jesam li pogodila?

— Pogodili ste. Moja žena će se smijati kad joj ispričam kako ste me se bojali.

— Svaka žena, ne samo vaša, obično se ne smije, nego se ljuti ili vrijeda: »Misliš li da sam idiotkinja? Ne boji se ona tebe nimalo, to je samo koketiranje!« Ili će reći: »Ah, starac se već zaljubio?!«, čak i ako starac, vi, primjerice, nemate više od četrdeset godina... ne, malo više: imate četrdeset tri godine.

— Kako znate?

— Biste li me pitali u kojem je stoljeću živio Shakespeare?

— Hvala na komplimentu. Nije li pretjeran?

— Dakako da je pretjeran, no svatko ima svoga Shakespearea.

— Za ovaj kompliment ne zahvaljujem, čak sam pomalo uvrijeden. Prijedimo radije na stvar, dok još niste rekli da sam Shakespeare iz Babine Grede, i onda je moja stvar s vama propala, a stvar je ozbiljna. Radi se o spašavanju

vrlo pametnoga i vrlo kulturnoga no posve nestaložena čovjeka³. Nepopravljiva pijanca koji se, kad nema više alkohola, baca u vodu, evo sad već treći put. Očito zato da se naguta bilo kakve tekućine. Jučer se ubijao, opet neuspješno, i opet u jezeru makedonskog parka. A tamo se, kao za napast, često pojavljuju policijski — čuvani ćudoreda naše mlađeži koja se nema gdje sastajati, i sad spašeni utopljenik leži na svome tavanu, prozebao, bolestan, gladan i k tome još gol — svu njegovu poderanu odjeću na komadiće su poderale motke i vesla, čime su ga izvlačili — ostale su samo krpe. Uostalom, nekakvu hranu sam mu odnio tamo — Bela je skupila, i uz to sam ga prekorio, od čega mu nije postalo lakše i toplije. Leži taj pametni tikvan u svojoj tavanskoj krletki ispod poderana pokrivača i čak ne može ustati, ni kad bi htio: gol je kao od majke rođen. Valja ga odjenuti. Pamet mu je slaba — pa pravi tikvan i slabici i veseljak, ali vrlo kulturni čovjek. On labudovima na mjesecini recitira latinske ode — začarao ih je, plivaju k njemu kao da ima hranu — video sam svojim očima — vodio me na svoj labudi susret na latinskome. Ptice su izdužile vratove i slušale. Možda ne vjerujete, ali, idite s njim i — uvjerit ćete se. Veliki latinist, odlično prevodi, pjesnik k tome! Zanima me zbog koga se uništava, a ne mogu pitati. No, uzrok mora postojati.

— Koje je nacionalnosti?

— Estonac. Nemam pojma kako je dospio ovamo, cijeli je njegov život pod ključem. Čujte, on je vrijedan našega napora zato što je pjesnik. Svojedobno je postojao put ruma, a njegov put ima manje egzotična pića — sav je od patoke do naše klekovače, koju voli više od šljivovice. Makedonsko romantično jezerce s njegovim krilatim ljubiteljima latinskih pjesnika zavolio je kao mjesto vječnoga spokoja — jako mu se, veli, svida labuda bjelina na tom jezerskom crnilu.

Već sam razmišljala o praktičnoj strani predstojeće zadaće: Helmi⁴! Čak sam prekinula njegovu šutljivu zamišljenost:

— Dobro je što je Estonac, čak zapanjujuće dobro, ne može bolje. Žena mladega šogora je Estonka, i ona nikada i nikoga u obitelji ništa nije tražila. A ja sam pak svima dosadila sa svojim umjetnicima, izbjeglicama i stolarom s velikom obitelji. Danas ću zavrbovati Helmi — neka spašava zemljaka. Sigurno će pristati. Možete li mi dati njegove mjere, barem približne?

Krleža se nasmijao:

— Što, zar ste ga odlučili ženiti? Dotjerati kao mladoženju? Srednje je visine, nešto mršaviji, srednje dobi — dakle, sve je prosječno osim pameti i kulture. Izgleda kao svetac ili prosjak, odnosno siromašni svetac. Samo najpotrebitije, ne treba mu davati više — zapit će. Uostalom, Bela ili vi možete čuvati višak do sljedećega samoubojstva.

Ustao je, pružio mi ruku, zatim se odjednom teatralno nagnuo i poljubio je.

³ U svojim zapisima i kazivanjima Krleža ga spominje pod menom Šarlo Metija.

⁴ Riječ je o Helmi Nurk.

— Ako vas Bela Krleža pita jeste li me uspjeli očarati, hrabro recite u moje ime da jeste, apsolutno.

— Onda je to apsolutno uzajamno.

On je pretjerano odlučno ustao, kao da se zasramio, okrenuo se i izšao van bez osvrtanja. Došla sam do vrata i vratila se za radni stol, te ljutito zaključila: »Ako ne želiš da te pratim — tvoja stvar.«

Nakon tri dana nazvala sam Belu, predstavila se i pozvala ih na ručak, a poslije, kasno u noć, odvezli smo ih kući s dva pažljivo i čvrsto zapakirana kovčega. Šest muškaraca naše obitelji (sedmi, šogor-Francuz, bio je na putu) napunili su kovčeve korisnim i kvalitetnim stvarima. Na rastanku smo se na Bealinu inicijativu zagrlili, i sprijateljili kao djeca u školi: »Zauvijek!«

— Prisegnimo jedni drugima da je za cijeli život — rekla je dok je iznimno dobro glasom i dječjim grimasama imitirala malenu djevojčicu. I već smo se bespomoćno komešali, već smo bili njene igračke... dok nas ne potrga i baci; je li to prijateljstvo zauvijek ili nije, ne ovisi o nama — ni o kome od nas troje — nego samo o njoj. Često mi je bilo žao, od te prve večeri, bez obzira na česte trenutke radosti i uzajamnoga povjerenja, da se ostvarila moja bojazan, moja slutnja da će baš tako i biti — sve će biti onako kako ona hoće, ali tu nisam mogla stati, prije nego što je bilo kasno, i, čini se, nisam htjela.

Oboje su bili vrlo privlačni, oboje su snažno privlačili i isto tako — odbijali. I Bela i Krleža bili su svojim roditeljima »jedino dijete« sa svim obilježjima takve djece: nedruštveni, egoistični, neuravnoteženih odnosa s ljudima, spremni na žrtve kako bi stekli nečije prijateljstvo, ali se i žrtvovali ga bez srama, iz hira. No, ja trčim naprijed. Neka radije život priča umjesto mene kakve su »duše Šarka« zadesile njihove prijatelje.

Uza sve neslaganje njihovih naravi, podsjećali su me na blizance koji ne samo da bi mogli zamijeniti kostime i bicikle, nego i ljubavnice, a da one te ne znaju. Čini mi se da je činjenica njihove istorodnosti bila i uzrokom i znakom dvospolnosti u oboje, dublje u Krleže, ali možda i za inat. Krleža nam je mnogo puta dokazivao kako smo svi manje ili više biseksualni, da je to posve normalna pojava, nenormalno je jedino to što to ne osvještavamo ili ne želimo osvijestiti. Da je homoseksualnost postojala tijekom cijele povijesti čovječanstva i da nikome nije smetala, da su samo dva bića pretvorila to u razvrat, pokvarenost i izopačenost: Isus Krist i engleska kraljica Viktorija. Homoseksualnost nije ni bolest ni izopačenost i glupo je boriti se protiv toga ili za nj. Postojala je i postoji — kao različite oči, različita kosa, visina i ostala ljudska obilježja. Mislili smo kako je u tim Krležinim iskazima samo Bela mogla primijetiti homoseksualnost, da je samo ona u šali mogla uzviknuti: »Pogledajte kako se starač zagledao u tog mladića!« Ona je obilježjima njegove homoseksualnosti držala čak i komplimente prijateljima, poput:

— Marko⁵, vi svojom profinjeniču i kretnjama podsjećate na hrta.

Ili Božidaru:

⁵ Marko Ristić.

— Ti si jedini lord naše skromne provincije, i tko ti je smislio twoju englesku ironiju, držanje i eleganciju?! Ni najmanjeg znaka folklornosti, kao u drugih naših ljepotana..

Bio je estet, iako je racionalno poricao teatralnost Belina ukusa, Markovu profinjenost i Božidarovo eleganciju. Estetizam je njegov bio duhovni, i on mlađica nije gledao s požudom, nego s vizualnim, estetskim zadovoljstvom. Ako je bilo išta dvospolno u tome složenu čovjeku, onda su to bila neka, svakako ženska obilježja: ranjivost, dječja uvredljivost i instinkтивno koketiranje. Uistinu muški mogao je biti jedino mozak, specifična težina kojeg je, čini mi se, premašivala uobičajenu normu, tako da je ponekad čak i štetio njegovu stvaralaštvo.

Da završim s obilježjima Krležine dvospolnosti reći će samo to kako su mi bile poznate dvije njegove strasti, i to obje prema ženama, i u oba slučaja — prema mome dubokom uvjerenju i njegovim aluzijama, strastima se to i nije moglo nazvati nego prije sklonostima, od kojih se branio, kao i Belu i svoj brak, i neprestano bježao glavom bez obzira. Jednom, usred zime — u Skopju, odakle je pisao: »Snjeg, studen, usamljenost — zašto? Pa dobro. Bolje od svih udobnosti i napasti.« Zatim ga je spopala želja da smjesti oputuje u Firencu. »Neka pada kiša, i soba nezagrijana, i postelja vlažna, i ishijas muči — obilaziti muzeje, gledati, razmišljati. Biti sam.« No, Firenca nije Skopje, i Bela mu se ubrzo pridružila. To da se tome nije radovao — priznao mi je u trenutku slabosti. Sumnjam da je svoje probleme mogao izložiti prijatelju-muškarcu: za takvu žensku slabost trebalo mu je žensko prijateljstvo.

Te naše prve večeri, o kojoj, po svome običaju, pišem napreskokce, Bela je dobro odigrala prizor nakon Krležine priče da sam ga odbila intervuirati u Lenjingradu.

— Gurnuo bih tu ljepoticu niza stube? Vjeruješ da ona tako misli? Derao bi se za njom, sav u strahu od svojeg vražnjeg zanimanja: »Vratite se, preklinjem vas...« — I okrenuvši se k meni: — Zbilja ste povjerovali da bi vas izbacio? Čak i ako ga ne poznajete, ali poznajete sebe i svoju snagu? Ne, vi u dubini duše vjerujete da bi vam on nježno tepao ono o čemu razmišlja cijelu večer, dok vas je krišom pogledavao...

Prekinula sam je:

— Nemojte, pustite moj strah, to nema veze s književnikom...

— Ah! Ne volite komplimente? Umorni ste od njih?

— Možda, no prije svega ne volim iznudene.

Već sam znala, u tom trenutku sam znala, da nam predstoji u četvero odigrati dramu u kojoj mene čeka uloga miša, a Bela će biti mačka. No, bilo je prekasno za zaustavljanje: ona je ovladala nama i neće nas tako brzo ispustiti iz ruku. Znala sam da je Božidar razmišljaо nešto u tom stilu, jer, kad smo ostali sami, zamolio me da »ne srljam u to prijateljstvo zatvorenih očiju«. Inzistirala sam da to objasni, no on je glatko odbio. Doduše, rekao je nešto dobro o Krleži, ali sam, na žalost, zaboravila što točno. Shvatila sam da mu se Kr-

leža, kojega je volio kao pisca, svđao. I shvatila sam da se Bele boja — bojao se zbog mene. To je objasnio:

— Bela nema povjerenja u tebe, a Krleža se svom naivnošću svoje naravi zainteresirao za tebe, i Bela ti to neće oprostiti...

— Što ima oprštati i što ima ne oprštati?!

— Ne sili me da govorim ono o čemu ne želim govoriti. Zapamti samo da su žene sklone za sve optužiti druge žene.

— Bela je lukava — rekla sam, i često smo se prisjećali tog pridjeva. »Lukava« — ponavljali smo to na sve načine, kao da je lukavstvo bilo njeno osnovno obilježje. Sjećam se isto tako da mi je Božidar tada rekao:

— Ti često ljudi točno procijeniš pri prvome susretu, ali postupaš suprotno svome razboru i osjećaju. S Belom se ne možeš nadmetati, zapamti to. No, oboje su toliko šarmantni i duhoviti da se vrijedi upustiti u taj opasni hod po žici. Vježbaj umijeće održavanja ravnoteže.

Sad, kad sam iznijela na papir da je Bela »lukava«, a ne na ruskome »hitra«, odlučila sam u rječniku provjeriti moguća značenja. U meni je otupio osjećaj za nijanse u sličnim slavenskim jezicima. I kako sam se samo zapanjila kad sam našla ne samo tumačenje riječi, nego i Beline prirode! Ispalo je da je lukav čovjek »pun dobroćudno–vesele pokvarenosti, zaigran, koketno–podmukao«. To isto sam ja pomislila za Belu i odmah si predbacila. Neću uspjeti, žalosno sam ponavljala noću, i čak sam ustala te u dnevnik zapisala svoje strahove, ali i radost takvog otkrića kao što je Krleža. I još sam ponešto napisala o njima te noći (taj se dnevnik nije sačuvao, postoji tek sjećanje na zabilježen susret s njima) — otprilike ovo:

Pred nama su zanimljivi, ali teški dani. Skupo će nas doći prijateljstvo s njima. Božidaru će biti nešto lakše: on će ga zavoljeti takvoga kakav jest, a ja takvoga kakav nikada nije bio, na primjer, snažnoga, jer on je slab. No, od njega ne očekujem veliku opasnost, od nje pak da, jer se bojam da je ona rijetko, a možda i nije nikada, ono što zapravo jest. Ona se odavno izgubila na pozornici, ali istodobno nije našla ono što predstavlja. Ona će uvijek vjerovati, bez obzira na sve, u svoju ispravnost, svoja prava i pravednost: ona ne sumnja poput ljudi velikoga kalibra.

Teško da ona naslućuje Krležine sumnje — u trenucima njegove usamljenosti, tuge, užasa, ali točno znade opasnost od njegove samokritike. Ona će je dječjim zanosom ili prodornom riječju priznanja zagušiti u njemu: on mora vjerovati u svoju absolutnu nadmoć nad svima i svime! On je tako velik i tako slab! Kao da se pjesnik i bez tude pomoći ne bi mučio njišući se poput klatna između nevjerojanja i vjerovanja u svoju veličinu. Kako, ako i shvatimo pisca, možemo odstraniti strah od mraka i probleme na stvaralačkome putu, s rupama, jarcima i ponorima?

Čudesna prva večer s njime odmah je obećavala radosti i opasnosti, a naše je prijateljstvo trajalo sa svime što smo predvidjeli zamalo četrdeset godina. Izdisalo je najprije polako, postupno, ali poslije sve brže gubeći visinu. I meni je jedinoj od nas četvero, meni posljednjoj, pripala tužna čast pronicanja i boli od prebiranja po prošlosti. Već u ljeto 1954. godine shvatila sam kakve su, prema

mišljenju ili zabludi Bele, nastupile promjene u našim sudbinama, i znala sam da smo našu silaznu sudbinu podnosili bolje nego Krleža svoj rast: sdbine, kao i zvijezde na nebu, imaju cikluse rasta i pada. No, kad smo promjenili uloge, mogu reći: kože nismo zamijenili.

De mortius nihil nisi bene? — Ne! Ne pišem posmrtnu riječ, ne razgovaram na misama zadušnicama, gdje nakon vjetra i vlage groblja, zagrijani vinom, klonuli prijatelji — za toplinu i hranu — sa zahvalnošću jedni drugima lažu o pokojniku. Ne tužni, nego ganuti.

Bela je otišla nakon Božidara, kojega odavno nije trebala, zaboravivši na opasnost od gubitka svega i odlaska u Veneciju u slučaju Krležine smrti. Zaci-jelo si je ponekad klicala (čujem njene riječi i ton):

— Kakva Venecija, kakvi Božidar i Irina?! Ach, bitte dich!

A u pismu je napisala:

Poderi te ofucane i, vjerojatno, požutjele listove — živi anakronizam! To je moj odgovor na pitanje koje si postavila Fricu — može li se nešto uvrstiti u tvoja sjećanja. Gluposti, starudija. Sigurna sam da će se on složiti sa mnom, ali on je tako zauzet! Nema vremena ni za pitanja. Trgaj sve, kao što ja trgam — nemilosrdno; nismo gimnazijalke.

I izbacivala je, trgala. (Dokaz? Nedavno me njegov izdavač zamolio da odmah pošaljem bilo kakvu fotografiju iz vremena našega prijateljstva; a oni su ih imali mnoštvo, neke i uokvirene.) Poslala sam. Kod tebe je, Bela, sad tvoja »rodna Opatija, tiha ljepota naših omiljenih Brijuna«. Bela, vlastoručno si mi napisala tu glupu, snobovsku besmislicu, koju negiraju čak i udžbenici iz zemljopisa. To njeno samozavaravanje nekako me podsjetilo na kraljevsko — o ko-koši u zdjeli za juhu za Uskrs svakoga Francuza, ili sljepoču drugoga — fran-cuskoga kralja koji je tobože na dan Francuske revolucije u svoj lovački dnev-nik zapisao: »Danas ništa.« (Možda je povijesna anegdota. Ne znam.) Za takvo laganje samome sebi ne treba se roditi kao monarch: na vlast i povlastice pri-vikneš se lako, a odvikneš polako i mučno.

Bela je od nas četvero otišla prva, proživljajući svoj atavistički strah od mr-skoga siromaštva, i što je najvažnije — malograđanstine, otišla je prije Krleže; nije li svečanija smrt kraljice na vlasti nego život kraljice udove? Sada ju je Krleža stostruko mogao nagraditi za onaj prvi željezni krevet i samaritanstvo mlade zlatokose učiteljice, one jedine u životu odvratno pijane noći. Ne znam je li on o tome razmišljaо dok joj je organizirao kraljevsku sahranu, o lijisu koji se utapao u cvijeću u predvorju Hrvatskog narodnog kazališta? Je li se sjetio njene zavjetne želje da u lijes svakako bude položena u crnoj toaleti od baršuna grofice Castelli iz *Glembajevih* ili Dürrenmatove *Stare dame*. To ni ona ni ja nismo saznale. Bela je ispala druga iz naše plesne figure, koja je go-dinama trajala. Božidar ju je zadirkivao zbog česte litaniјe:

— Što će biti sa mnom kad umre Krleža? Izbacit će me iz svega toga — načinila bi umoran, klonuo pokret rukom preko cijelog salona — dat će mi sobicu negdje na Trešnjevci...

— Kome će me je, jadnu, ostaviti?! — žalostila se zbog sebe a ne pokojnika.

Božidar jednom nije izdržao i rekao je strogo:

— Bela, a što ako ti umreš prije njega?

— Prvo, ja sam četiri godine mlađa od njega, a drugo, njemu nikada ništa neće učiniti...

S tim se ne bismo mogli složiti, znajući petnaest pa i dvadeset godina prije njihove smrti, da je većina budućih članova odbora za njegovu sahranu suradivala u sastavljanju zbornika koji je Krležu posmrtno uništio. Bela je dobro slutila: ne za života.

Taj zbornik, srećom, nije izašao, a nadam se da nikada niti neće. No, kako pišem nepovezano! Spomenula sam Veneciju i prospekte, sad nepotrebne, a tek sad govorim od čega je to počelo. Jednom, kad se Bela tužila na svoju gorku sudbinu, koju je predviđela nakon Krležine smrti, Božidar nije izdržao i rekao joj je uz smijeh:

— Ovih dana čuo sam židovski vic koji me podsjeća na tvoj strah. »Znaš, Šlomo — veli Sara mužu — kad jedno od nas dvoje umre, ja ču se preseliti u Varšavu.« A ti ćeš se preseliti u Beč ili Beograd, ali u Zagrebu nemoj ostati.

No, Belin je humor uskrsavao i mrtve:

— Ja prednost dajem Veneciji, Bokso. Obećaj da ćeš me odvesti tamo, jer ćeš naš auto i Josipa sigurno izgubiti.

Međutim, moj Božidar jednom u životu nije održao obećanje: umro je u lipnju 1976. godine, pet godina prije Bele. Nedugo prije smrti, već onemoćao od bolesti, zamolio me da nazovem Krležu i, ako je on kod kuće, dadem ga njemu, Božidaru. Bili su u Sloveniji. Prenijela sam im Božidarovo želju, no je li do njihova srca došao posljednji poziv prijatelja — ne znam. I bolje je ne znati. Nakon njegove smrti pisala sam im o tome, ali poruka očito nije došla, jer odgovor na pismo nisam dobila. Da Krleža nije odgovorio — nije me začudilo pa ni baš uvrijedilo: on se užasno bojao smrti, mrzio ju je; bojao se, žmirio je kad bi njenu prisutnost osjetio negdje u blizini; žmirio je kao dijete da je ne vidi uz prijateljevu postelju; gotovo ni jednoge od svojih prijatelja nije išao na sahranu. Ali, Bela! Ona je živjela s protokolom strahopštovanja i uvažavanja smrti i njenih obreda. Znatno prije smrti svoje majke, koju je voljela ljudskije od ostaših, odanije nego Krležu — zamolila me da joj iz New Yorka u sljedećoj pošiljci pošaljem crninu, a najvažnije crne čarape, svakako svilene. Bela, kojoj sam usprkos svemu, još uvijek htjela vjerovati, trebala mi je odgovoriti: »Žao nam je što Božek nije uspio popričati s Krležom...« No, Bela je mislila da je dug prema meni ispunjen: poslala je brzojav — tako isprazan da me oblio hladan znoj. I gorko sam se pokajala što prije četrdeset godina, krajem zime 1936. godine, nisam naučila hodati po žici.

Ako se o pokojnicima smije govoriti samo najbolje, onda je bolje šutjeti. No, ja ću reći. Reći ću svu svoju istinu. Kad je sve — i veselo i tužno — tako živo u mome sjećanju; kad je život nakon njihova odlaska postao još više prazan... znači, to naše staro, izlizano poput pisama (»Ach, bitte dich!«) prijateljstvo vrijeđilo je više od *oraison funebre*⁶.

Marcel Proust je tražio izgubljeno vrijeme. André Maurois — nenadenoga Prousta. Leon Pierre-Quint išao je tragom nadenoga, umirućega Prousta, a ja nenadenoga ili nadenoga, ali odmah zagubljenoga Krleže. Desetak godina prije, Pierre-Quint i ja zajedno smo tražili ono što nitko osim Božidara i Varniera nije znao, na moju inicijativu, tražili smo mogućnost da Krležu prevedemo i predstavimo Francuzima. Zatim smo tražili prevoditelja. Tražili smo i prihvatljuvu adaptaciju prezimena koje je Francuzima nezamislivo. Božidar i ja govorili smo Pierre-Quintu:

— Pa to je Kyrie Eleison!

— Ali, što s time? U te dvije riječi sami su samoglasnici, a u Krleže su suglasnici.

— U skladu s njegovom naravi — rekao je Božidar, ali Leon nije shvatio njegovu ironiju: on ništa nije znao o proturječjima Krležine naravi ni o njegovoj neusklađenosti s okolinom; i do kraja, bez obzira na naše uporne pokušaje da mu pomognemo oko predgovora, ničime mu nismo mogli pomogli da shvati. Taj pametan i senzibilan čovjek u Krleži je malo što razumio. A tko je razumio? Zapadni Slaveni su manjega kalibra nego Krleža — posvemašnja nepoznanica za čovjeka sa strane. Moja i Pierre-Quintova želja da Krležu prikažemo francuskomu čitatelju počela je krajem 20-ih godina, a okrunjena je uspjehom, i to dosta relativnim, krajem 50-ih. Božidar i ja ne samo da smo pred našom javnošću, nego čak i bliskim prijateljima, pred samim Krležom, uporno ostajali u sjeni, svim snagama skrivajući našu ulogu kumova u njegovu zakašnjelome uvrštavanju u francusku prijevodnu književnost. Spominjem to sada kako bih pokazala aktivno sudjelovanje Pierre-Quinta, bez obzira na svu neaktivnost njegove naravi. U sačuvanim ostacima našeg arhiva sačuvana su njegova pisma o prevodenju Krleže. Zašto smo se Božidar i ja skrivali? Mogu to objasniti. Ni neprijatelji i prijatelji Krleže, ni Bela, čak ni on sam, ne bi prihvatali taj zavjetni dar iz naših ruku. Nama je to bilo jasno. Ne zato što smo to mi, nego zato što bi taj uspjeh prestao biti zakonsko davanje caru carevoga. To bi se odmah pretvorilo u jednu od naših gospodskih, mecenatskih dosjetki: »I još ste platili, vjerojatno, puno za to!« Za druge bi to bio dokaz da kao mecene nismo zadovoljni samo sa slikarima, za treće... no, je li važno što bi još mogli smisliti provincijski salonski tračeri ili novinska piskarala?! Nismo se Božidar i ja čuvali, nego smo čuvali Krležu i njegovu ranjivost. O tome sam pričala podrobnije nego što treba zato što se to može shvatiti kako su hipertrfija i talent ličnosti toga čovjeka stvorili hipertrfiju njegovih reakcija i reakcija na njega. Čini mi

6 Posmrtno slovo.

se da se ni jedan od nama poznatih pisaca nije mogao pohvaliti većim brojem neprijatelja i obožavatelja, oponašatelja, epigona i žučnih kritičara, idolopoklonika i bogohulnika — velikom, zamalo slijepom ljubavlju i isto tako velikom mržnjom. Božidar me 50-ih godina u Parizu zamolio da prebacim nastavak svojih napora oko Krleže u francuskome prijevodu na književnika Petra Šegedinu — koji je postavljen za kulturnoga atašea u jugoslavenskoj ambasadi.

— Oni su, osim toga, posvadani, i to bi Krleži pomoglo da Petru oprosti njegovu dalmatinsku eksplozivnost — učiniti ćeš veliku stvar i jednome i drugom, ali i samoj sebi. Poput atomske bombe rasprsnut će se sve strasti u »nasemu malome gradiću Bergenu«, kako kaže Krleža, čim se sazna da si ti umiješana u francusko izdanje.

Božidar je imao pravo, a Šegedin se, srećom, ohladio od posljednje eksplozije i marljivo se pozabavio mojim i Pierre-Quintovim naporom u nadi da će se pomiriti s Krležom, što bi spasilo i mene i njegov odnos s Krležom.

— Kakva sreća — rekao je Božidar — da smo barem jednom na vrijeme saznali za jednu od važnih svada.

104

To treba objasniti. Tim prije što se sačuvao zapis o tome. Potreba da se bude obaviješten o stanju ratnih djelovanja na jugoslavenskoj kulturnoj bojišnici uvijek je bila i ostala *conditio sine qua non* svakoga pothvata, čak i običnoga početka razgovora. Živeći toliko godina u inozemstvu, ali često svraćajući u domovinu, dogadalo se da smo iz neznanja radili ono što je Bela dražesno nazivala »fopačeki« ili mali *faux pas* — nesmotrenost. Pitaš li za nečiju ženu — saznat ćeš da je ona napustila muža; pozoveš »Iks i Ipsilon« — stare prijatelje — a oni su posvadani na nož i tako dalje. I tako nakon jednoga od naših opasnih promašaja, Krleža nam je očitao još jednu, posve krležijansku bukvicu, koju prenosim s manjim ispravcima prema sačuvanome zapisu:

— Oboma vam govorim: slušajte pažljivo i nemojte me prekidati.

Šutnja. Pravimo se da smo mala djeca pred strogim tatom, no Božidar ga gleda ravno u oči s podsmješljivim i zaintrigiranim izrazom lica: što li će još smisliti njegov ljubimac? Šutnja za moje živce traje dugo. Prekidam ga i obraćam se Božidaru:

— Zašto ne kažeš Fricu ono što bi rekao mami sa šest godina: »Ja sam veliki dječak i ničega se ne bojam«?

Međutim, nisam mu dala vremena da odgovori, ironično sam pogledala Krležu i pitala:

— Nastavak slijedi u listopadskom broju ili se autor iscrpio? Stric Fric, dovoljno dugo si nišanio, pali!

— Kao prvo, ja za tebe više nisam stric Fric...

— A Zeus ili Hodorlohomor Veliki? Ah, čini se da si ipak Zeus.

— Nemoj da budeš bezobrazna!⁷ Ne izazivaj, Irina. Zašto Zeus i zašto ah?

— To više nije krležijanska logika — rekao je Božidar — nego Irinina. Prema tvojoj logici bilo bi: zašto Zeus? Ili: zašto ah?

⁷ Rečenica je u ovakovom obliku, na hrvatskom — nap. prev.

Krleža nije stigao otvoriti usta kad sam uzvratila Božidaru:

— Božidare, imaš pravo. Ah, zato što, kad postaneš Zeus, prestaješ biti čovjek. Vlast sve pokvari.

— Da-a-a? A mene je, misliš, vlast pokvarila? A čime to, ako smijem znati, pripadam vlasti?

— Odgovorit ću ako naposljetku kažeš za što nas optužuješ. Već mi je postalo pomalo dosadno, osim toga Bela će se skoro vratiti i mi ćemo dospjeti u mrežu njene posljednje uloge, koju još nije skinula nakon probe.

— Onda čuj, odgovorit ću umjesto tebe, Bokso, a ne tom profesionalnome ribaru duša, kako kaže naš prijatelj Adler, ili neki drugi od vaših bečkih ili psiho-bečkih ili psiho-svjetskih zvijezda. Vi svojom posjetom činite čast našem skromnu Agramu, unaprijed uživajući u susretu s nama, tobože zamrznutima do vašega uzvišenoga dolaska u stanju u kojem ste nas ostavili prije nekoliko godina. Ovdje se svi uzajamno vole, sve je po starom, ništa se ne mijenja — tu je samo prispodoba tihe sreće na zemlji — sve je kao što je i bilo, čak ni djeca nisu narasla niti su starci postali stariji, kao da bez vas ne živimo, ne žderemo, ne radamo djecu, ne umiremo, ne seremo... A u nas je polovica stanovništva pregrizla grlo drugoj polovici, djeca su izrodila djecu, dojučerašnji prijatelji postali su neprijatelji, neprijatelji su postali prijatelji — sve je kao u vašim Amerikama ili Parizima — to ste vi zaostali u svome razvitku kako bi vaš idealizam do starosti držao sisu vaših iluzija u ustima. Doći će gospoda ugledni gosti, odsjест će u hotelu, gdje će imati salon, jer im je pri rođenju zapisano da će imati saline...

— Stric Fric, sad te se usudujem zamoliti da ne budeš bezobrazan.

— Usuđuj se koliko hoćeš, svejedno ću reći! Bit će to moj nastavak vašega nezavršenog obrazovanja — lakše je završiti fakultet nego odrasti, a vi niste odrasli, shvatite to!

— Zašto? Kad i ovako možemo živjeti. I zašto vam davati naše iluzije u zamjenu za vaše vučje odnose? Možda ne želimo ništa znati?

— A ja ne mogu dopustiti takvu nepravdu. Zašto nama sva gorčina znanja a vama sva tiha, idiotska radost iluzija? Osim toga nisu »fopačeki«, kako kaže Bela, nego svjetski sukobi nastaju nakon svakog vašeg dolaska ili odlaska. S polovicom vaših gostiju tog vašeg hotelskog književno-umjetničkog salona ja već godinama ne razgovaram. Ljudi se pozivaju prema proizvoljnem protokolu, koji nije diktiralo stvarno stanje stvari, činjenica i ljudskih odnosa, nego gospodski hir. Ti bi barem, Bokso, koji se krećeš u najvišim političkim krugovima UN, mogao znati da je domaćinova dužnost da se najprije informira koga s kime smije ili ne smije pozivati.

— Pa reci, naposljetku, što smo učinili?!

— Naše su se putanje razišle: vi ste sa svojim zviježđem krenuli u jednome smjeru, a mi u drugome.

Tu mi je doista postalo dosadno pisati o našim mlaćenjima prazne slame toga dana, i ja prekidam to pripovijedanje te samu sebe podsjetim: imam ružnu

naviku da do cilja stižem nevaljalstvima, što znači da ćeš, kad imaš posla s Krležom, svakako dospijeti u beznadno zatvoreni labirint — tako je puno putova, pristupa i rakursa i teško nalaziv izlaz čovjeka čeka u njegovu zarobljeništvu. Međutim, usporedivati ga sa sobom — bezobrazno je! Svjesna sam toga. Jer, u cijeloj njegovoј zbrici svakako ima logike — ne nametljive, ne istaknute, nego duboko zakopane. Poslije će se naći, vjerojatno, i primjeri za to. Tako smo toga dana saznali dosta podrobnosti o njegovoј svadi sa Šegedinom, što je teško nazvati svadom: dva lakozapaljiva bića nepažnjom su se dodirnula. Evo što smo te noći (ne u Parizu nego u Zagrebu) odlučili: po povratku u Pariz pozvati Šegedina da bude Krležin kum na francuskome krštenju. Za to je bio potreban oprez, čak i taktika. Moj Clausewitz, Božidar, vješto je vodio moje akcije. A prepreka je bilo dosta — ni jedna se tvrđava nije teže opsjedala i osvajala. Tu je bila i urodna neodlučnost Pierre-Quinta i »zagorska« lijenos i nemar gospodina-seljaka, profesora Polanšćaka, kojega smo Pierre-Quintu predložili za prevoditelja, i vatrenost Petra Šegedina, i sporost francuskih izdavača, i upletanje jugoslavenske birokracije u »državnu stvar« kao što je Krležina knjiga u francuskome prijevodu. Taj vražji krug zatvarao je sam autor — tijelom i dušom što su se prelijevali preko ruba svih posuda u kojima se nalazio — i rodnoga grada i obitelji, koju je napustio, i literarne sredine (u to vrijeme slikarstvo je tamo bilo na znatno višoj razini), i vlastitih odijela, i jedino je u braku mirno podnosio steznik. Malo više i smiri se. Posvuda i prema svima bio je neukrotivo pun ironije i agresivne ranjivosti, ali i šarma koji je koristio kao Indijanci otrovne strijele, a kauboji vatreno oružje — jednako hitro i vješto. Dio te strke oko Krleže u vrijeme njegova francuskoga debija, bio mi je neugodan — njegova ironija prema meni, prema mojemu, kako je očito mislio, samoinicijativnom upletanju — provlači se kroz njegova pisma iz tih godina. A kako smo se Božidar i ja namučili s Francuzima zbog njegova imena, kao da smo ga mi izmislili!

— Kyrie Eleison, vous dites? La litanie?

— Transformé en Krleža ce n'est plus une litanie, mais un écrivain qui a droit à son nom écrit correctément.

— Kyrie Eleison — Seigneur aie pitié?

— Oui, Seigneur aie pitié, j'en ai marre, marre, marre!

Mais c'est une parenthèse, une de ces multiples ou nous enfermons Krleža incapable de l'englober avec ses innombrables facettes, contradictions, talents, attirances, anitonomie, sa capacité d'aimer, son désir de har et tre impitoyable...⁸

8 — Kyrie Eleison, kažete? Litanija?

— Pretvoreno u Krleža to više nije litanija, nego je to pisac koji ima pravo na ispravno napisano ime.

— Kyrie Eleison — Gospodin budi milostiv? (*Treba stajati: Gospodin je milostiv? — nap. prev.*)

— Da, Gospodin budi milostiv, dosta mi je svega, svega mi je dosta!

Nakon Kyrie Eleison zaboravila sam se vratiti svome ruskom pisaćem stroju i tek sad sam primijetila da sam nastavila pisati na francuskome. Cijeli odlomak. Zašto? Pregledala sam papire razbacane po stolu — sjećanja na Krležu, koja sam pisala odmah nakon njegove smrti, ali ih nisam mogla ni završiti niti nekome ponuditi za objavljivanje.

Prisjećam se samo zastrašujućega i lijepoga u našemu prijateljstvu! No, kad je riječ o Krleži, o Krleži koji se još nije ohladio, o Krleži kojega više nema i neće biti, o njemu živom! Zauvijek je u sjećanju! — ne treba govoriti, valja se sjećati, pamtiti — čuvati te riječi. Ne njegovu tiskanu riječ, nego živu — ona je bolja od svega što je napisao. Bio je to veoma temperamentan i pametan čovjek, ali temperament i pamet nije stavio u službu talenta, nego su ga oni zarobili; tako je njegova izgovorena misao bila završeno djelo, živo i sjajno, a ono što je objavljeno često je, čak u velikome dijelu njegova stvaralaštva, bilo opterećeno pametnim naklapanjima. Njegove riječi i riječce, njegove formule i formulacije, njegovi kalamburi osvjetljavaju ga sjajnije i svestranije nego njegova djela. Tko nije bio u šetnji s njime, odnosno kraj njega, i dopustio mu da zaboravi na suputnika i razmišlja naglas — taj nije poznavao Krležu. On je glasno stvarao — sve je video, sve hvatao u letu i sve fiksirao riječju, a misao — s dvije-tri riječi. Ili voziti se s njim na platformi drndava zagrebačkoga tramvaja (Pa zašto me prate tramvajske platforme? Je li to moja pozornica? Podiji mojih suputnika, gdje im se ukazalo stratište?)

Tako je zalazilo sunce toga dana. Stajali smo na platformi tog istog tramvaja, koji je nedavno postao električni, a u dubini zdenca te naše Illice zalazilo je isto takvo proljetno sunce. Nitko nikada nije video takav zalaz prije njih, prije zaljubljenoga para na tramvajskoj platformi — u dugo očekivanoj samoći — alal ti uvjera samoće sa sto uznojenih idiota koji su te oblijepili mokrim i toplim odijelima kao muhe ljetnih restorana tanjur, ako ga nisi oblizal ili kruhom očistil⁹... Da je bio dovoljno pametan i umješan, izgovorio bi joj odavno pripremljenu rečenicu:

— Hajdemo izvan grada, u džepu imam ključ od ljetnikovca jednoga prijatelja — jako bih želio ležati kraj vas u postelji i prelaziti rukom po vašim bedrima — ne znam hoću li na tome stati, no to su detalji.

Kad bi ona imala manje vještine, koju majke stoljećima podučavaju kćeri u lovu na muževe, ona bi i bez njegovih riječi pogodila, i oni bi se u tuđoj postelji valjali sa svojim željama tako dugo dok im ne bi dosadio tuđi krevet, tuđi čovjek u blizini, tuđi miris, a najviše — još jedna glupa i zamorna, i svakako brza čovjekova djelatnost, od koje osjećaš umor i neugodu — ne znaš što reći, kako otici, kako izbjegći nužnost ponovnoga susreta. Ne možeš reći:

— Merci, Mademoiselle.

Ili na hrvatskome, što zvuči još gluplje:

— Hvala, gospodice.

Ali to je samo jedna zagrada, jedna od brojnih u koju zatvaramo Krležu nesposobnog* obuhvatiti sa svim njegovim bezbrojnim licima, protuslovnjima, talentima, privlačnostima, proturječjima, njegovom sposobnošću da voli, njegovom željom da mrzi i da bude nemilosrdan...

* Treba stajati: kojeg ne možemo obuhvatiti. — nap. prev.

9 Tekst je, u ovakvome obliku, na hrvatskome — nap. prev.

i otići bez traga u krvavi zalazak sunca. Od neznanja, što treba činiti: manque de savoir faire¹⁰ — čovjek se ženi i za petnaest minuta zadovoljstva živi bezbroj godina s tom djevojkom koju mu je sugerirao proljetni zalaz sunca — do vlastitoga zalaza. Na takvim se nesporazumima ljudi spajaju! Započinju i završavaju prijateljstva, vode se ratovi, potpisuju svjetske konvencije, pišu romani i rastu, rastu, rastu tone papira... i nesporazuma.

Cijelim putem, od tramvajske platforme do teniskoga igrališta, kamo smo išli, i poslije, na putu kući, i još poslije, i sad: koliko je bilo autobiografije a koliko lirske melankolije u njegovim riječima, ali odgovor nisam našla. Ili sam svaki put našla nov! No, pred kraj života nije bio oženjen proljetnom tugom nego ženom koju muškarac najviše treba — majkom. Ne treba biti Krleža da bi se naslutio taj psihološki pomak, taj vječni incest.

Cijeli Belin život, svi odnosi s ljudima, cijela situacija, svi razgovori, osim vjerojatno nasamo s Krležom, sve je bilo: kazalište, strast prema teatru, pozornosti, mijenjaju kostima i ličnosti. No, ona nije znala da je uvijek, koliko god kostima promijenila i koliko god uloga naučila, ona ostajala Bela, to jedino dijete u svojoj obitelji, koje se može čak i ozbiljno razboljeti da bi privuklo pozornost na sebe. Živjela je da se pokaže. Kad smo se tek upoznale ona je dobro i prilično dugo igrala ulogu duhovite i očaravajućí dame s primjesama bjelosvjetskosti. Zatim su počeli padovi. Čas se ljutila, čas umiljavala, smišljala povode za svadu, ali kako u meni nije nalazila suflera ni partnera, uvrijedeno se povlačila s kakvim staromodnim citatom ili narodnom poslovicom, poput ove koju mi je mnogo puta izgovorila: »Nije seljačka noga za bečku cipelu.« Neugodno mi je i čak uvredljivo prisjećati se toga i ja si nipošto ne bih dopustila ono što bi je pogodilo i, što bi utjecalo na naše odnose s Krležom i njezin uspjeh, koji nije zaslužen, nego je pao s neba. Jednom, za vrijeme jednoga od naših dolazaka krajem 60-ih godina, ona se nešto rasrdila i odjednom se izderala na mene:

— Ti, izgleda, misliš da je normalno biti počašćen prijateljstvom s Krležom?!

Nisam izdržala i mirno sam joj uzvratila:

— Čak i ne mislim da je to čast. Zadovoljstvo da, kad sve ide glatko, a u slučajevima kao što je ovaj smatrala bih da ste počašćeni ako u toj kući ostanem još trenutak. Božidare, ti kako hoćeš. Zbogom, Krleža.

Okrenula sam se i čula kako je Božidar rekao:

— Zbogom, Fric. Irina ima pravo. Ako takav majstor riječi kao što si ti nije utjecao na Belin jezik, onda smo nemoići.

I izašao je ne pozdravivši se s Belom. Čak i bliskim prijateljima, kao što su Ševa i Marko Ristić, i Šinko, koji su umrli šest mjeseci poslije, nismo pričali o tome, kao što ni Ševa nikad nije ispričala scenu kojom je završilo njihovo prijateljstvo, niti je Šinko govorio o svojem slučaju. Svi smo znali gotovo točan

10 Nedostatak umješnosti.

dan i mjesto gdje je Bela organizirala svoju veliku predstavu obnove domaćega repertoara (prijatelja), no svima nam je bilo podjednako neugodno ponavljati njezine teatralne eksplozije vulgarnosti ili vulgarne eksplozije teatralnosti — svejedno kako to nazovemo, neugodno je i zbog Krleže, a za nadkršćanski oprost Beli ne odveć časno zato što je neiskreno. U ime Krleže, naše zajedničke ljubavi prema njemu, koja je primala čak i sramotu — nije časno, Bela! Znam, bit će mi žao zbog ovoga što sam napisala; ta stranica se sama napisala. Nakon tjedan dana Bela bi »odlazila« i slala bi Krležu da »klekne«, kao da je on kriv.

— Krleža ide k vama. Primi ga, Irinuška — u njenome se glasu čula iskrenost, koja joj je rijetko polazila za rukom na pozornici. Jednom, kad je K. dołazio kao »poklisar«, za uvredu sam nagradena prekrasnom scenom. Nije dopustio da ga se najavi, ušao je u moju radnu sobu, gdje sam ležala na divanu s bronhitisom, prišao je, nagnuo se lako poput balerine a ne medvjeda, kleknuo je uz divan, nalaktio se na njega i skupio male bijele ruke kao da se moli:

— Preklinjem te, nemoj umrijjeti.

— Pa ni ne namjeravam.

— Zašto me onda Bela poslala k tebi u paničnome strahu, tobože, za tebe.

— Upravo: tobože. Trebalо bi pitati Belu, ne mene.

— Od nje ne bih saznao istinu.

— Ni od mene, ali iz drugog razloga. Kad bih ti rekla istinu — prezrela bih se, a kad bih ti lagala i ti se zadovoljio tom laži, manje bih te cijenila. — Aha, ipak nisi rekla da bi prezirala mene.

— Bila je to litota, Fric, iz poštovanja prema tvojoj veličini.

— Opet izazivaš?

Bila je to njegova omiljena rečenica, neizostavno uz nježan osmijeh, kao da sam mala. Na hrvatskome ju je izgovarao ovako:

— Nemoj biti bezobrazna.

Ili upitno:

— Opet si bezobrazna?

— Bela me zamolila da ti kažem kako smo budale, kako nam je lijepo zajedno, a svadamo se. Četiri budale koje ne shvaćaju da je njihovo prijateljstvo, kao i sretan brak, zaključeno na nebu, bez njihova sudjelovanja — sudsina i tako dalje. No, glavno je inzistirati: četiri budale.

— Tri, Frickuš.

— Iznimka je Božidar?

— Ne, Bela.

Inzistirao je da objasnim zašto je Bela pametnija od nas, ali ja sam odšutjela. Uza svu svoju pamet nije mogao pogoditi.

Dok pišem ove stranice, osobito o Beli, cijelo vrijeme mi je na pameti pri-govor Anas Nin: kad ona nekoga spašava, vješa mu kamen oko vrata da bolje potone. Primjer je želja da spasi prvu ženu Henryja Millera — June, koju je Henry pogrešno procijenio: »Miller je drži lažljivicom, nepoštenom, neuravno-teženom i tako dalje... Govorim mu da je June...« — slijedi popis vrlina June,

i Anas je počinje rehabilitirati. Međutim, svi njeni andeoski pokušaji, koji su nam odavno poznati iz izvora — od nje same — završavaju žalosnom predajom. »Ispada da je Henry Miller u pravu«. Anas pak ništa nije uspjela osim sahraniti June — sada definitivno. Željela bih s Ninovom izmijeniti literarnu vještinu — njenu čistu, melodioznu, izradenu rečenicu cijenila sam od samoga početka našega prijateljstva, ali sam sa stidom i ljutnjom čitala o spašavanju žena svojih prijatelja, koje su stradale vlastitom krivnjom. I mene je stid, dok pišem o Beli, što sam pomalo slična Anas kad ova pomaže ženi Gonzalessa ili Millera. Isti stid sili me da pišem neodredeno o svojim prigovorima Beli, koje nikada nisam glasno izgovorila, osim pred Božidarom i Ristićem, koji su s Belom proživjeli mnogo veselih, a još više teških trenutaka. Ne krijem da smo razgovarali o toj temi, no odlučili smo trpjeti kako ne bismo izgubili Krležu. Bela je to jako dobro znala! Zar nije onda bila pametnija od nas? Ne krijem ni da je u mome prijateljstvu s Krležom postojala nijansa uzajamne simpatije, o čemu smo šutjeli. Da je te zime pobjegao od mene u Skopje — naslutila sam sama, ali to nije sve...

110

S ruskoga, iz rukopisa, prevela IRENA LUKŠIĆ

Biografske bilješke o osobama koje se spominju u tekstu

Božidar Aleksander (Sisak, 1900 — La tour de Peilz, Švicarska, 1976), Irinin suprug. Potječe iz ugledne gradanske židovske obitelji; njegova su oca Samuela Davida nazivali »nestorom hrvatskih industrijalaca«. Božidar je u Zagrebu završio Klasičnu gimnaziju, a zatim je diplomirao pravo. Neko je vrijeme radio u očevim tvornicama. Oženio se Irinom Kuninom, koja je u njihovu stanu držala salon, gdje su se okupljali ugledni intelektualci, književnici i umjetnici »lijeve« orijentacije. Božidar je bio mnogima i mecena. Početkom rata emigriraju u New York. Poslije Drugog svjetskog rata Božidar je radio za Ujedinjene narode u New Yorku i Parizu. Nakon umirovljenja nastanili su se u Švicarskoj.

Dragutin Aleksander (Sisak, 1904 — Johannesburg, 1968), brat Božidara A., inženjer rudarstva. Oženjen s Helmi Nurk.

Mirko Deanović (Dubrovnik, 1890 — Zagreb, 1984), lingvist, romanist i leksikograf. Nakon studija romanistike u Firenci i Beču, gdje je i doktorirao, od 1930. docent za talijanski jezik i književnost na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Redovnim profesorom postaje 1940. Radio na istraživanjima o talijanskim i francuskim te hrvatskim lingvističkim i književnim vezama. Proučavao i kulturnu prošlost Dubrovnika. Sam ili u suradnji s drugima objavio i rječnike (talijansko-hrvatski, hrvatsko-talijanski, hrvatsko-francuski). Pokrenuo *Mediterranski jezični atlas*.

Edo Deutsch (Zagreb, 1895 — Brčko, 1944) liječnik, ortoped. U Zagrebu je imao privatnu liječničku praksu i vodio je ambulantu za ortopedsku kirurgiju. Pisao je radeve iz područja ortopedije za *Liječnički vjesnik*. Uredio je mještečnik *Praktični liječnik* i bio je urednikom Zdravstvene biblioteke »Minerva« u kojoj je objavio medicinske studije (*Tuberkoloza kosti i zglobova*, 1928; *Liječenje rahitide*, 1929; *Vrući zrak, dijatermija i ultravijetne zrake u službi praktičnog liječnika*, 1933). Potpisao je kao urednik i prvi hrvatski medicinski leksikon *Leksikon zdravlja* (1937). Objavio je i višejezični filatelistički rječnik te leksikon filatelističkih pojmove. Početkom Drugog svjetskog rata (1941) upućen je u Tuzlu, a od 1943. radio kao kirurg u partizanskoj bolnici u Trnavi. Sljedeće su ga godine zarobili Nijemci i objesili.

Krsto Hegedušić (Petrinja, 1901 — Zagreb, 1975), slikar. Studirao slikarstvo u Zagrebu i Parizu. Jedan od osnivača Udruženja umjetnika »Zemlja« 1929. Bio tajnik te udruge sve do njezina gašenja 1935. U rodnom mjestu svoga oca, Hlebinama, začeo tzv. Hlebinsku slikarsku školu, jer je ondje od 1930. podučavao seljake slikanju. Društveno angažiran u socijalističkim i radničkim krovima, te je bio i zatvaran. Poslije Drugog svjetskog rata postaje profesor na zagrebačkoj Akademiji likovnih umjetnosti. Akademik od 1948. Osim štafelajnog slikarstva, radio je i zidne kompozicije te freske. Suradivao i u kazalištu. Ilustrirao je i knjige, od kojih su najpoznatije njegove ilustracije za Krležine *Balade Pertrice Kerempuha*.

Šarlo Metija (Carl Michail Metti) (Metty). Rodio se 1893. na imanju Raadi (Ratshof) Tartuskoga kotara, u obitelji Samuila Mettija i Pauline Emilije rod. Hallik, što je zabilježeno u evangeličkoj luteranskoj crkvi Torma. Završio je Aleksandrovsku gimnaziju u Tartuu. Godine 1913. upisao se na Povjesno-filološki fakultet Jurjevskoga (Tartuskoga) sveučilišta, a sljedeće godine prešao je na Povjesno-filološki institut u Petrogradu. Bio je klasični filolog i znao još nekoliko stranih jezika. Pobjegao je nakon Revolucije iz Rusije, te živio neko vrijeme u Francuskoj, Poljskoj pa u Hrvatskoj. Živio je kao boem i vjerojatno umro od alkoholizma.

Henry Miller (New York, 1891 — Pacific Palisades, 1980), američki pisac, poznat po boemskom životu u Parizu (od 1930), cinizmu, crnom humoru, nihilizmu i autobiografskim romanima s eksplicitnim seksualnim sadržajem. Njegovi su romani sve do 1960-ih bili zabranjeni su SAD. Utjecao na pisce sredine 20. stoljeća, a osobito na tzv. beat generaciju. O odrastanju u Brooklynu napisao je *Crno proljeće* (1936, posvećeno Anas Nin). Slavna je njegova autobiografska trilogija *Ružičasto raspeće* (*Sexus, Plexus, Nexus*), te romani *Rakova obratnica* (1934) i *Jarčeva obratnica* (1939). Nadahnut putovanjem po Grčkoj napisao je *Kolos iz Maroussija* (1941), a nakon turneje po Sjedinjenim Državama kritičan prikaz mehanizirana i komercijalizirana društva (*Klimatizirana noćna*

mora, 1945). Nakon što se nastanio (1944) u Big Suru u Kaliforniji, njegov je dom postao spisateljska kolonija i okupljalište obožavatelja. Pisao je i eseje te slikao akvarele. Objavljena je i njegova prepiska s Lawrence Durellom, Anaës Nin i Wallace Fowlie. Druga djela: *Knjige mog života, Svet sekса, Predraga moja Brenda, Mirni dani na Clichyu.*

Anaës Nin (Pariz, 1903 — Los Angeles, 1977), američka spisateljica koja se proslavila dnevničkom prozom i poznanstvom sa slavnim ljudima svoga doba. Bila je model i plesačica, a poslije je proučavala psihoanalizu i bila jedna od prvih pacijentica C. G. Junga, što je utjecalo i na njezin književni rad. Godine 1940. preselila se u SAD. Objavila je nekoliko romana (*Srce sa četiri klijetke, Djeca albatrosa, Uhoda u kući ljubavi, Zimske majstorije*), zbirku kratkih priča (*Pod staklenim zvonom*), te erotske zapise za anonimnog naručitelja (*Venerina delta i Male ptice*). Poznata je i njezina prepiska, i burna ljubavna veza s Henryjem Millerom i njegovom ženom June Mansfeld (*Henry i June*). *Dnevnići* (fragmentalno najpoznatiji pod naslovima *Zavodenje Minotaura i Dnevnik žene*) su objavljivani u razdoblju 1966–76, i u njima, impresionistički opisuje svoje snove, preokupacije, razmišljanja, sjećanja, dnevni i fikcionalni život.

Helmi Nurk (Tartu, 1898 —?), Estonka, supruga Dragutina Aleksandra. Dje-lovala u plesnom teatru Rudolfa Labana i, navodno, sredinom 1920-ih na tur-neji u Njemačkoj upoznala Dragutina koji je tamo bio na studiju. Na glasu kao lijepa, stasita i duhovita.

Leon Pierre-Quint (Pariz, 1895 — Pariz, 1958), francuski kritičar i književ-nik. Javio se 1922. u književnosti romanom. Nakon studija prijateljuje s A. Brétonom i članovima dadaističke a poslije nadrealističke skupine. Tada se po-činje se baviti novinarstvom, suraduje u raznim časopisima. Godine 1925. ob-javio sad već svoj klasični esej *Marcel Proust, sa vie, son oeuvre. (Marcel Proust život, djelo)*. Prousta je upoznao potkraj njegova života, i često ga je posjećivao. U uglednom *Revue de France* ima 12 godina rubriku književne kritike. Bio je jedan od prvih kritičara koji je napisao dugačke studije o Malrauxu, Monther-lantu, Brétonu, Aragonu, Eluardu, Gidu i kasnije o Sartreu čije su knjige u to doba bile skandalozne, naročito za čitatelje te revije. Piše i o njemačkim i talijanskim avangardnim piscima. Drži predavanja po Europi, i na Balkanu i na Srednjem Istoku. Napisao nekoliko knjiga proze i eseistike.

Antun Polanšćak (Začretje, Hrvatsko zagorje 1910 — Zagreb, 1978), roma-nist. Na zagrebačkom Filozofskom fakultetu diplomirao romanistiku i filozofi-ju. Kratko vrijeme radio u Franjevačkoj klasičnoj gimnaziji u Visokom, a 1939. postao lektor za hrvatski jezik u pariškoj Visokoj školi za žive jezike. U Parizu

ostao do 1952. a onda se zaposlio kao docent na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Godine 1941. doktorirao na

Proustu i nametnuo se kao jedan od najizvornijih interpreta Proustove »genetičke estetike«. Promicao hrvatsku književnost u Francuskoj (Krležu, Mrinkovića, Krkleca, Desnicu, Kaštelana) i francusku u Hrvatskoj.

Marko Ristić (Beograd, 1902 — Beograd, 1984), jugoslavenski diplomat i političar; srpski pjesnik, eseist i kritičar. Jedan od pokretača *Pečata* i suradnik Krležinih časopisa. Teoretičar beogradskog nadrealizma i istaknuti predstavnik avangarde u srpskoj književnosti između dva rata.

Ševa (Jelena) Ristić (1906 — Beograd, 1995), supruga Marka Ristića.

Vilim Svečnjak (Zagreb, 1906 — Zagreb, 1993), slikar i grafičar. Nakon studija kiparstva i slikarstva na zagrebačkoj Likovnoj akademiji, bavio se socijalnim temama. Ilustrira i Krležine *Balade Petrice Kerempuha* (1937–38). Član grupe »Zemlja« (1934–35), a poslije je osnovao grupu »Ars« (1962). Poslije slika u postsezaneovskom stilu. Od 1988. član HAZU. Bio ravnatelj Galerije likovne umjetnosti u Rijeci (1948–51) i nastavnik na Akademiji primijenjenih umjetnosti u Zagrebu od 1953. Radio je i karikature, keramiku, predloške za tapiserije, scenografiju, ilustrirao je knjige.

Petar Šegedin (Žrnovo na Korčuli, 1909 — Zagreb, 1998), književnik i društveno-politički djelatnik. Zbog sudjelovanja u Hrvatskom proljeću 1971. bio u emigraciji. U doba socrealizma u književnosti pisao djela egzistencijalističkog diskursa. Osim proze (*Djeca božja, Osamljenici, Izdajnik*), važni i neki njegovi eseistički radovi (*Svi smo mi odgovorni, Frankfurtski dnevnik*). Prve tekstove objavio u Krležinom *Pečatu*.

Ervin Šinko (Sinko) (Apatin, 1889 — Zagreb, 1967), književnik koji je od 1946. živio u Zagrebu. Budući da je 1918. sudjelovao u utemeljenju Madarske Sovjetske Republike, morao je emigrirati pa je živio u Beču, Parizu, Zürichu, Moskvi, Drvaru. I u književnom se radu bavi temom revolucije (proze *Optimisti, Egidius kreće na put*, te dnevnik *Roman jednog romana*).

Đuro Vranešić (Dragoševci, Žumberak, 1897 — Zagreb, 1946), neurolog i psihijatar. Neko vrijeme radi na Medicinskom fakultetu u Zagrebu, a od 1937. ima vlastiti Sanatorij za živčane bolesti u kojem je tijekom Drugog svjetskog rata skrivaо ugledne antifašiste i Židove, te tako mnogima spasio život (pa i M. Krleži). Jugoslavenske su ga vlasti osudile na smrt strijeljanjem.

Thomas Wolfe (Clayton) (Asheville, 1900 — Baltimore, 1938), američki pisac, najpoznatiji po djelu *Pogledaj dom svoj, andele*, prvijencu koji je odmah postao hit (1929) a danas se smatra američkim klasikom, i drugim autobiografskim romanima (*O vremenu i rijeci*, 1935. i *Priča o romanu*, 1936, te *Paučina i stijena* i *Ne možeš se vratiti kući*, koji su objavljeni posthumno). Napušta Harvard 1923. i nastanjuje se u New Yorku želeći postati dramatičar, u čemu nije uspio. Njegove romane obilježava dar za posvemašnjim prisjećanjem prošlosti, kako prostora, doživljaja i doba, tako i emocionalnih stanja, s iznimnom lirskom snagom.

J. P.

Czesław Miłosz

Misli refleksije pjesme

115

EPIGRAFI

Uljuden čovjek ne može vjerovati da je dobri Bog htio ovakav svijet.

Unutarnji akt

Ako želiš, Zemlja će te stoljećima poreživjeti.

Sredstvo protiv pesimizma

Uspokojila me šuma zahvaćena ognjem gromova.

Svetište

Klečeći u šikari adorirali su odlazak u nebo.

Propis

Čim se uzdigneš na taj stupanj, operi krv s ruku.

Umjetnikov katekizam

Eda bi makar jednog čovjeka spasilo tvoje djelo.

Razdoblja

Zlatno doba, srebrno doba, brončano doba, željezno doba?

Ne. Doba magijsko; pjesničko; filozofsko; filološko.

Suvremenii pjesnik

Zatvoren u Paklu govori kako Pakao ne postoji.

Iskrenost

Kako ћu ljubiti bližnjega ako zaslužuje smrt?

Strah

Strašno je pomisliti da će ono što sam zaboravio biti uspomene.

Narav

Kada su zlodusi plesali u meni, sebi sam se činio andelom.

Znak raspoznavanja

116 Bili su to ljudi kao i mi: znali su letjeti u snu.

Usklik

Nisam htio ovakav život, pod ovakvim zakonima, na ovakvoj Zemlji!

O potrebi povlačenja granica

Nesretno je bilo i lažljivo more.

Prema Heraklitovom uzoru

Vječno živi oganj mjera je svega kao što je novac mjera bogatstva.

Za svaki slučaj

Kada budem proklinjaо Sudbinu, to neću biti ja, nego Zemlja u meni.

Sa smetlišta pitagorejskih načela

Napuštajući rodenu zemlju, ne okreći se,
Erinije su iza tebe.

Portret

Zatvorio se u kulu, čitao drevne pisce,
na balkonu hranio ptice.
Samo je tako mogao zaboraviti spoznaju o
samome sebi.

Utjeha

Uspokoј se. I tvoje grijeha, i tvoja dobra djela
pokrit ћe zaborav.

Do ut des

Osjetio je zahvalnost, i nije mogao ne vjerovati u Boga.

Sporazum

Izbavljen. A zašto ne bi bio izbavljen?
I bolji od tebe bili su izbavljeni.

Zapis za urezivanje na nepoznatom grobu F.

Što je u tebi bilo sumnjom, izgubilo je, što je u tebi bilo vjerom, ispunilo
se.

117

Pamćenje i sjećanje

Ne znati. Ne pamtiti. Jedina nada:
Iza rijeke Lethe sjećanje je izlijеčeno,

Bogobojaznik

Ipak je Bog uslišio molbe moje
i dopustio mi grijеšiti u njegovu slavu.

Lijek

Kad zadah njegove kože ne bi izazivao moju gadljivost,
mogao bih pomisliti da sam dobar čovjek.

Čežnja

Ne biti kakvim božanstvom ili herojem.
Pretvoriti se u drvo, stoljećima rasti, ne kriviti nikoga.

Povijest Crkve

Dva tisućljeća trudim se razumjeti kako je to bilo.

*

LUTAO SAM

Lutao sam oceanom života koji smrt ne
poznaće i ljepota toga putovanja oslobođila me
postavljanja pitanja.

Kao što je drvo zatvorene u sjemenki, tako
su sve bolesti u tom postavljanju pitanja.

*

Samo je jedna velika tema. A to je konac ere koja traje skoro dva tisućljeća, u kojoj je religija zauzimala nadredeno mjesto u odnosu prema filozofiji, znanosti i umjetnosti, što vjerojatno znači da se jednostavno vjerovalo u Nebo i Pakao. Iz svijesti je nestala predodžba o njima, i nijedan pjesnik, ni slikar nije u stanju ponovo napučiti Nebo i Pakao (iako je uzor Pakla, tu na zemlji):

118

...

Ljudska predodžba o životu poslije smrти nikada nije bila jasno razvidna. Ali kada danas svećenici ili vjernici izgovaraju riječi: »život vječni«, ne javlja se nikakva predodžba.

...

Ljubim li Boga? Ili nju? Ili sebe? Ne umijem razlikovati i posramljen sam stoga, jer to nije samo teško glasno priznati nego čak i pomisliti. Možda je moja pobožnost samo zahvalnost radosnog tijela zbog disanja, zbog krvnog ritma, zbog svega.

...

Neki se odmah rode uljudeni. Tako mi se u najmanju ruku čini kada razmišljam o svim bezimenim svecima i junacima ovoga stoljeća. Ostali se moraju uljudivati polako, i često im to oduzima desetke godina. Valjda nije moja krivnja, ako sam, htijući se uzdignuti do toga cilja, padao u pogreške i samogovor. Ulovlijen u svoju senzualnu narav, mogao sam samo tjelesnom vezom spoznati zadovoljstvo jednog medu živima. Trijum »ja« (zar ne?) oslobada od zatvaranja u »ja«.

...

Možda je najlošiji seksualni odgoj: tabui koje je nametnula katolička Crkva plus romatičarska literatura, koja je ljubav uždigla na nerealnu razinu, plus dvosmisleni govor suvremenika. Rodio sam se zamalo u devetnaestom stoljeću i ne osjećam posebnu naklonost prema njemu.

...

Ipak se sve to događalo na samoj granici. Na granici uništenja ognjem, vodom, gladu, provalom Germana, Saracena, Turaka, kuge, tifusa, raka, infarkta,

izlijeva krvi u mozak; baš tako, na samoj granici, kada smo oštro osjetili u tom jednom trenutku kako je lijepa arhitektura naših tijela izložena invaziji smrti.

...

Buditi se ujutro i truditi se reproducirati san, eda bismo se osigurali pred sumnjom kako je san o nama rekao više nego bismo željeli na javu iznijeti.

...

Uvijek se ufamo kako će se to nekako urediti, jer drugi su bolji od nas.

...

Okrutnost pogleda. Pogledao sam je ne gledajući je, ili videći je samo kao dio prostora koji me okružuje, i osjetila je kako je gledam kao stvar.

...

Što znači oprost, što znači osuda? U redu ispred poštanskog prozorčića promatram ljude i odvratna mi je njihova ružnoća. Ružne žene, ružni muškarci, kao tisućljetni skup krivonogih dlakavih plemena. Ali možda netko drugi ne osjeća takvu odvratnost? Duboko u svakom čovjeku krije se klica presudna za njegov odnos prema bližnjemu, ona može značiti ljubav ili njezin nedostatak. Nisam svjestan svoje klice, a ni klice inih. Zar uistinu treba priznati kako smo unaprijed, čim smo rođeni, predodređeni za oprost ili osudu?

...

Ljudske molitve. Možda su najdužniji moliti za onaj jedan kratki trenutak u kojem im se objavilo ono u što su sumnjali u sebi, ne želeći to priznati.

...

Razmišljam o svakidašnjem životu, koji je ovako ili onako bio pošteden provala, opsada, prevrata. A također i o onima čija je smrt pala u trenutku kada je svaka godina mogla biti povijesno značajna. Ne o ljudima kao što je Halaburda, koji je odveden u logor i izdahnuo na laktima, ni o takvima kakav je Gasiulis kojeg su, zbog trganja plakata, strijeljali okupatori. Ne, o drugima, o gospodama Ani i Dori, naprimjer, starim bolesnim i samotnim. Ta morala je biti pored njih, u njihovim posljednjim trenucima, kakva susjeda, jedna od onih vječnih starih žena-samaritanki, koja popravlja jastuk, dodaje gutljaj vode, zaklapa kapke.

...

Potreban i koristan je bio pojam grijeha, kojeg se oslobođilo kako bi se održao korak s napretkom. Jer ja, grešnik, nosio sam breme i mogao sam ga odbaciti, jer ono nije bilo mnome samim. Mogao sam moj grijeh priznati i na taj ga način ostaviti iza sebe. Sada je moja krivnja smještena u meni, to su moji geni, moja sudbina, moja narav. I tako sam svojim iskustvom spoznao da sam kao riječna voda koja odslikava promjenu boja obala između kojih teče, oblaka, oluja, nebesko plavetnilo, sama bezbojna.

...

Uskrsnuće od mrtvih. Sve opipljive, materijalne stvari, kako se to govori, izmjenjuju se u svjetlo i tamo njihova forma biva pohranjena. Poslije našega vremena, u metavremenu, vraćaju se kao zgasnuto svjetlo, iako nezgasnuto do stanja bivše materije. Nepojmljiva sila učinila ih je čistom esencijom. Takva je i esencija svakog ljudskog bića, bez onoga što je na njoj raslo, bez vremena, bolesti, šminke, preoblake, prijetvornosti.

...

Tako je jasna samosvijest da muškarci i žene u crkvi, naprašeni sivilom, čelavi, friziranih uvojaka nisu sami sobom oni sami nego forma nakupljena tijekom života među ljudima, a u biti oni su djeca koja bi trebala, recimo tako, sprati sa sebe umjetne boje društvenog glumišta i, također, očistiti se od godina koje su preživjeli, kako bi od njih ostao istinski oblik ljudske vrste, djetinjstvo, mladost, zrelost i spremnost.

...

Crkva. Jedino mjesto gdje ljudi nisu okrenuti licem prema drugim ljudima, i uz to nisu samo gledatelji (kao u kazalištu). Čovjek licem okrenut prema drugim ljudima nikada ne nastupa bez obrambenih refleksa, a susret očima je dvoboј dvaju subjekata. Čovjek se pred sacramom ne mora braniti. Smisao je u svećenikovoj poziciji, ledima okrenut vjernicima, on je ravnatelj zbora.

...

Slika starih, izbjlijedjelih, čangrizavih, o štapu, ni muškaraca ni žena, jer je razlika među spolovima zatrta. A pokraj njih laki prolaze stasiti mladići i lanooke djevojke, najvjerojatnije oni sami, samo poprilično godina ranije. Čini se tako kao da je nekakva anonimna struja protekla između ljudi i poslije nekoliko obrtaja klepsidre opustila njihove pokožice, i umjesto živih ljudi ostavila iza sebe hrpu polomljenih lutaka. I kako, gledajući na to, vjerovati u poslanje jedne neponovljive duše?

...

Zaton boje rastopljena kositra, u osvit, i na njem u daljini pomiče se lada s jednim majušnim čovjekom, koji, stojeći sprijeda, održava pravac. On i civilizacija pedesetpetokatnih zgrada, svemirskih letova, elektronske glazbe. Tko je on? Je li njezinim dijelom? Tako sićušan, anoniman, sam u sebi, ili jedva znak za predah?

...

Tortura umiranja tjednima, mjesecima, katkada godinama. Sudeći prema onome što oko sebe vidimo, čeka većinu nas. I ništa? I pristajemo na takvo stanje stvari? Ali kako se može pristati na užas!

...

TEODICEA

Ne, to ne prolazi, plemeniti teolozi.
Vaše iskreno upinjanje neće spasiti Božju moralnost,
Jer ako je stvorio bića sposobna izabrati između dobra i zla,
I izabrali, i stoga svijet u zlu leži,
To je već bol, bezgrešna muka stvorenja,
Koja bi objašnjenje našla samo tada
Kada biste prihvatali arhetipni Raj
a u njemu ljudski pad tako velik,
Da je materijalni svijet svoju formu dobio pod vražjom vlašću.

...

Čudo prema Simoni Weil: ne obaranje istina, nego suglasnost s istinama koje su nam nepoznate. Razmišljajući slično, vjerujem u ukazanje Majke Božje u Lourdesu i u Fatimi. Ali znatno je teže vjerovati u vlast Gospodina Boga nad svijetom.

...

Dvadeseto stoljeće, stoljeće moralizma. Kako smiješ uvjeravati sebe da tvoje postojanje ima smisao zapisan u, ljudskom umu nedostupnoj, knjizi svih stvari, i da si podan posebnoj skrbi? A ostali? Njihove molitve nisu uslišene, ali što se to tebe, gnjusu (salaud) tiče. Eto to je bit misli filozofa dvadesetog stoljeća, Sartre'a-moralista.

...

Osjećaj pravednosti neprijatelj je molitvi. Kako moliti čudo, ako su nebrojena ljudska bića, takva ista kao ja, molila i nije im uslišeno? Samo, vrijedi li se toliko truditi biti baš tako pravičan? Izigravati nadčovjeka? Andela?

...

Unutrašnje pamćenje pohranjuje sve što smo iskusili i mislili tijekom čitavoga života. Ne nedostaje niti jedna sekunda. Samo tamo nemamo pristupa, osim u iznimnim trenucima, kratkotrajnim kao treptaj. Vjerovanje kako smrću čovjek nestaje zauvijek ravno je uvjerenju da je ta preosjetljiva vrpca snimana za nikoga. To mi se ne čini uvjerljivim, jer kada samo pomislim da će to netko odčitati, odmah mi se ukaže slika Suda.

...

Zbog nedostatka vjere može završiti u Paklu. Mogu li je ja, koji je iskreno ljubim, tamo ostaviti samu? Kada bihi to učinio, uistinu bih zaslužio Pakao.

121

Ne znam kakvi su pakli i neba ljudi koje susrećemo na ulici. Dvije su moguće perspektive. Prema prvoj, na maloj zemaljskoj kugli, u otužnoj pljesni nekog grada migolje mikroskopska bića, kratkovječnija od jednodnevne ephemeroptere. I kakvo značenje imaju unutrašnja stanja bića nesvjesnih bilo kakvog sebepostojanja, savršeno zamjenjivih? Prema drugoj perspektivi, uz okrenuto povećalo, svako to biće narasta do razmjera katedrale i više, složenošću nadmašujući svaku prirodu, oživljenu i neoživljenu. Tek tada se vidi kako ne postoje dvije istovjetne osobe i da, u najboljem slučaju, možemo samo nagadati što se zbiva u dušama naših bližnjih.

...

Moguće je, pa čak i najlakše, ljude sebi predočiti kao životinjsku vrstu vodenu odredenim brojem refleksa koji se daju imenovati i katalogizirati. Tada trijumfira um tzv. odraslih, koji se srame svoje krhkke čovječnosti i nestaje tobožnja manjkavost poezije koja podiže čovjeka i njegovo pitanje na višu razinu, na način da se služi jezikom ili formom. Istovremeno s tim nestaje i poezija uopće, to znači pretvara se u djetinje zanimanje, prema kojemu se ljudski odrađli um mora odnositi s obzirkom sućuti.

...

Zadovoljstvo samim sobom. Nezadovoljstvo sobom. Na temelju svoje slike u zrcalu, fizičke potencije, umne potencije. Na temelju umišljene slike o sebi kao dobroj osobi, plemenitoj, prema ljudima blagohotnoj. I jedno i drugo — i da i ne — čini mi se nečim ispod onoga čime se dužan baviti istinski mudar čovjek. Ja takav nikada nisam bio. Ali u najmanju ruku štujem i divim se ljudima koji uspijevaju što manje misliti o sebi, dobro ili loše.

...

Još jedna slika o sebi: spokojan, distanciran, odijeljen od sudova drugih ljudi i svojih vlastitih o samom sebi, koji suglasno prima sve što se zbiva, nastanjen u tom središtu, u svom istinskom ja, o kome govori Zen-budizam. A nije li to još jedna podvala Ega? Možda za druge nije, dopuštam to, ali za mene je to još jedna zavrzlama, kao što je u djetinjstvu čistoće duše poslije ispovijedi na dan pričešća, kada nam je lako i milo zbog naše temeljito isprane unutrašnjosti.

...

— Znaš li koji su najteži grijesi tvoga života?

— Učinio sam brojne pogreške a da bih se sada ufao kako ne griješim razmišljajući o prošlosti.

...

Nisam kim sam. Izmiče mi moja esencija. Tu A nije jednako A. Trajno postignuće egzistencijalističke filozofije jest uvjeravanje da o vlastitoj prošlosti ne trebamo razmišljati kao o konačnoj ustaljenosti, jer nismo ni drvo ni kamen.

Drugim rijećima, u svakom trenutku moja se prošlost mijenja, ovisno o tome kakav joj smisao daju moje odluke i čini sada, u ovom trenutku.

...

Filozofiji slobodnog izobra, koja se temelji na tome da se naš izbor danas, sada, reflektira bacanjem unazad, izmjenjujući naše davne čini, naučila me Je-anne, Jaspersova učenica. Bilo je to u vrijeme moje teške borbe s delectatio morosa, kojoj sam uvijek bio sklon. Taj je pojam nekada bio vrlo omiljen u samostanima. Svećenici, koji su patili od delectatio morosa, zadubljivali su se u pretresanje svojih grijeha, što je uostalom često bio način izbjegavanja nužnih i hitnih obveza za danas. Filozofija slobodnog izbora, koju su zastupali egzistencijalisti, prihvatala je klasične metode ispovjednika i duhovnog predvodnika na način da savjetuje usmjeravanje pogleda uvijek unaprijed, a nikako iza sebe. U značajnom stupnju, zahvaljujući njihovim preporukama, prestao sam se zadubljivati i prihvatio sam se posla, koji je za mene bio bijeg unaprijed.

...

Neprestano upinjanje uma da pojmi svijet u beskonačnoj raznovrsnosti njegovih formi pomoću znanosti ili umjetnosti jest to isto što i naša trka za predmetom naših želja. Eros je sila koja podjednako pokreće fizičare i pjesnike. Ako, kako žele Swedenborg i Blake, smrt ne prekida to upinjanje a nebo ne-prekidno puni djelatnost istražiteljske misli, Eros traje moćnije nego život i smrt.

123

...

O čemu sam mislio u Kiotu? Mislio sam kako sklapam ruke na molitvu u svetištu, klanjam se, palim kadno drvce, i da sam onaj koji je živio nekada, koji živi sada i onaj koji će nekada živjeti, onaj isti, poslije stalnih izmjena smrti i rađanja.

...

O živote, o ulazu u začarani vrt, gdje sve je gledanje i dodirivanje. Te noći činilo mi se da su se vrata zatvorila za mnom i da ću u vrtu ostati zauvijek, i to istinskim od tih koje sam do tada upoznao.

MOJSTVO

»Moji roditelji, moj muž, moja sestra«.
Doručujem u kavani, zaslušan.
Ženski glasovi šuškaju i stvara se
Ritual koji nam je nužan.
Krajičkom oka potkrada pokrete usta
I slatko mi je što sam tu na zemlji,
Još trenutak, skupa, tu na zemlji,
Da bi svetkovao naše malo mojstvo.

...

Zar sam se mogao nadati da će nakon dugog života samo toliko znati i umjeti, kako bih, budeći se u noći, mogao govoriti:

»Čudno, čudno, čudno. O, kako čudno, kako čudno. O kako je smiješno i čudno.«

...

Život kakav sam uvijek želio. Javne stvari isključivo za javnost, a unutrašnje razmišljanje o postojanju dostačno ispuniti dvadeset četiri sata. A gdje sam bio, na kojem kontinentu, u kakvom mjestu, svejedno je.

...

Da, to je ta potpunost, ta koju sam tražio. Nisam je pronašao u filozofskim knjigama, ni u crkvenim klupama, ni u bičevanju samodisciplinom. Nakon dana ispunjenog različitim poslovima, u polusnu u osvit osjetiti u sebi jedinstvo s ljudima koje pamtim, usprkos misli o vlastitoj, od inih odijeljenoj, osobi.

...

Priroda mi brzo dosadi, a dosada i muka jedno su isto. Kada bih se našao na pustom otoku, vjerojatno bih ga napučio bogovima sklonim ili nesklonim moći i sili i samo bih s njima općio.

...

Ali predmetom moje kontemplacije nije bila priroda. Njim je bilo ljudsko društvo u velikim gradovima suvremene epohe. »Radosti nesavršene životinje«, kako bi rekao Baudelaire. Prerušeno životinjstvo, maske, ruž, crnilo za obrve, pretkopulativni rituali, svetkovine do zemlje dugačkih sukanja što se vrtlože u uličnom tancu. Zanos neusporedivo smiješnom modom, podavanje njoj, koje sliči na prerušavanje u nekoga drugoga iza kazališnih kulisa. Nisam mogao proniknuti tu stihiju, nisam je mogao pojmiti ni prigrlići, znači, kretati se u njoj, a istovremeno sebe i druge promatrati s odstojanja.

...

Život civilizacije bio je za mene kao san iz kojeg sam se uzaludno pokušavao probuditi. Ali je, što je također istina, i moj život bio takvim snom.

...

Ljubav prema životu, životna strast. Možda se to osjeća također i u mladosti, ali se inače ne rabe ti pojmovi. Nužno je tek, i to ne u prevelikoj mjeri, stanovito oslobođenje iz komplikacija, iz opsjednutosti vlastitom sudbinom, toliko da bismo se radovali što smo jednostavno živi među živima.

...

ZAHVALNICA

Obdario si me, Bože-čudotvorče.
Zahvalan sam ti za dobro i za зло.
U svakoj stvari na zemlji svjetlost vječna
Kako sada tako i na dan poslije moje smrti.

*

— Prije nego sam počeo proučavati Zen, gore sam vidio kao gore, vode kao vode. Kada sam malo upoznao Zen, gore su prestale biti gorama, a vode vodama. Ali sada, kada sam shvatio Zen, našao sam mir: opet vidim gore kao gore a vode kao vode.

Saisho

125

IZBOR I PRIJEVODI CZESŁAWA MIŁOSZA

iz SVAKODNEVNOG ZENA / A Zen Harvest, San Francisco, 1988.

Nema pakla
za one koji vjeruju
da pakao postoji,
ali jest za one
koji misle da ga nema.

Jedni govore da stvari postoje,
drugi govore da ne postoje.
Gdje je istina?
To je isto što i razlika
u imenovanju: voda ili led.

Čak i zrcalo,
koje ne bi smjelo lagati,
naopako odbija
desno i lijevo.

Smrt me se do sada
nije ticala.
Sad je i meni umrijeti?
Upomoć! Upomoć!

Gusti snijeg
nestaje u moru.
Kakva tišina!

Žena ispod haljine
nosi svoj kostur.
A ti je nazivaš
elegantnom damom?

Ako netko grijšeši,
krivi mene, o Nebo,
jer su svi ljudi
moja djeca.

Kakav spokoj
ići u crkvu
i ne morati moliti
ni za što.

126

Otkad sam izgubio
domovinu,
kamo god krenem
idem doma.

Kakva strahota! Već se pali
oganj požude i gori
tvoje tijelo, tvoj dom,
tvoji prijatelji, i sve!

Vjetar je tvoj dah,
otvoreno nebo — tvoj duh,
sunce, tvoje oko,
more i gore
tvoje čitavo tijelo.

Nikada, nikada
ne zanemaruј svoj život
iako kratko traje:
taj prolazni život
jedina je tvoja svojina.

Žudnja
za odlaskom u nebo
početak je pada
u pakao.

Nikako ne drži
ovaj svijet jedinim.
Sljedeći i još sljedeći...
Svi svjetovi su tu, sada.

Kada gledam
nebo i zemlju
kao svoj vrt,
tada živim
izvan svemira.

Nema društva
na tom putu rođenja i smrti.
Samotna cesta,
sam si došao, sam odlaziš.

S čime usporediti
ovaj tu svijet?
S mjesecевим blijeskom
u nekoliko kapi rose
na uzdrhtalom krilu
vodene ptice.

127

S čime je moguće usporediti
ovaj tu svijet?
S bijelom pjenom
za brodom koji je
otplovio jutros rano.

*

POVRATAK U KRAKOW 1880. GODINE

Eto, dakle, vratio sam se tu iz velikih prijestolnica,
Gradu u kotlini ispod brijege s katedralom
U kojoj su kraljevski grobovi. Na trg pod tornjem
S kojeg reski zvuk trube oglašuje podne
Jecajući, jer je opet trubača probila strijela tatarska.
I golubovi. I živopisni rupci prodavačica cvijeća,
I skupine ljudi u razgovoru pod gotičkim crkvenim portalom.
Stigli su moji kovčevi s knjigama, ovaj put zauvijek.
O trudnom životu znam samo da je bio,

Lica su bljeda u sjećanju nego na dagerotipiji.
 Ne moram se ujutro laćati pisama i memoranduma,
 Za me će to učiniti drugi, uvijek s istom nadom,
 O kojoj je znano da nečemu ne služi, iako joj se život posvećuje.
 Moja će zemlja i dalje tako ostati, sporedno dvorište imperija,
 Što se provincijskom strkom spašava pred poniženjem.
 Lupkajući štapom krećem u jutarnju šetnju:
 Na mjestu starih ljudi opet su stari ljudi,
 A tamo kuda su djevojke prinosile sukanja šušanj
 Druge idu takve iste, ponosne zbog ljepote.
 I djeca koturaju obručeve od prije pola stoljeća.
 Postolar u prizemlju podiže pogled iznad posla,
 Mimoilazi me grbavac sa svojim unutrašnjim lamentom
 I dama, tusta slika sedam glavnih grijeha.
 Kao da zemlja traje svakom sitnom stvari
 I životu nije do osvrtanja.
 A meni je od toga lakše. Pobjedivati? Gubiti?
 Zašto, kada će nas i tako svijet zaboraviti.

*

PRI KONCU DVADESETOG STOLJEĆA

Pri koncu dvadesetog stoljeća, rođen na njegovom početku,
 poslije napisanih knjiga, loših ili dobrih, ali brižnih,
 poslije osvajanja, gubljenja i preuzimanja,

Evo me s nadom da se može nanovo počinjati
 i vlastiti život izliječiti misleći moćno o stvarima znam,
 tako moćno da mjesta i ljudi ne zatravi vrijeme
 i sve će trajat bolje neg je bilo.

Ne shvaćajući otkud godine ekstaza i ujedno muka,
 grleći svoju sudbu, moleći drukčiju,
 nisam sebi tep'o, stiskao sam usta.

Ponosan na samo jednu, meni znanu krepost:
 kroćenje naravi višestrukom stegom.

Stalno iznova počinjem, što u priču složim
 fikcijom se čini, drugima, ne meni, čitljivom,
 i obrasta me, i sakriva mene,
 i s čežnje za istinom ja sam neuljudan.

O načelima visokoga stila tada počnem mislit'
i o ljudima, kojima nikada nisu bila nužna.
Kao i o tome da me cijelog života zavodila nada.

1980.

RODOSLOVLJE

Janu Lebensteinu

Sigurno imamo dosta zajedničkog
Mi svi što smo rasli u mjestima Baroka
Ne pitajući koji kralj je podizao crkvu
Uz koju stalno prolazimo, kakve su kontese živjele u dvorcu,
Ni kako su se arhitekti zvali i kipari,
Otkuda su došli i kada, čim se proslavili.
Voljeli smo udarati loptu uz nizove kićenih arkada,
Trčat uz podboje i mramorne stube.
Poslije su nam sjenovite klupe perivojske bile draže
Neg nad glavom bokor gipsanih andela.
A svejedno, ostalo nam nešto: naglašena sklonost krivome crtovlju,
Visoke spirale proturiječne, plamenovim slične,
Elegantne dame u bogato nabranim suknjama,
Da bi blijesak dale plesu kosturova.

129

*

PJESMA ZA KONAC STOLJEĆA

Kad je skoro bilo dobro
I nestao pojам o grijehu
I zemlja spremna bila
U sveopćem miru
Uživat u sebi
Bez vjera, utopiјa,
Ja, ne znam zašto,
Obzidan knjigama
Proroka i teologa,
Filozofa, pjesnika,
Tražil odgovore
Mršteć se, kriveć se,

Budeć se sred noći,
Urličuć ujutro.

Nešto me pritislo,
Udarilo sramom.
Nedostatak takta i razuma
Govorit je o tom,
Pa čak i udar
Na zdravlje ljudsko.

Nažalost moje me pamćenje
Neće da ostavi,
Ni u njemu osobe žive
Svaka sa svojim bolom,
Svaka sa svojom smrću,
S vlastitim preneraženjem.

130

I otkud će tamo nevinost
Na plažama zemaljskog raja,
Neokaljano nebo
Na crkvom higijene?
Zar stoga što je To tamo
Bilo već vrlo davno?

Mudracu pobožnom
— Arapska glasi priča –
Bog reče pomalo zlobno:
»Kada bih ljudima objavio
Kakav si grešnik,
Ne bi te štovali«.

»A kada bih im ja otkrio,
Koliko si milosrdan
— Odvrati pobožni muž –
Prezreli bi Te«.

Komu se mogu obratiti
S ovim posve mutnim pitanjem
Bola i krivnje istovremeno
U arhitekturi svijeta,
Ako ovdje nisko
Ni tamo gore visoko
Nikakva sila ne ruši
Uzrok i posljedicu?

Ne misliti, ne spominjati
O smrti na križu,
Iako svakodnevno umire
Jedini milostivi,
Koji je bez ikakve potrebe
Pristao i dopustio
Da bi to što jest, postojalo
Skupa sa spravama za mučenje.

Posve zagonetno.
Nepojmljivo zamršeno.
Bolje je ne govoriti.
Taj jezik nije za ljude.
Blagoslovjena radost.
Jematva i žetva.
Pa makar i ne palo
Na svakog blaženstvo.

131

Srpnja 1990., Berkeley

NIŠTA VIŠE

Jednom sam trebao objasniti, kako sam promijenio
Sud o poeziji i kako se to dogodilo
Da danas vidim sebe kao jednog medu brojnim
Trgovcima i obrtnicima Japanskoga Carstva
Što sklada stihove o višnjinom cvatu,
O krizantenama i punom mjesecu.

Kada bih mogao venecijanske kurtizane
Opisati, kako u dvorištu prutićem pauna draže
I iz svilene tkanine, iza biserne vrpce
Izvući otežale prsti, modrikast
Ožiljak nad pupkom gdje se suknja spinje,
Kako je video gospodar galije
Stigavši tog jutra s tovarom zlata;
I kada bih istim mahom mogao njihovejadne kosti
Na groblju, čija je vrata pláče debelo more,
Zatvoriti u riječ moćniju od posljednjeg češlja,
Što u truleži pod pločom, sam, čeka na svjetlo.

Tada sumnjao ne bih. Od materije tvrde
Što se da skupiti? Ništa, jedino ljepota.

U takvom slučaju posve su dostatni višnjini cvjetovi
I krizanteme i puni mjesec.

Montgeron, 1957.

MOJ VJERNI GOVORE

Moj vjerni govore,
služio sam tebi.
Stavljao sam svaku noć pred tebe zdjelice s bojama,
da bi ti ostale breze i konjić poljski i zimovka
sačuvani u mome sjećanju.

132

Godinama trajalo je tako.
Bio si mi domovina, druge nije bilo.
Mislio sam, bit ćeš posrednikom
mojim s čestitim ljudima,
pa makar ih bilo dvadesetak, deset,
ili s još nerođenim.

Sad priznajem sumnju.
Na trenutke čini mi se da sam potratio život.
Jer si govor poniženih,
govor nerazumnih, onih koji nenavide
sebe možda više neg narode druge,
govor doušnika,
govor smetenjaka
bolesnih s vlastite svoje nevinosti.

Ali bez tebe tko sam.
Samo školarac negdje u dalekom svijetu,
a success, bez strepnje i poniženja.
Dakle, tko sam bez tebe.
Filozof takav kao svaki.

Razumijem, to mi je za nauk:
gloria individualnosti oduzeta
Grešniku moralnom
crveni tepih prostirka Velike Slave,
a u tome istom trenu laterna magica
na platno baca slike ljudske i božje muke.

Moj vjerni govore,
a ipak te možda moram spašavati.
Stoga ču i dalje stavljati pred tebe zdjelice s bojama
svijetlim i čistim ako je moguće,
jer u nesreći su nužni i sklad i ljepota.

PRIPOVIJEST

Imajući pouku na umu, prenosim što je pričao Meader.
Dojadio mu medvjed grizzly, drzovit i vrlo smion,
Da je sobovo meso ispod kućne nadstrešnice krao.
I još više. Za čovjeka hajao nije i nije se bojao vatre.
Čak je jedne noći sunuo na vrata
I šapom razbio okno, a oni šćućureni,
Ležali s puškama i čekali jutro.
Vratio se sutradan podvečer. I Meader je pucao
Izbliža, pod lijevu lopaticu. A onda skok i trk,
Ne trk, uragan, jer čak u srce pogoden
Grizzly, kako kaže Meader, trči dok ne padne.
Pronašao ga potom po tragu i shvatio tada
Otkuda je potjecalo čudno ponašanje.
Polovica vilice u ranama i karijesom zahvaćena.
Zubobolja, godinama. Bol neobjasnivih razloga,
Koja nas nejedanput baca u besmislene čini
I daje slijepu hrabrost, jer sve nam je jedno,
Dok izlazimo iz šume, ne uvijek s nadom,
Hoće li nas izlječiti kakav nebeski dentist.

133

TAKO MALO

Tako sam malo rekao.
Kratki dani.

Kratki dani,
Kratke noći,
Kratke godine.

Tako sam malo rekao.
Nisam stigao.

Srce se moje umorilo
Ušićenjima,
Očajanjem,
Trudom,
Nadom.

Levijatanova čeljust
Zatvarala se nada mnom.

Nag sam ležao na obalama
Nenapučenih otoka.

U bezdan me sobom povukao
Bjelosvjetski kit.

I sada ne znam
Što je bilo istinsko.

134

O ANĐELIMA

Obuklo vam bijele halje,
Krila, čak i postojanje,
Ja jednako vjerujem vam,
Glasnici.

Tamo s druge strane lice svijeta,
Teškim tkanjem vezene su zvijezde, zvijeri,
Šetate se promatrajuć spoj savršen.

Tu nakratko zastajete,
Valjda samo o osvitu, i ako je nebo čisto,
U napjevu što ga ptica opetuje,
U mirisu jabučnome o sumraku
Kad voćnjake sjaj začara.

Kažu, netko vas je izmislio,
A ja u to ne vjerujem.
I sebe su ljudi sami izmislili.
Glas — taj valjda dokazom je,
Jer pripada posve jasno osobama
Lakokrilim (ščega ne bi)
I munjama opasanim.

Slušao sam taj glas nejedanput u snu
I, začudo, razumio manje–više
Nalog ili opomenu na jeziku nadzemaljskom:

sad će dan
još jedan
učini što možeš.

Josip Grbelja

Iz političko–policijskih dosjea o Miroslavu Krleži

Kronika crnog mentaliteta

136

Žandarmsko–policjsko–udbaško–sisovsko nadziranje, praćenje i prisluškivanje novinara i književnika ili novinara–književnika, o čemu se žustro govori na šetalištima, trgovima, u kavanama, ribarnicama, uredima, obiteljskim krugovima, na javnim tribinama ili planinarskim izletima, osobito medu onima iz nekadašnjih velikih »novinarskih hramova« (»Vjesnik« i RTV), otvorilo je, čini se, svima oči o najmanje tri popratne životno–radne »nepoznanice«:

- 1) svi koji su nešto značili (i znaće) u novinarskoj, književničkoj ili novinarsko–književničkoj profesiji imali su policijski dosje, svoga žandara, policajca, udbaša, sisovca, svoga, kako se nekad govorilo, »dene–rala Peru« ili »Rankovića«, odnosno uhodara, žbira i špiju, svoju sjenu, prijetnju i strah, podmetnutu »istinu«, uništenu karijeru ili sudbinu;
- 2) dosje su imali čak i autsajderi, usputnici ili suputnici, jer je Hrvatskome državnom arhivu u Zagrebu predano više od 66. 000 tajno–policjskih dosjea o hrvatskim gradanima samo iz razdoblja 1945.–1990. godine, a toliko ih je, ako ne i nekoliko tisuća više, iz razdoblja 1900.–1941. (austrougarsko i starojugoslavensko), s onima iz 1941.–1945. (doba NDH) i onima 1990.–2001, (demokratsko razdoblje);
- 3) iz svih dosjea »zrači« osnovni dojam: oni više govore o jednom (iskriviljenom) mentalitetu, krivo usmjerenom djelovanju tajnih služba i o trošenju novca poreznih obveznika, o besprimjernom traženju »neprijatelja« u obiteljskom, prijateljskom, društvenom i ostalim ljudskim »krugovima«, nego o onima koji su dospjeli u dosjee.

Medu svim novinarima–književnicima možda najveću »dosjersku karijeru (najdeblji dosje) ima urednik–književnik Miroslav Krleža (Zagreb, 17. srpnja ili prosinca 1893. — Zagreb? 1999), sin Miroslava i Ivanke rodene Drožar, u po-

četku karijere oženjen Leposavom rođenom Kangrga, tada sa stanom u Ulici Kraljice Marije 39, a otada do danas istaknuti i ugledni književnik, »centralna književna ličnost ne samo po svome bogatom i raznovrsnom literarnom opusu već prije svega zahvaljujući dubokom i kompleksnom ulaženju u literarnu problematiku, jednako kao i magijom svoje umjetničke riječi kojom je djelovao na nekoliko književnih generacija« (Miroslav Šicel, 1979.), odnosno »najznačajniji stvaralač hrvatske i jugoslavenskih književnosti ovoga doba« — 20. st. (Vlatko Pavletić, 1965.), čiji je opus grandiozan: »više od četrdesetak knjiga u više od 120 izdanja« (V. Pavletić, 1965.).

Taj M. Krleža, čijim bi se djelom ponosili gradani svake zemlje na svijetu, male i velike, nadziran je, uhodaren, na svakom koraku, jednako u Zagrebu, Ljubljani ili kao ratnik na Karpatima, u redakciji, kazalištu ili na pošti, u šetnji ili u parku, a djela su mu cenzurirana (kljaštrena), zabranjivana i plijenjena u izdavačkim skladistiма ili knjižarama. O tome još nitko nije iscrpno progovorio, pa se ovo može smatrati inicijalnim istraživačkim tekstom, nastalim višegodišnjim traženjem u tisućama arhivskih kutija, a zahvaljujući neprocjenjivoj pomoći zaposlenih u Hrvatskome državnem arhivu u Zagrebu.

137

Prvi udar na »Istinu« i »Plamen«

Nikad, kao prvo, nismo razgovarali s Krležom, niti smo u arhivima našli dokaze o cenzuri njegovih tiskovina ili književnih djela prije početka kolovoza 1919., iako vjerujemo da je toga bilo, jer su zabranjivani tekstovi i crteži (ilustracije) Krležinih suradnika i literarnih suputnika (A. Cesarca, K. Hegedušića, O. Daviča i ostalih), osobito u »Plamenu«, a zbog čega je i on bio »evidentiran« i pod budnim cenzorskim okom. Tek tada, 8. kolovoza 1919. Predstojništvo Kr. državnog odvjetništva u Zagrebu pisalo je (pod brojem 48/1919. Prs.) Predsjedništvu Vlade: »Kao šefu gradanske cenzure u Zagrebu, čast mi je izvijestiti da povremeni tiskopis 'Istina' (glasilo Socijalističke radničke partije Jugoslavije — komunista) kao i povremeni tiskopis 'Plamen' — ugrožavaju državne interese i javnu sigurnost. Tiskopis 'Istina' od prvog do jučer izašlog osmog broja napada opasnim i razdražujućim načinom na državno uredjenje, na sve odredbe vlasti, a istodobno zalaže se za boljevizam i njegove ideje, pa tako naročito u jučer izašlom članku 'Otišao je Bela Kun' žali za njegovim padom i uzdaje se da su ideje ostale, ako je on i pao. I u dalnjim svojim člancima propagira taj list, ako i uvijeno, takve nazore, koji se bezuvjetno kose sa državnim interesima i današnjim društvenim poretkom, a napose list napada, upravo nekvalificiranim načinom, Narodno predstavništvo, ministre i uopće sav pravac današnje državne politike, koja si je stavila za zadaću uredjenje i konsolidaciju nove države. Tako, primjerice, u člancima priležećeg broja 'Istine' pod naslovom 'Poziv na javnu skupštinu', 'Za konstituantu', 'Princip, Čabrinović i Varaždinci'. Ovakav način pisanja harangira mase, napose radnički stalež, i može prouzročiti teške posljedice za državni poredak. Jednakom tendencijom, samo u prikrijevom, tobože literarnom obliku, djeluje i povremeni tiskopis 'Plamen', u redak-

ciji kojega surađuju ista lica i pristaše socijalističke ljevice (komunista). Cenzorska oblast, i to Državno odvjetništvo, tako i organi vojne cenzure, nastojali su po dužnosti svojoj da zaplijenama četkovnih otisaka prepriječe takvo pogibeljno djelovanje, no otkad je naredba gospodina ministra unutrašnjih djela priopćena ovome Državnom odvjetništvu po Predsjedništvu Vlade 22. VI. o. g. br. 6247-Prs. 1919. odredila da se 'pismena cenzura ima ograničiti za produkte štampe, koji na takav način tretiraju pitanja vanjske politike, da bi se tim mogli ugroziti naši narodni interesi i eventualno mogli da posluže neprijateljskom inozemstvu protiv naših narodnih zahtjeva', zatim 'na produkte štampe kojima se otkriva kretanje naše vojske i ugrožava interes vojnih operacija kao i bezbjednost same vojske' i napokon 'na pozive na nelegalnu borbu kojom se preporučuje nasilna izmjena sadašnjega političkog i društvenog stanja i poretka' — položaj je cenzurnih organa, kako gradanskih tako i vojnih, budući da i za njih vrijedi ova naredba — izvanredno skučen».

138

Nemirno vrijeme

To se događalo u doista nemirnom (poratnom) vremenu, kada su listine (papići, dokumenti) gotovo svih državnih institucija vrvjeli odredbama raznih okružnica i naredaba, izvješćima i zabranama i pljenidbama tiskopisa (letaka, listova, brošura, časopisa i knjiga), uredbama o širenju publikacija sa »socijalističkim sadržajem«, o prodorima »komunističkih tiskovina iz inozemstva« (osobito iz Moskve i Pariza, ali i SAD), kada su te listine bile ispunjene »pregledima«, »popisima« i »političkim ocjenama« (zapravo diskvalifikacijama) svih tiskovina, pa »biografijama« i »policajskim evidencijama« vlasnika publikacija, glavnih i odgovornih urednika, urednika, suradnika i dopisnika, o vlasnicima tiskara i onih koji su u naredbama bili odgovorni za tiskovine, njihovih legalnih i tajnih financijera, »pripadnostima strankama«, »ispovijedanju političkog pravca«, vjeroispovijestima i sl.

Živahnost uredovanja, zahtijevanja, naređivanja, nadziranja, prisluškivanja, uhodarenja itd. svojim je pismom od 14. travnja 1921. (br. 547/1921.) pojačao ban Hrvatske i Slavonije dr. Tomljenović, pišući svim velikim županima, redarstvenim povjereništvima u Zagrebu, Osijeku i Karlovcu, predstojništvima kotarskih oblasti i ostalima. U pismu je naveo: »U posljednje vrijeme opaža se izvanredno živa akcija komunista, što treba sprječiti svim mjerama. U tu svrhu valja kontaktirati i s poštanskim oblastima, te u smislu Obznane Ministarskog savjeta Kr. Jugoslavije nadzirati korespondenciju istaknutijih komunista, a i onih za koje bi se ispostavilo da se na njih šalje tajna agitaciona korespondencija. Protiv osoba koje raspačavaju agitacione letke i zabranjene spise valja postupati u smislu Obznane«.

U moru sličnih uredaba i naredaba, u kojima su se teško snalazili imalo libelniji javni tužioци, zanimljiva je za ovaj tekst, odnosno za predočavanje ondašnje atmosfere, i naredba Odjeljenja za državnu zaštitu Ministarstva unutrašnjih djela Kralj, SHS-a od 16. travnja 1924., koja je povjerljivo (br.

7257/1924.) poslana svim velikim županima u Kralj. Jugoslaviji, a u kojoj se kaže: »Primijetilo se da mnoge novine u našoj zemlji svojim pisanjem sistemske raspaljuju vjersku i plemensku mržnju, podrivači time temelje naše mlade države, i da neke nadležne vlasti ništa ne poduzimaju protiv takvoga razorno-ga rada, iako za to imaju dovoljno zakonskih sredstava i u Ustavu i u postojećim zakonima o štampi...«

Prvo »evidentiranje« i »Galicija«

U tom razdoblju i u takvoj ograničavajućoj atmosferi nije moglo biti nezamijećeno ni Krležino stvaranje. Predsjednički ured Uprave policije u Zagrebu, izveštavajući 14. veljače 1934. (pov. br. 3621/1934.) Odjeljak državne zaštite Kr. banske uprave Savske banovine u Zagrebu o Miroslavu Krleži, naveo je Krležine osnovne biografske podatke, ističući: »Krleža, inače ugledni i istaknuti književnik, po svom radu i djelovanju odaje izrazitog komunistu, što on nimalo ne taji. Izvadak iz političke evidencije: Krleža Miroslav evidentiran je godine 1920. da je tada bio voda komunista, te da je na komunističkom zboru 28. III. 1920. držao govor i napada državno uredenje sa primjedbama da se ovo kod nas mora promjeniti po primjeru Ruske Sovjetske Republike. Godine 1920. Krleža je napisao dramu pod naslovom 'Galicija' u sasma komunističkom duhu. Nakon toga je Miroslav Krleža opetovano puta bio govornik na komunističkim skupštinama.«

Tražeći u arhivima dokument o zabrani 'Galicije', posrećilo se da ga nademo tek u Fondu dokumenata Predsjedništva Zemaljske vlade Savske banovine, u kutiji 1046., sv. 6-6b, broj 2464/1921., kao »Predmet: Zagreb, kazalište, zabrana drame, protest Društva hrvatskih književnika«, što ga je Povjereništvo za prosvjetu i vjeru 16. veljače 1921., pod br. 4057/1921., poslalo Predsjedništvu Kr. hrv.-slav. zemaljske vlade u Zagreb. U tom »predmetu« doslovno se kaže: »Društvo hrvatskih književnika u Zagrebu podnijelo je ovom povjereništvu 28. siječnja 1921. broj 20 sljedeći podnesak: 'Društvo hrvatskih književnika na svojoj odborskoj sjednici od 26. siječnja t. g. stvorilo je u predmetu zabrane jedne drame hrvatskog autora u mjesecu decembru 1920. u Narodnom kazalištu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u Zagrebu, ovaj zaključak: Društvo hrv. književnika obraća se na Kr. hrv.-slav. zemaljsku vladu, Povjereništvo za prosvjetu i vjeru s najodlučnijim protestom, što u iznošenju domaćih komada na pozornicu odlučuju neliterarni i neumjetnički utjecaji i momenti, čime se nanosi štetna ugledu naše književnosti, kazalištu, a i samom tom povjereništvu«. Ovdje se govori o zabrani drame 'Galicija' Miroslava Krleže, koja se imala prikazivati 30. prosinca 1920. Umoljava se slavno Predsjedništvo da bi izvoljelo dignuti zbranu toga prikazivanja, ako to dopuštaju viši interesi. Za povjerenika: kr. banski savjetnik Novak.«.

Iz toga dokumenta uočavaju se neke novosti. Društvo hrvatskih književnika i Povjereništvo za prosvjetu i vjeru bilo je eto, protiv zabrane »Galicije« ali još (do danas) nije naden odgovor Zemaljske vlade. Dosad je, zatim, pisano da

je »*Galicija*« tiskana 1922., kad i »*Golgota*«, a godinu dana prije »*Vučjaka*« (1923.), treće drame iz »središnjeg perioda Krležina dramskog stvaranja između dva rata« (V. Pavletić, 1965.), koje su Krležin »logični nastavak razmišljanja o besmislenosti rata« (M. Šicel, 1979.), a ondašnje Povjereništvo za prosvjetu i vjeru, kao i Uprava policije u Zagrebu, ističu da je Krleža »*Galiciju*« napisao 1920., dakle dvije godine prije povjesnoknjiževne istine.

Krleža u sudnici

Nekoliko godina zatim o Krleži se uopće ne govori u policijskim »evidencijama«, čak ni u fondu dokumenata Državnog tužilaštva u Zagrebu, i tek u srpnju 1927. o njemu su progovorili svi kompetentni. Bilo je to u vezi s drugim Krležinim časopisom »*Književnom republikom*«, o kojem je sveučilišni profesor Miroslav Vaupotić, dosad vjerojatno najbolji znalač književnih časopisa u Hrvatskoj, pisao da je izlazio od listopada 1923. do (s prekidima) srpnja 1927., tiskajući se u Koprivnici, i to pod motom »dva pisca, dva stila, jedan pogled na svijet«, odnosno da od »*Književne republike*« »počinje odiseja naprednih časopisa, koja ne prestaje do 1941.« (M. Vaupotić, 1965.).

Povjesničari književnosti pišu da su »*Književnu republiku*« uglavnom ispuňivali Krleža i Cesarec, i to prijevodima spisa filozofa marksista (Lenjin, Korša, Plehanov, Voronski, Rjazanov i dr.), da je Krleža objavio i članak M. Gorkoga »*Malogradanin i revolucija*«, da su i Krleža i Cesarec putovali u SSSR i o tome pisali (Krleža putopise »*Izlet u Rusiju*«), da su objavljavali i vlastite tekstove (Krleža novele na temu smrti i mnoštvo članaka–eseja), da su oko časopisa okupili D. Cesarića, F. Galovića, J. Mišu, M. Kombola, S. Batušića, R. Čolakovića i druge. Jedna od najnovijih ocjena glasi: »O ozbiljnim, barem formalnim zaprekama izlaženja 'Književne republike', međutim, ne zna se gotovo ništa. Štoviše, Krleža je neposredno prije nego što je obustavio taj časopis 1927. dobio spor s državnim odvjetništvom u vezi s tim da je 'posredno, vršenjem komunističke propagande, pozivao građane da silom mijenjaju Ustav i zemaljske zakone'. Tužilaštvo je takve inkriminacije vidjelo u fragmentima prijevoda novele I. Lebedinskog i anonimnom članku A. Cilige za koji je onda kao urednik odgovarao Krleža. Na glavnoj raspravi održanoj 30. XI. 1927. sud je odbacio optužbu...« (EMK, II, 34, Zabrane i cenzure, str. 530.).

Kr. državni odvjetnik dr. Ružić o tome je 25. srpnja 1927. (br. 3596/1927.), podnoseći Kr. sudbenom stolu u Zagrebu tužbu protiv Miroslava Krleže, kao odgovornog urednika »*Književne republike*«, od koje su brojevi 3. i 4. od 15. srpnja 1927. bili zaustavljeni, naveo da je to učinio »radi prestupka protiv opštih interesa označenih u čl. 45. Zakona o štampi«, jer je M. Krleža u list uvrstio članak Jurja Nikolajevića Libedinskog (1898.–1959.) »Nedjelja« (odломci novele, koja je pred nekoliko godina, 1922., u Rusiji značila književnu senzaciju i bila predmetom mnogih diskusija«), i to zbog riječi na str. 195.: »No ja ću znati da su ipak, ako ja klonuvši padnem iz stroja, takvi kakvi ste vi — koren i deblo — ostali, i da će se borba nastavljati do pobjede. Živite i radite dobro. S. Suri-

kov«. Zatim zbog članka »Neruske narodne manjine i narodi Sovjetske Unije« na str. 199. zbog više pasusa (stavaka, odlomaka), kojima se »posredno, vršeњem komunističke propagande, poziva gradane da silom mijenjaju Ustav i zemaljske zakone...«.

U zapisniku s istražne rasprave 19. listopada 1927. ističe se da je M. Krleža opomenut kako mora govoriti »izrazito, razgovjetno i po istini«, da je neporočan (nije bio ni u kakvoj kaznenoj istrazi), te da je izjavio: »Na tužbu nisam dao odgovor zato jer smatram da je stvar obrane jasna — te ne treba nikakva komentara. Novela Jurja Libendinskog, poznatog ruskog pisca, prevedena je na sve evropske jezike, te se štoviše prodaje i u Kr. Ugarskoj, gdje, kao što je poznato, vlada već četiri godine bijeli teror. Inkrimirani redak 'No ja ču znati...' da 'živate i radite dobro' logičan je završetak pisma jednog religioznog čovjeka i daleko od svake propagande: nikako se ne može tumačiti kao poziv da bi gradani SHS-a silom izmijenili Ustav. Što se pak tiče zapljene iz članka 'Neruske narodne manjine', to smatram da su zaplijenjeni stavci puko nabranjanje fakata, a što bi moglo biti štampano u svakom srednjoškolskom udžbeniku«.

Ipak je zaključeno: Ima mesta da se tuženi urednik stavi pod sud, i tužilac se poziva da ovom sudu podnese optužnicu u roku od tri dana...«

Perovoda Kraljevskoga sudbenog stola u Zagrebu (potpis nečitak) 30. studenoga 1927. zapisao je: »Kr. drž. odvjetništvo u Zagrebu tuži opt. Miroslava Krležu da putem štampe, posredno vršeći komunističku propagandu, podstiče građane da silom izmijene Ustav i zem. zakone, pa da je time počinio prestup opštih interesa označenih u čl. 45 Zakona o štampi i da inkriminirani stavci sadržavaju jedno nesumnjivo izričito hvalisanje i uzdizanje komunističkih institucija i komunističkog poretka u današnjoj Rusiji. No, saslušanjem na glavnoj raspravi samog optuženog, kao i pročitanjem spisa, ustanovljeno je...« da nema ni minimuma komunističke propagande, već da je riječ o stanju u tadašnjoj Rusiji.

M. Krleža je 30. studenoga 1927. »riješen od optužbe« (osloboden), a Sudbenom vijeću predsjedao je Ivan Derkos. Perovoda je zapisao: »Sudac proglašuje osudu kojom su obje stranke zadovoljne«.

Godine 1928.: zabrane i podaci

U Hrvatskome državnem arhivu u Zagrebu, u kutiji 7. iz Grupe XVIII., u kojoj su, kao i u ostalima, pohranjeni dokumenti o zabranama listova, časopisa, brošura, letaka i knjiga, sačuvana je »Uputa o načinu obavlještanja suda o zabrani pojedinih listova, knjiga i sl.« (Inv. br. 546/1928.), a tu je i potvrda o tome kako je veliki župan Zagrebačke oblasti 12. prosinca 1928. pisao Odjeljenju za državnu zaštitu Ministarstva unutrašnjih djela u Beograd: »Po članku 7. Zakona o štampi, rasturanje štampanih novina i povremenih spisa može otpočeti čim se državnom tužiocu preda pet primjeraka... Po čl. 21. Zakona imade se

istovremeno kada se uredništvu dostavlja rješenje o zabrani tiskopisa to rješenje dostaviti i nadležnom суду, koji je dužan za 24 sata rješenje ili označiti ili poništiti. Ustanove ovih dvaju članaka Zakona o štampi čine svaki nadzor nad pisanjem štampe i svako sprečavanje rasturanja zabranjenih spisa sasvim iluzornim. Praksa je opetovano pokazala, a to se vidi iz brojnih izvještaja Kr. redarstvenog ravnateljstva u Zagrebu, da se novine s takvim sadržajem, za koji je nesumnjivo da će ga državni tužilac morati zabraniti, ipak u velikom broju rasturaju i tako dolaze do saznanja široke javnosti...« (opisao je kako se to iskoristiava u tiskarama i redakcijama).

U toj godini (1928.) zabranjeni su: »*Kritika*« br. 3 (12. srpnja 1928.), br. 4–5 za kolovoz–rujan 1928., br. 6–7 za listopad–studeni 1928., br. 8 za prosinac 1928., a u časopisu je suradivao i Miroslav Krleža (HDA–Grupa XVIII., inv. br. 549/1928.). Zabranjene su »*Koprive*« br. 44 od 27. listopada 1928. (HDA–Grupa XVIII., inv. br. 551/1928.), pa »*Književnik*« br. 6 za rujan 1928. (HDA–Grupa XVIII., inv. br. 552/1928.) i još mnogi listovi i časopisi, te je Odjeljenje za državnu zaštitu Ministarstva unutrašnjih djela Kr. SHS-a pisalo velikom županu u Zagrebu da odgovori zašto se u gradu pljeni toliko malo primjeraka zabranjenih publikacija, dodajući: »Izvolite narediti policijskim vlastima da u ovom pitanju dadu točne podatke... jer je iz evidencije štampe poznato da se listovi stampaju u mnogo većim količinama«.

Godina diktature

Iduća godina (1929.) počela je zabranom pisanja o novom Zakonu o štampi (od 6. siječnja 1929.), zabranom trećega (posebnoga popodnevног) izdanja dnevnika »Novosti« (7. siječnja 1929.) i vrlo oštrim podsjećanjem svih nadležnih na obvezu da se drže odredaba Zakona o štampi od 26. kolovoza 1929. Samo dan prije objavljena je i šestosiječanska diktatura, a još 6. kolovoza 1929. u 16 sati »predsjednik Ministarskog savjeta, ministar Unutrašnjih dela, divizijski general i počasni adutant Njegova Veličanstva Kralja« Petar Živković brzojavio je velikom županu Zagrebačke oblasti: »Ne dozvolite nikakvo komentarisane o promenama u listovima vaše oblasti (Pov. Javna bezbednost br. 22044)«, pa je veliki župan Zagrebačke oblasti o tome istoga dana telefonirao državnom tužiocu dr. Marochinu u Zagreb, policiji u Sisak i državnom tužiocu u Varaždin.

Sutradan (7. kolovoza 1929.) načelnik Javne bezbjednosti iz Beograda (Todorović) telefonirao je u 12 sati velikom županu Zagrebačke oblasti: »Prema naredenju g. predsjednika Vlade, novine ne smiju iznositi ništa što se odnosi:

1. na Dvor Nj. V. Kralja (audijencije, putovanja Nj. V. Kralja itd.)
2. na rad Ministarskog savjeta i Kr. Vlade
3. na rad pojedine gg. ministara: njihova putovanja, govori, izjave itd.
4. na vanjsku politiku

Sve to dotle dok ne dode o tome vijest Centralnog Presbiroa pa i onda samo ono što daje Centralni Presbiro.

Ako bi vlast koja cenzurira bila u sumnji da li vijest potjeće od Centralnog Presbiroa, neka se telefonskim upitom obrati na Centralni Presbiro».

Tako su u godini diktature »razvijane« metode suzbijanja svega nepodobnog, sve do totalne kontrole pisama (u poštama), primanja publikacija iz inozemstva, pisanja plakata i letaka, svih tekstova »revolucionarnog karaktera« ili »komunističke propagande«, novela, zbirka pjesama, romana, svega što se širilo pisanim putem, te je ponovo i M. Krleža stigao u »policijsku evidenciju«, pod javnotužilački nadzor i u »predsjedničke kartone«.

U »Pregledu štampe na teritoriju Zagrebačke oblasti« što ga je veliki župan 8. srpnja 1929., na MUP-ov nalog od 10. lipnja 1929. podnio Odjeljenju za javnu bezbjednost MUP-a u Beogradu, među 197 naslova novina i časopisa istaknut je i »Književnik«, uz koji je navedeno: »Vlasnik: Joso Modrić. Glavni i odgovorni urednik: Miroslav Krleža. Izlazi u 400 primjeraka. Čitaju ga intelektualni slojevi u Zagrebu i nešto u provinciji. Orientacija redakcije: literarna, hrvatski književni mjesecnik, godište II. Urednik i neki suradnici su komunisti. Tiska se u 'Jugoslavenskoj štampi' d. d.«

Slične kvalifikacije ili diskvalifikacije navedene su i za »Koprive« Rudolfa Valića (suradnici: S. Vereš, I. Velikanović, S. Mirović, K. Mesarić i dr.), za »Savremenik« Ljube Wiesnera, »Kulisu« Milovana Puhanića, »Mladost« dr. Ante Barca, »Socijanu misao« Božidara Adžije, »Kritiku« Stevana Galogaže, »Obitelj« dr. Josipa Andrića i ostale listove/časopise u kojima je prevladavala književnost.

»Komunistička propaganda«

Nekoliko dokumenata koje, prvi objavljujemo, osvjetlit će atmosferu 1930. godine, a u njoj i urednika i pisca M. Krležu.

Svi tadašnji oblici vlasti suzbijali su »komunističku propagandu« i žestoko se obraćunavali s komunistima. Tako je 15. veljače 1930. (br. 159. Pov. — 1930.) Predsjedništvo Gradske policije u Sisku izvijestilo Odjeljak za državnu zaštitu Kr. banske uprave u Zagrebu da je toga dana, a na naredenje Odjeljka za državnu zaštitu od 8. veljače 1930. (br. 6201. — II. Pov. — 1930.), »izvršen svestrani kuéni i lični pretres« kod 25 osoba i da ni kod jednog »nije pronađen kompromitirajući materijal«, niti je pri pretresu »došlo do najmanjeg incidenta«. Državnoj zaštiti obećano je da će se »i nadalje na to obraćati najveća pažnja« i »u svakom pojedinom slučaju postupiti svom strogosti zakona«.

Istoga dana pretresene su kuće »komunista i komunizmu sumnjivih lica« na području Nove Gradiške, ali »ni kod jednog se nije pronašlo ništa važnijega, što bi kompromitiralo kao izrazite komuniste ili zbog čega bi prema postojećim zakonskim propisima mogli biti optuženi«.

U Osijeku je »36 sumnjivaca« pretreseno (i njihove kuće), ali »sa absolutno negativnim rezultatom« (policijsko izvješće Str. Pov. br. 5–1930. od 18. veljače 1930.

Zagrebačka policija pretresla je istoga dana (15. veljače 1930.) kuće i stanove 94 osobe, i to »prema priloženom popisu« (»evidentirani komunisti i komunistički simpatizeri«), ali su »pretresi njihovih stanova dali negativni rezultat« (policijsko izvješće br. 2585/Prs. 1930. od 19. veljače 1930.). Na tom su popisu i Dobriša Cesarić, student (br. 2), Olga Maček, studentica (br. 4), Eva Koprivnjak (br. 15); August Cesarec, književnik (br. 27), Milan Durman, novinar (br. 32), Vilim Svečnjak, student (br. 42), Hermina Galogaža (br. 44), Vaso Popović, novinar (br. 48), Miroslav Krleža, književnik (br. 50), Viktor Fink, novinar (br. 90), dr. Ivo Politeo, odvjetnik (br. 93) i drugi.

Kotarsko načelništvo u Zagrebu također je izvjestilo državnu zaštitu da je u »predmetu: komunistička propaganda« pretreslo osobe s popisa i njihove kuće, ali »bez ikakva rezultata«, te da je istodobno organiziralo raciju u Podsusedu, Stenjevcu, Vrapču i Kustošiji, pa uhapsilo 18 osoba »koje se nisu mogle iskazati dokumentima, a niti su mogle opravdati svoj boravak, odnosno zadržavanje na tim mjestima«: poslije postupka otpravljeni su u svoj zavičaj (policijsko izvješće br. 181–Pov. 1930. od 21. veljače 1930.).

Govor u Hrvatskome glazbenom zavodu

Tu i tamo ispisani su različiti datumi o Krležinu predavanju u Hrvatskome glazbenom zavodu u Zagrebu, pa je dojam da ih je bilo više. Evo doslovnog izvješća Predsjedništva ureda Uprave policije u Zagrebu posланог Odjeljenju za državnu zaštitu Ministarstva unutrašnjih poslova u Beograd (br. 6904. Prs. od 10. travnja 1930.):

»Hrvatski glazbeni zavod u Zagrebu preredio je dana 9. aprila t. g. u svojoj dvorani predavanje književnika Krleže Miroslava koji je govorio 'O našoj kazališnoj kritici'. Predavanje je započelo u 20 sati i 10 časaka uz brojno prisustvo publike (900–1000 osoba), koja je predavača kod nastupa dočekala silnom aklamacijom. Slušači bili su većinom intelektualci iz redova univerzitetske omladine, novinarskih krugova, literati, profesori itd. Govoreći o kazališnoj kritici, iznio je predavač glavne i najznačajnije nedostatke kazališne kritike, te problematični stepen njene pismenosti, pa je u tom pogledu iznio citate iz kazališnih kritika Meiksnera Rudolfa, urednika 'Obzora', Horvata Josipa, urednika 'Jutarnjeg lista', i Tomasića Stanka, urednika 'Kulise'. Kritizira logiku, neknjiževni jezik i stil tih kazališnih kritika. Iznoseći citate Meiksnera Rudolfa, smatra ga predavač nesposobnim za kritičara, a zatim se oštro obara na Horvata Josipa koji je njega (tj. predavača) u jednoj kritici nazvao 'patološkim dronjkom'. Dokazuje na primjerima njegovu jezičnu zaostalost i nelogičnost, jer on npr. u jednoj kritici smatra jednu stvar abstraktnom, a odmah na drugom mjestu realnom. Jednako podvrgava analizi kritičke prikaze Tomašića Stanka. Predavač

ističe, kako se ne pravi razlika između književne ocjene i običnoga novinarskog prikaza, pa zatim o jezičnim greškama, stilu govora, koji da je za par decenija zaostao, o nelogičnosti i kontradikciji pojedinih kritičara. Na koncu iznosi predavač, da je štampa pokušala bojkotirati ovo predavanje, što ali nije donijelo želenog rezultata, a najbolji dokaz tome je brojni posjet publike. Predavanje je završeno u 22 sata i 15 časaka. Nakon završetka čekalo je mnoštvo publike pred zgradom na predavača, koja ga je navodno htjela ponesti na ramenima, ali je po policijskim organima bila pozvana na razlaz i pokorila se, pa tako nije došlo do nikakvog incidenta. Upravnik policije: Dr. Bedeković, v. r.«

Isto izvješće dostavljeno je »znanja radi« Odjeljku za državnu zaštitu Kr. banske uprave u Zagrebu — br. 6904/Prs. 1930. od 10. travnja 1930. (HDA–SB kut. 138, spis 12107/Pov. 1930.).

»Hrvatska revija« i »Leda«

Ljeti 1930. (točnije: 8. srpnja) Predsjednički ured Uprave policije u Zagrebu (br. 12679/Prs. 1930.) izvijestio je Opće odjeljenje I. Kr. banske uprave Savske banovine u Zagrebu da je Državno tužištvu u Zagrebu odredbom od 7. srpnja 1930., na nalog velikog župana Zagrebačke oblasti od 23. travnja 1924., zabranilo izlaženje i raspačavanje »Hrvatske revije« broj 7 »jer sadržaje mržnju protiv države kao cjeline«, te da je »zapljena provedena« i »deset zaplijenjenih primjeraka poslano Državnom tužištvu u Zagrebu« (HDA–SB, kut. 152., spis 20612/II. Pov. 1930.).

Kad smo pregledali tu »Hrvatsku reviju« (br. 7), ustanovili smo da je taj ugledni »povremeni tiskopis«, kojem je vlasnik, izdavač i odgovorni urednik bio dr. Blaž Jurišić, a umjetnički urednik Vladimir Kirin, zabranjen zbog teksta dr. Blaža Jurišića »Nove premijere«, u kojem je prikazao izvedbe Krležine »Lede«, Muradbegovićeva »Mlinara Andrije« i Dimovićeva »Kraljevića Marka«, odnosno upravo zbog »Lede«. Evo doslovног teksta: »Objektivnost gledanja prigodom premijere Krležine najnovije drame bila je oteščana s dva momenta. Jedan je skrivio autor, drugi je skrivila 'Leda'. Prije predstave Krleža je održao javno predavanje protiv dramskih recenzenata, kojima se odmah pružila prilika da mu se revansiraju. To je nešto sasvim ljudsko, i o tome se nema što dalje kazati. Drugi razlog, zbog kojega je kritika uglavnom otklonila 'Ledu', leži u samoj osnovi djela. Krleža se 'Ledom' primakao toliko našoj društvenoj svakidašnjici, da je običajni efekt što ga izazivaju Krležine drame ovaj put izostao. 'Neuspjeh' bi se dakle 'Lede' dao najvećim dijelom svesti na ono što vulgarnim izrazom nazivamo — pomanjkanje nužne distance. U prvom slučaju Krleža se i odveć 'približio' kritičarima, a u drugom se 'Leda' odveć približila nama svima, našemu današnjem životu. Inače je, po najjednostavnijim zakonima ljudske psihologije i logike, nemoguće shvatiti da bi umjetnik Krležina kalibra, koji je upravo na području dramskog stvaranja prikazao toliku snagu da je njegova pojava na daskama zasjenila svaki put sve ostale i odnosila sa sigurnošću i lačicom Demetrovu nagradu, napisao najednom — ne slabiju dramu, nego na-

jlošiju i najrdaviju od svih ostalih — kako to izlazi iz recenzija '*Lede*'. Navikli smo kod Krleže gledati prizore u kojima se lome živci, u kojima je akcija posljedica bolesnog temperamenta što neobuzdano reagira na očajnu prosječnost shvaćanja one sredine u kojoj se kreće. U '*Ledi*' toga nema. U njoj prevladava smireniji ton. Iako je Krleža i ovdje postavio milieu na onu istu moralnu bazu na kojoj je u dosadašnjim njegovim društvenim dramama, iako je njegovo gledanje i ocjena toga stanja jednaka prijašnjoj, ipak je način reakcije posve drukčiji. To je razlika između Leona u '*Glembajevima*' i dr. Urbana u '*Ledi*'. Leone nije inficiran od sredine u kojoj je, no on se ne bori protiv struje. Ogavna mu je njegova plitkost i smrad, pa bježi iz nje. A dr. Urban, koji intelektualno strši iznad okoline i jedini je pametan u njoj, predstavlja u moralnom padu najnižu stepenicu. On zna da je u kaljuži, ali ga to nimalo ne uzrujava, on se u njoj snalazi i živi bez ikakva ženiranja, jer mu ništa nije sveto i gleda cinički na sve oko sebe, pače i na sebe samoga. Stoga se i dramska radnja u '*Ledi*' razvija mirnije, bez oštih sukoba i bez tragičnih lomova. Najtragičniji i najpotresniji je moment ona kratka lirska epizoda kad prostitutka čezne za cvijećem i zvijezdama, koje su joj nedohvatne. I taj je kratki a duboki njezin uzdah prekinut dolaskom blaziranog cinika dr. Urbana, koji je hvata pod ruku i vodi je na — špricer. To je sve što ona još može postići. Konačno dolazi ipak jedan tračak utjehe i nade: onaj tihi i vječni pometač vrši šutke svoj posao, koji je tako potreban... Krleža je pokušao da nam sasvim jednostavnim sredstvima priopći jedan svoj umjetnički doživljaj onako jednostavno a opet neumoljivo kruto, kako to biva u svakidašnjem životu. Zato je '*Leda*', uza svu simboliku naslova, dosad najrealističniji Krležin komad. U njoj nema ni traga artificijelnosti. Jedan isječak iz gola života, kako se oko nas odvija. I to što je u '*Ledi*' sve tako obično, poznato i svakidašnje, bit će uzrokom što efekt sa pozornice nije mogao biti jači. U novelističkoj bi se formi s ovim sižejom Krležina umjetnost snažnije očitovala. Mjesto što ga '*Leda*' zauzima u Krležinoj dramskoj produkciji moći će se definitivno odrediti istom onda kad bude završen njegov naveliko zasnovani ciklus o Klanfaru. Nastavak će biti to interesantniji što je nastup Klanfarov u '*Ledi*' sasvim simpatičan, pa se prema tome i slika o njegovu karakteru, kako smo je po dosadašnjim Krležinim prikazima sačinili, morala donekle izmijeniti, te nam danas još nije posve jasno kako će Klanfar konačno izgledati...« (»*Hrvatska revija*«, str. 407.–409.).

U tom broju časopisa još su pisali: Vladimir Vuković, Đuro Vilović, Vladimir Vlaisavljević, August Cesarec, dr. Milan Šenoa, Stanislav Šimić, dr. Ivo Hergesić, dr. Branimir Ivakić i Ladislav Žimbrek, a list je ilustrirao Tomislav Krizman.

»Separatističko-književni časopis«

Tih dana (23. srpnja 1930.) javilo se i Odjeljenje za državnu zaštitu I. MUP-a Kr. Jugoslavije (Pov. I. br. 25691.) o »predmetu: *Hrvatska revija* kao separatističko-književni časopis«, pišući Upravnom odjeljenju Kr. banske uprave u Za-

grebu da je MUP-u dostavljen sljedeći izvještaj: »Od septembra meseca 1928. god. izlazi u Zagrebu književni časopis *HRVATSKA REVIZJA* koju izdaje Matice hrvatska a uređuje dr. Blaž Jurišić. Po svome uredenju, materijalu i solidnosti izrade, list je reprezentativan i zauzima jedno od prvih mesta među hrvatskim književnim časopisima. Jednom reči, urednik i izdavač Matice hrvatske, koja ovaj časopis pomaže-finansira, uložili su sve da bi list mogao dostoјno reprezentovati Hrvatsku, hrvatski narod i hrvatstvo. Časopis svojom sadržinom iznosi materijal samo iz pera hrvatskih književnika, a ne i iz srpskih i slovenačkih. Ovo čini jedino u nameri da da listu hrvatsko obeležje i predstavi se kod mase i inostranstva kao merodavno glailo za hrvatsku književnost. Urednik Jurišić sa finansijerom Maticom hrvatskom naročito ide na to da listu ne da čisto jugoslovensko obeležje. Koliko u ovoj nameri ide daleko, vidi se po tome što u časopisu neće da registruje i prokomentariše književne novine kao i ostale kulturne manifestacije iz srpskog i slovenačkog života. Časopis se ponosi kao časopis jedne zasebne države koja kulturno stoji na istom nivou sa ostalim sa Zapada te i kulturne novine otuda iznosi, komentariše i sa istima upoznaje svoju publiku preporučujući joj iste. Tako redovno objavljuje novine iz poljske književnosti, francuske i italijanske, i to aktivno, pa čak je objavljivao i pojedine kulturne manifestacije u Sofiji, međutim ni jednom prilikom nije htio da piše o pojedinim kulturnim manifestacijama u Beogradu i Ljubljani iako ih je bilo u izobilju. Ovakvim radom '*Hrvatska revija*' ide putem književnog separatizma, koji se uzajamno dopunjuje sa političkim!«

Državna zaštita MUP-a na to je dodala: »Dostavljajući prednje, čast mi je umoliti Kraljevsku Bansku Upravu da po ovom predmetu izvoli podneti Ministarstvu svoj izvještaj sa bližim obaveštenjima o ovom časopisu«.

Tri dana poslije (26. srpnja 1930.) Upravno odjeljenje II. Kr. banske uprave Savske banovine (br. 22495 — Pov. 1930.) zatražilo je od Uprave policije u Zagrebu podatke o dr. Blažu Jurišiću i svim suradnicima lista i članovima Upravnog odbora Matice hrvatske. Iz Zagreba je odgovoreno 8. listopada 1930. (br. 15051/Prs. 1930.). Nakon osnovnih podataka o '*Hrvatskoj reviji*', dr. Blažu Jurišiću, tiskari »Narodnih novina« (u kojoj je Revija tiskana) i tiraži od 1650 primjeraka, navedeno je: »Saradnici su joj: Krleža Miroslav, Babić-Đalski Ljuba, Pasarić Josip, Cesarec August, Lovrić Božo, Vuković Vladimir i drugi književnici. Stalnih saradnika nema, te se vlasnik i urednik obraćaju pojedinim književnicima, koji onda šalju svoje sastavke redakciji lista... '*Hrvatska revija*' ne donosi uopće članke o politici u Jugoslaviji, a niti o vanjskoj politici, naročito ne od godine 1928. U njoj suraduju i Srbi književnici kao: Kršić Jovan, Kašanin Milan, Novak Simić, Vlaisavљević Vlado, Jovanović Slobodan...«

Poslije toga navedeni su podaci o tri člana Upravnog odbora Matice hrvatske (Filipu Lukasu — predsjedniku, dr. Franji Jelašiću — tajniku, te Miljanu Hoholaću — blagajniku) i o čak 18 odbornika, među kojima su: akademski slikar Ljubo Babić, sveučilišni profesor dr. Stjepan Ivšić, umirovljeni profesor dr. Rudolf Horvat, književnik dr. Ljubomir Maraković, profesor dr. Milovan Gavazzi, književnik August Cesarec, odvjetnik dr. Mile Budak i dr.

Tako je M. Krleža ponovo evidentiran, više puta u 1930. godini, više puta u svezi s »Hrvatskom revijom«, i u više smjerova ili cenzorskih razina.

»Hrvatski bog Mars« u Gjelekovcu

Godina 1931. također je bila »alarmantna«, cenzorski izuzetno bogata, jer su se pod »crvenom« ili »plavom« olovkom, među desetinama novina, našli: poučno-zabavni mjesecišnik »Mornar« Viktora Cara Emina (suradnici: Rikard Katalinić-Jeretov, Rista J. Ojdanić i drugi), ponovo »Hrvatska revija« dr. Blaža Jurišića, tjednik »Književne novine« Stanka Tomašića (suradnici su: Zdenko Vernić, Koloman Mesarić, dr. Nikola Andrić, Milan Marjanović, dr. Slavko Batušić i dr.), »Literatura« Stevana Galogaže, »Književnik« (zabranjen je br. 12 — za prosinc 1931. zbog članka »Kriza«) i drugi.

More zabrana nije u 1931. mimošlo ni Krležinu knjigu novela »Hrvatski bog Mars«, za koju se u policijskim dokumentima navodi da je 1919. objavljena u Zagrebu. U njoj je Krleža, kao i u »Ratnoj lirici« (1918. i 1919.) i u dramama »Golgota« (1922.), »Galicija« (1922.) i »Vučjak« (1923.), suprotstavio »besmislenost rata« i uopće osjećaju besmisla, izgubljenosti, a čitateljima pružio vjeru u »plameni vjetar« (M. Šicel).

To ga je stajalo — zabrane knjige. Evo kako se to dogodilo (iznosimo to prvi put u javnosti!): komandir Žandarmerijske stanice u Legradu s jednim žandarom patrolirao je 26. srpnja 1931. Gjelekovcem (Đelekovcem), te su, kako bi se sklonili od srpanjske pripeke, ušli u seosku čitaonicu i na policama ugledali — »šest sumnjivih knjiga« (onih s »policijskog indeksa«): »Početnicu komunizma« (tiskanu u Beču), »Ko su socijalisti i šta hoće?« (tiskanu 1919. u Zagrebu), »Prevarena rajo!« (tiskanu 1919. u Zagrebu), »Novu Rusiju« (?), »Božićnicu za 1929. godinu« (?) i »Hrvatskog boga Marsa« od Miroslava Krleže (»izdanog 1919. u Zagrebu«). Odmah su pretresli cijelu seosku čitaonicu, a o pretresu izvjestili »Sresko načelništvo u Ludbregu«, koje je 3. kolovoza 1931. »povjerljivo« izvjestilo Odjeljak za državnu zaštitu Kr. banske uprave Savske banovine u Zagrebu (broj Pov. 866–1931.), a on je »povjerljivi predmet« ustupio »Sreskom načelstvu u Koprivnici«.

Istovremeno je »informacija« potekla još jednim »kanalom«, jer je komandir iz Legrada izvjestio i Varaždinsku žandarmerijsku četu, a ona 4. kolovoza 1931. (pov. Ob. 712) Odjeljak za državnu zaštitu u Zagrebu, zatim komandanta Savskog žandarmerijskog puka u Zagrebu, komandanta pješadije Savske divizijske oblasti, Okružni inspektorat u Varaždinu i Kraljevsku bansku upravu SB u Zagrebu, to je sve uzdignuto na »STROGO POVJERLjIVU« razinu — »vatrenu liniju«. Žandari iz Varaždina podgrijali su, naime, »povjerljivi predmet« tvrdnjom da je riječ o »komunističkim knjigama«, da je Krležin »Hrvatski bog Mars« — »posve boljševičkog sadržaja« i da je u seoskim čitaonicama pravo — »komunističko leglo«.

Žandarmi i agenti odmah su pritisli predsjednika čitaonice u Đelekovcu Vinka Gregureka, koji je na više saslušanja izjavio: »I prije sam bio predsjednik čitaonice, ali nikad nisam znao za ove knjige, niti znam otkud su one za čitaoniku nabavljenе«.

»Saslušajte tajnika!« — glasila je naredba iz Zagreba i Beograda, a tajnik čitaonice, seljak Stjepan Kadija, izjavio je da je 1926. spomenute knjige iz stoga prenio u novi inventar, nakon čega je stari inventar uništil. Dodao je: »Ne znam tko je i otkud knjige nabavio za čitaonicu u Đelekovcu!«.

Žandarmerijski major iz Varaždina (potpis nečitak), izvješćujući o tome svoje pretpostavljene, istakao je: »Vodimo najenergičniju istragu, pa kada je dovršimo, podnijet će iscrpan izvještaj. Naredio sam i vodniku Čakovečkog žandarmerijskog voda da provede najenergičniju istragu u tamošnjim čitaonicama«.

Istraga o »sumnjivim knjigama« bila je toliko »povjerljiva« da je prerasla u »obavještajnu«, a čak je, poslije Drugog svjetskog rata, »materijal« dospio u Arhiv Centralnog komiteta KP Hrvatske, odatle 23. siječnja 1953. i u Hrvatski državni arhiv u Zagrebu, gdje se dokumenti i danas čuvaju za vječnost (HDA-Grupa XVIII., kut. 12, inv. br. 988/1931.)

Krležina putovnica

Za vječnost ostat će brojni dokumenti pohranjeni u HDA-u u Zagrebu o cenzuri ili evidenciji književnih listova i časopisa u 1931. godini. Spomenut ćemo samo neke: mjesecnik »Dom i škola« Josipa Butorca (u kojem su suradivali: Rikard Katalinić-Jeretov, Toni Bogumil, Mato Lovrak i dr.); mjesecnik »Hrvatska revija« dr. Blaža Jurišića (o njoj je navedeno da prima glavnije književne listove iz Jugoslavije, Češke i Bugarske); mjesecnik »Hrvatska prosujeta« Ljubomira Marakovića; mjesecnik »Haaviv« (»Proljeće«) Drage Rosenberga (s književnim prilozima); mjesecnik »Književni život« dr. Slavka Ježića; kazališna ilustrirana revija »Kulisa« Kolomana Mesarića i Otokara Pažura; mjesecnik »Knjižarstvo« Josipa Kratine; mjesecnik »Krijes« dr. Josipa Andrića; mjesecnik »Mladost« dr. Antuna Barca; povremeni »Slobodni spisi Stanislava Šimića« (u njima su suradivali: Luka Perković, Novak Simić, Olinko Delorko i dr.); mjesecnik »Smilje« Ljudevita Krajačića (suradnik: i Mato Lovrak); polumjesečnik »Vidik« Kolomana Mesarića i drugi, što se proteglo i na 1932. godinu.

U 1931., kad je riječ o Krleži, značajno je da je 20. studenoga 1931. Kr. banska uprava savske banovine (pov. II. br. 33392–1031.) MUP-u u Beograd dostavila molbu Miroslava Krleže kojom on »moli pasoš za putovanje u inozemstvo«, te izvješće Uprave policije u Zagrebu sa čijim se prijedlogom slaže i Vlada. Šest dana kasnije (26. studenoga 1931.) Odjeljenje za državnu zaštitu MUP-a Kr. Jugoslavije izvjestilo je (pov. I. br. 43438–1931.) Kr. bansku upravu u Zagrebu da se Miroslavu Krleži »može izdati pasoš za šest meseci za pu-

tovanje u Austriju, Njemačku, Čehoslovačku, Poljsku i Francusku« (HDA–SB–kut. 262., spis br. 29370/II/1931.).

Predsjednički ured Uprave policije u Zagrebu ponovo je nadležne izvjestio da je 1931. Uprava policije u Ljubljani, kao i 29. prosinca 1930. godine, obavijestila Upravu policije u Zagrebu »da komunistički list *'Radnik'* često dolazi među inozemnom poštom za Miroslava Krležau, Ulica Kraljice Marije 39, pa budući da je tome listu raspačavanje u našoj državi zabranjeno, to su pošiljke bile zaustavljene«.

150

Jednako tako je Uprava policije u Zagrebu nadležne u Zagrebu i Beogradu (Državnu zaštitu) izvijestila 7. listopada 1931. (Pov. br. 20. 719–1931.) da su u moskovskoj literarnoj enciklopediji objavljeni »podaci o književniku i novinaru Miroslavu Krleži« (svezak V., slovo K, str. 673.–674., stupac drugi), da je Krleža rođen 1893. u Zagrebu, da se 1920. »isticao kao vatreni pobornik komunističke ideologije i uredenja države po primjeru Ruske Sovjetske Republike«, da je »napisao dramu *'Galicija'* u komunističkom duhu«, da je 28. ožujka 1920. održao veliki govor »napadajući ovdašnje uredenje države« i da se »u kasnijem vremenu Krleža nije više isticao kao komunist«, ali da je, prema raspoloživim podacima, »on i dandanas zadojen tim idejama« (HDA–kut. 262., spis 29370/II–31.)

Zabrane u 1932. godini

Državni tužilac u Zagrebu pisao je 1932. mjesecne »iskaze o zabranjenim novinama, časopisima, brošurama i knjigama, pa je tako za kolovoz 1932. naveo 40 zabrana, za rujan — 41, za listopad — 48 i za studeni 1932. godine — 52. Među naslovima nikad nisu izostali oni književne orijentacije.

»Hiljadu i jedna smrt« u 1933.

Među 61 zabranjenim naslovom iz »iskaza« Državnog tužilaštva u Zagrebu od 6. rujna 1933., koji se odnosi na zabrane u kolovozu 1933., opet su »Hrvatska revija« br. 8, u kojoj je opisan slučaj umorstva Josipa Predavca; »Istra« pisca dr. F. Brnčića, jer je u opisivanju režima u Italiji Mussolini nazvan — komedijantom; »Književnik« br. 8, jer da cijeli taj broj »propagira komunizam« i dr. u »iskazu« od 6. studenoga 1933. Državno tužilaštvo navelo je 78 zabranjenih publikacija u listopadu, a među njima i »Hrvatsku reviju« dr. Blaža Jurišića.

Za ovu prigodu, međutim, najznačajniji je »iskaz« Državnog tužilaštva u Zagrebu od 9. svibnja 1933., koji se odnosi na zabrane u travnju 1933., jer je među 30 naslova — i knjiga Miroslava Krležae »Hiljadu i jedna smrt«, za koju je navedeno da »sadrži više novela koje svojim sadržajem šire komunističku ideju, a upotrebljavaju se i razne nemoralne i grube izreke«. Navedeni su i sljedeći podaci: izdavač je NZI »Minerva«, knjiga je tiskana 29. ožujka 1933. u tiskari »Union« Ivana Inkreta, zabranjena je 2. travnja 1933., jer je u njoj »po-

činjena uvreda organa vlasti i kažnjiv čin koji se kažnjava po Zakonu o zaštiti javne bezbjednosti i poretku u državi, a izaziva se i vjerski i plemenski razdor« (HDA–Grupa XVIII. — kut. 15, inv. br. 1172/1933.

U tu skupinu zabrana uvrštena je i knjiga Gene R. Senečića »*Film naših dana*« (zabranjena je 5. travnja 1933. zbog »nemoralna, ružnih i pogrdnih riječi«); zbirka pjesama Dragutina Tadijanovića »*Sunce nad oranicama*« (zabranjena je 24. travnja 1933. zbog »teške povrede javnog morala«); »*Krug*« br. 1, S. M. Štedimlje (zabranjen je zato što »u svim člancima i novelama u najljepšem svjetlu prikazuje komunizam i njegovu svrhu«); knjiga »*Zrinjevac*« Zlatka Milkovića (zabranjana je 22. travnja 1933. jer da »obraduje život tvorničkog radnika koji cijeli dan radi za minimalnu plaću, a njegovim radom vlasnik tvornice nagomilao sebi kapital«) itd.

Zanimljiv je, vjerojatno, i podatak da je od ukupne tiraže Krležine knjige »*Hiljadu i jedna smrt*« policija zaplijenila 780 primjeraka i dostavila ih Kr. državnom tužilaštvu u Zagrebu (HDA–SB, kut. 1286, spis 981/II. DZ. 1933.).

Možda su još zanimljivija dva dokumenta iz 1934., koji se odnose na djelovanje Miroslava Krleže u 1933. godini. U prvom Odjeljenje za državnu zaštitu I. MUP-a Kr. Jugoslavije 9. veljače 1934. (Str. pov. I. br. 11/34.) moli banu Savske banovine u Zagrebu da naredi prikupljanje podataka i pošalje izvještaj »o nacionalnom i političkom držanju Krleže Miroslava, novinara iz Zagreba, koji sada živi u Beogradu. Vrlo je hitno«.

Ban je već sutradan (10. veljače 1934.) naredio Upravi policije u Zagrebu da mu pošalje sve što je dotad evidentirano o Krleži (Str. pov. br. 61/1934.).

Uprava policije u Zagrebu već je 14. veljače 1934. (Pov. br. 3621/1934.) poslala Odjeljku za državnu zaštitu »Izvadak iz političke evidencije« i, među ostalim, navela: »Dne 6. XII. 1933. bilo je uzapćeno pismo upućeno Miroslavu Krleži u Zagrebu, Kraljice Marije ulica 39, od nekog Hrper i braće iz New Yorka. U ovome pismu nalazio se cirkular Medunarodnog odbora za političke kažnjenike organiziranog u interesu slobode mnijenja u New Yorku, u kojem moli da se priloženi list, upućen našem poslaniku u Washingtonu dr. Pitanicu, u potpunosti publicira. Ovaj list upućen je dr. Pitanicu povodom pisanja Louisa Adamića, rodom Jugoslavena, a književnika u Americi, o teroru nad političkim kažnjenicima u predstrazi i u kaznionicama (Pov. br. 25984/33.)«.

Policaci su potvrdili i da je Državno tužilaštvo u Zagrebu 2. travnja 1933. (Kns. br. 1017/2) zabranilo Krležinu knjigu »*1001 smrt*«, jer da »svojim sadržajem čini krivično djelo kažnjivo po Zakonu o zaštiti države« (HDA–SB–DZ–Pov. II. kut. 1160, br. 61/1934.

Zabraniti, zaustaviti

Dvije godine, kad je riječ o Krleži i policiji, bile su doista »mirne«, iako su »izvan« Krleže sijevale cenzorsko–pljenidbene munje, ali u 1936. ponovo su svi

nadležni upozoravali na »evidenciju novina i povremenih tiskopisa«, na ozbiljnost, savjesnost i odgovornost u tom poslu.

Ponovo su u 1936., po tko zna koji put, traženi podaci o listovima i urednicima, te zabranjivani »Književni glas« (npr. br. 3–4 za srpanj 1936.), »Književnik« (broj 10), »Koprive« (tjednik, broj 8) i drugi, mnoge brošure i knjige (primjerice knjiga Čedomira Minderovića »Koraci tutnje« 16. rujna 1938., koja je tiskana u zagrebačkoj tiskari Šek), čak i knjiga »Der Stille Don« od Mihaila Olohova, u izdanju »Malik-Verлага« iz Praga (zabranjena je 29. kolovoza 1936.).

U 1937. godini, ističemo posebno, izlazilo je u Zagrebu i okolici devet dnevnika, 46 tjednika, 33 polumjesečnika, 165 mjesečnika, 13 dvomjesečnika, 11 tromjesečnika, dva polugodišnjaka, jedan godišnjak i 27 povremenih izdanja (ukupno 307 publikacija), što je bilo svojevrstan kontrast — sve žešćoj cenzuri.

U toj godini Odjeljak za državnu zaštitu MUP-a Kr. Jugoslavije tražio je iz Zagreba (»VRLO HITNO«) podatke o časopisu »Književni savremenik« (19. veljače 1937.), »eventualno onemogućavanje izlaženja spomenutog časopisa« i »naredenje da se najstrožije prati pisanje listova i časopisa u komunističkom duhu«, zatim iscrpne »Izvještaje o kontroli raspačavanja zabranjene marksističke literature« (jer je na zagrebačkoj Pošti br. 2 bilo zaustavljeno 20 pisama s časopisom »Protiv Glavnjače«, adresiranih na kipara Antuna Augustinčića, dr. Stjepana Betlehema, Adama Katića, slikara i kipara Vanju Radauša inžinjera arhitekture Dragutina Iblera i druge), a bila su učestala i izvješća o otkrivanju komunističke tiskare u Zagrebu i raspisivanje tjeralica za tiskarom Markom Ivanovićem. U toj godini zabranjen je i »Književni glas« br. 2 od 1. ožujka 1937. zbog više tekstova, među kojima je i onaj »Za nacionalnu Rusiju«; zatim mjesečnik »Književni horizonti« br. 4–5 za travanj–svibanj 1937. zbog teksta »O Gideovu 'Povratku iz Rusije'; »Luč« br. 3, 4 i 6–7 zbog pisanja o dogadajima na Zagrebačkom sveučilištu; »Savremenik« br. 11 glavnog urednika Stanislava Šimića zbog pjesme »Krvopijiska napitница«; »Savremenik« direktora i odgovornog urednika Milana Begovića (traženi su podaci), a u kojem su povremeno suradivali Tin Ujević, Bogdan Radica, Dragiša Vasić, Miroslav Krleža i drugi, itd.

Od 1930. do 1937. bilo je u Zagrebu i okolici toliko zabrana da ih dosad nitko nije zbrojio točno: Čabrali navode 389 zabrana, Varaždinci (policija) 480, Požežani 477, nadležni iz Sušaka 637, Nove Gradiške 288, Crikvenice 413, Slavonskog Broda 780, Vinkovaca 744, Križevaca 765, Vukovara 474, Bjelovara 466, Pregrade 903, Varaždina (kotarsko načelstvo) 618 naslova, a svi ti naslovi odnose se na isto područje (Savsku banovinu) i isto vrijeme (do 1. ožujka 1937.). Koliko je bilo nepoznatih, skrivenih, nezakonitih?

»Eppur si nuove« u 1938.

Gotovo u pravilu svaka je nova godina počinjala zabranom Galogažinim listova »Književni savremenik« ili »Kultura« (policija je tvrdila da »tretiraju naučne i

kulturne probleme sa ljevičarskog stanovišta«), zabranom časopisa »*Književnik*« (npr. broja 4 od travnja 1938. zbog tekstova »Bio sam u Španiji«, »Zapis už pisaču mašinu« i »Ekonomski podloga Hrvatskog pitanja«), časopisa »*Luč*« odgovornog urednika Vice Barića i ostalih literarno-kulturnih publikacija.

U 1938. zabranjena je i knjiga »*Eppur si nuove*« »Ipak se kreće« od Miroslava Krleže. O tome je u Hrvatskome državnom arhivu sačuvano više dokumenata. Prvi, da je Državno tužioštvo u Zagrebu svojom odlukom od 14. veljače 1938. (broj Kns. 285), a na osnovu čl. 19. Zakona o štampi, u vezi sa čl. 3. Zakona o izmjenama i dopunama toga zakona, zabranilo raspačavanje Krležine knjige »*Eppur si muove*«, »jer svojim sadržajem u cijelosti tvori krivično djelo kažnjivo po Zakonu o zaštiti javne bezbjednosti i poretku u državi«.

Istoga dana (14. veljače) Odsjek opće policije u Zagrebu, odnosno upravnik policije dr. Vragović, o tome je izvjestio (Pov. br. 4442/1938.) Odjeljak za državnu zaštitu Kr. banske uprave Savske banovine i Odjeljenja za državnu zaštitu MUP-a Kr. Jugoslavije, zatim sve banske uprave u Kr. Jugoslaviji, sve uprave policije i Upravu grada Beograda, ističući da je knjiga »*Eppur si muove*« odštampana u 2000 primjeraka, a da je od toga zaplijenjeno svega 37 komada. Da bi takav »pljenidbeni neuspjeh« opravdao, naveo je da je naklada isporučena još 10. veljače 1938., »kada su dostavljeni i dužnosni primjerici na cenzuru«, ali da je Državno tužioštvo u prvi mah »knjigu propustilo, te je tek danas odluka izdana« (sa zakašnjenjem od četiri dana).

Odjeljak za državnu zaštitu Kr. banske uprave Savske banovine već sutradan (15. veljače 1938., Pov. II. DZ. br. 5051–1938.) izvjestio je o toj zabrani Komandu Savskog žandarmerijskog puka u Zagrebu, sva kotarska načelstva, sva predstojništva gradskih policija sve komesare pogranične policije i ostale iz svoje nadležnosti, redujući im »nadležni postupak« zapljene knjige »*Eppur si nuove*«.

Državni tužilac u. z. Smaić, koji je potpisao zabranu Krležine knjige, obavijestio je o zabrani M. Krležu, tiskara Dragutina Beckera i policiju.

U toj godini (1938.) zabranjeno je 36 brošura i knjižica, te 31 knjiga, među kojima su i »*Ognjište*« od M. Budaka (zabrana je skinuta), »*Turpituda*« od Marka Ristića, »*Iz četrdeset osme*« od Zdenke Smrekar, zbornik »*Naši u Španiji*«, »*Aktualna razjašnjenja u pitanju našeg vjerskog života*« od krčkog biskupa dr. Josipa Srebrnića i dr.

Krleža i dvadeset i trojica

U početku prosinca 1939. Odjeljenje za državnu zaštitu MUP-a Kr. Jugoslavije, pod oznakom »povjerljivo« (Pov. I. br. 64835 od 8. prosinca 1939.) pisalo je Banskoj vlasti banovine Hrvatske u Zagreb: »MUP ima obaveštenje da u Zagrebu, u duhu nove komunističke taktike, intenzivno pišu publikacije 'Izraz', 'Pečat', 'Naše novine' i 'Novi student'. Moli se Banska vlast BH za hitan i iscrpan izvještaj, koje se sve osobe kupe oko redakcije tih publikacija i kakva je

njihova politička djelatnost do sada zapažena. Isto tako izvijestiti, da li je zapažena tendencija da se preko spomenutih publikacija plasira komunistička ideologija u književnim i omladinskim krugovima i u širim slojevima građanstva, i što je do sada poduzimano da se ovako jedna zamašna komunistička akcija onemogući.

Politički odsjek Redarstvenog ravnateljstva u Zagrebu, a na naredbu Odjeljka državne zaštite Banske vlasti BH, pod oznakom Pov. br. 43651/1939. od 20. prosinca 1939., odgovorio je da šalje podatke o tim listovima i časopisima, te čak o 24 njihova urednika i suradnika.

Među autorima spomenuti su: Josip Pavičić, Vilim Svečnjak, dr. Božidar Adžija, dr. Vladimir Bakarić, August Cesarec, Grgur Karlovčan, Mato Lovrak, Stjepan Kranjčević, dr. Pavao Markovac, Mihovil Pavlek Miškina, Miroslav Krleža, Slavko Batušić, Ljubo Babić, Vasa Bogdanov, Krsto Hegedušić, Dragutin Ibler i drugi.

Oni su bili »policijski evidentirani«, što znači da su imali i svoj dosje.

154

O časopisu »Pečat« navedeno je da mu je vlasnik Biblioteka nezavisnih pisaca (predstavnik Mihovil Killer, rođen 25. srpnja 1900. u Dubrovniku; odgovorni urednik da je Dragutin Ibler, rođen 1894. u Zagrebu, tada profesor Umjetničke akademije), a ostali da su: Miroslav Krleža, književnik, rođen 7. srpnja 1893. u Zagrebu; dr. Slavko Batušić, tajnik Hrvatskoga narodnog kazališta, rođen 1902. u Novskoj; Ljubo Babić, profesor Umjetničke akademije, rođen 1890. u Saskoj, zavičajnost neiskazana; Vasa Bogdanov, profesor i književnik, rođen 1902. u Pančevu; Krsto Hegedušić, umjetnik, rođen 1905. u Petrinji.

Nakon toga o svakome od njih, kao i o ostalima, navedeni su iscrpniji »podaci o političkom vladanju«, pa je za Miroslava Krležu navedeno da je u 1920. bio »jedan od najistaknutijih komunista«, da je »u istoj godini napisao knjigu 'Galicija' čiji je sadržaj komunistički«, da je 17. lipnja 1929. bio uhapšen »radi sumnje širenja komunizma, ali u pomanjkanju dokaza krivnje bio je pušten na slobodu«, da je 1930. na njegovu adresu nekoliko puta bio dostavljen list »Radnik« čije je »rasturanje kod nas zabranjeno radi komunističkog pravca«.

U iscrpnijem izvještaju o »Pečatu« navedeno je da je to mjesecačnik, koji izlazi u 3000 primjeraka, da je na čelu »naročitoga redakcionog odbora« Miroslav Krleža, a odgovorni urednik Dragutin Ibler, da se časopis tiska u tiskari Dragutina Beckera (Frankopanska 12) i da je prvi broj izšao krajem veljače 1939.

Nije navedeno (a ni u drugim dokumentima) da su tada u »Pečatu« zabranjena dva Hegedušićeva antiratna crteža: požar u gradu, sa istaknutom ljudskom figurom kojoj je na licu gasmaska, te sa čovjekom-kosturom koji leži na zemlji mrtav. Zabranjena je u »Pečatu« bila i pjesma »Plać dvadesetgodišnjih leševa nad živim dvadesetgodišnjacima«, nepotpisana, ali po stilu bliska Marku Ristiću ili Oskaru Daviču.

Te godine ponovo su zabranjeni i »Vidici« (br. 17. i 18. od 25. rujna 1939.), »Mladost« (br. 8., za rujan 1939.), »Književnik« (br. 9), »Koprive« (od 22. prosinca 1939.), »Srpski književni glasnik« (br. 7, od 1939), »Omladina« (br. 4, od 8. siječnja 1939., i to zbog pjesme »Na grobu Silvija Strahimira Kranjčevića«) i

drugi književni časopisi i listovi. Na udaru cenzure našao se i »*Pečat*« broj 3. od travnja 1939., koji je Državno tužioštvo u Zagrebu zabranilo 17. svibnja 1939. (broj Kns. 1039/39.), a na osnovu čl. 19. Zakona o štampi, u vezi sa čl. 3. Zakona o izmjenama i dopunama ZOŠ-a, i to zbog članka »Odgovor na anketu o rješavanju Hrvatskog pitanja« (str. 191.), »jer svojim sadržajem u cijelosti tvori krivično djelo kažnjivo po Zakonu o zaštiti javne bezbjednosti i poretku u državi.«

O toj zabrani je šef Odjeljka za državnu zaštitu Guteša istoga dana izvještio sva kotarska načelništva i sva predstojništva gradskih policija u Savskoj banovini (Pov. II. DZ. br. 23725/39.)

Literatura — na »zubu« u 1939. i 1940.

Necenzurirana istina iz 1939. bila bi: cenzurirano je gotovo sve, pa i beletristička, i to toliko perfidno, manipulacijski, podlo i tempirano da se može govoriti o umnoj (intelektualnoj) izokrenutosti ili zastranjenosti.

Pod udarom cenzure našle su se i 34 knjige, među kojima su »*Sedmi be*« od Josipa Horvata (zabranjena je 8. ožujka 1939., »radi sadržaja u cijelosti, jer tvori krivično djelo«); »*Borci, buntovnici i vođe — Politički ogledi*« od Jœa Matovića (zabranjeno 19. travnja 1939.); zbirka pjesama »*Iznad ponora*« od tada neidentificiranog I. Katića (zabranjena je 18. studenoga 1939.); poznata zbirka pjesama »*Beli mugri*« od Koče Racina (pravo ime Kosta Apostolov Solev, 1908.–1943. — zabranjena je 20. prosinca 1939.); roman »*Osvajenje Sjevernog pola — I. Pilotov san*« od Mihajla Vodopijanova (zabranjena je 3. ožujka 1939.); koračnica »*Na konje*« — riječi Norbert Neugebauer, muzika Milan Asić (zabranjena je 14. siječnaj 1939.) i dr.

To je, medutim, bio tek uvod u zabrane i pljenidbe tiskovina (brošura i knjiga) u 1940., kad su, među mnogima, ponovo zabranjeni »*Književnik*« br. 10–12., kojem je i dalje glavni i odgovorni urednik bio Milan Durman (zabranjen je 31. prosinca 1939. zbog članka »Najnovija svjetska zbivanja u svjetlu jedne aktualne knjige«, str. 401.–412., ali je odluka o zabrani dostavljena policiji tek 2. siječnja 1940.); zatim »*Pečat*« br. 10–12 (o njemu opširnije nakon ovega nabranjanja), tjednik »*Satyricus*« br. 20 (zabranjen je 17. svibnja 1940. zbog više tekstova, a od 14. 000 tiskanih primjeraka zaplijenjeno ih je čak 12. 200; roman »*U pozadini 1918.*« koji je u nastavcima izlazio u Jakovljevićevu »*Hrvatskom dnevniku*« (zabranjen je nakon pisma Čeneralštaba IV. armijske oblasti — Pov. DOB. br. 1497/1940. od 30. svibnja 1940. da je roman »štetan po interesu vojske«); knjižica »*Kod malih sovjetskih naroda*« od Augusta Cesara (zabranjena je 6. listopada 1940.), knjiga »*Crveni konj*« od Jure Kaštelana (zabranjena je 13. lipnja 1940. i odmah zaplijenjena cijelokupna naklada — 500 primjeraka) i druge.

»*Pečat*« br. 10–12 iz 1939. zabranilo je Državno odvjetništvo u Zagrebu 12. veljače 1940. (br. Kns. 458/1940.), temeljem čl. 19. toč. 4. Zakona o štampi, a u

vezi sa čl. 3. Zakona o izmjenama i dopunama ZOŠ-a, i to zbog dijela teksta »Sunčana je Dalmacija« (1. i 2. stranica), jer da svojim sadržajem »tvori tešku povredu javnog morala«. O tom je odmah obaviještena policija, a ravnatelj zagrebačke policije dr. Vragović već je 13. veljače 1940. obavijestio i Odjeljak za državnu zaštitu Banske vlasti banovine Hrvatske u Zagrebu, informirajući ga da je »Pečat« (odgovorni urednik bio je arhitekt D. Ibler) tiskan u tiskari Dragutina Beckera u Gundulićevoj ulici br 18. — u 3000 primjeraka, ali da je policija, što na pošti, što privatno, uspjela zaplijeniti tek 149 primjeraka, te da je Politički odsjek Redarstvenog ravnateljstva u Zagrebu o svemu obavijestio sve banske uprave u Kr. Jugoslaviji, sve uprave policija i Upravu grada Beograda. Nakon toga, po običaju, kružile su niječne ili potvrđne informacije o zapljeni »Pečata« širom Jugoslavije.

Nepojmljiva količina dosjea

156

U prvim mjesecima 1941., što se više približavao rat na jugoslavenskom prostoru, cenzura je bila neumoljivija i svestranija. Zabranjivane su pjesme iz ruskih filmova, zemljopisne karte, poštarske (dopisne) karte, novine, časopisi, brošure, knjige, leci, sve do bezazlenih publikacija o javnom vladanju žena i muškaraca. U toj godini zabranjeni su: knjiga »Kuća oplakana« od R. Bosanca (6 veljače 1941.); rukopis »Nikolaj Černiševski« od Efgrafova i »Osnovi dijalektičkog i historijskog materijalizma« od Sterna (26. ožujka 1941.); knjiga »Novele i humorističke reske« od Ivana Triplata (zabranjena je 13. siječnja 1941.); knjiga »Masonerija u Hrvatskoj« od Mirka Glojnarića (28. siječnja 1941.); brošura »Maksim Gorki: 'Na čijoj ste strani vi, majstori kulture'« (zabranjena je 1. veljače 1941.); brošura »Šta te čeka ako Hitler pobedi?«; knjiga »Putovanje po Sovjetskom Savezu — na Uralu i na Volgi« od Augusta Cesarca (izšla je 1940. a zabranjena je u Preku kraj Zadra 7. veljače 1941.); knjiga »Bijela bolest« Karela Čapeka (zabranjena je u Splitu 20. veljače 1941.); knjiga »Nouvelles de Grece« (zabranjena je u Osijeku 29. ožujka 1941.); knjiga »Mein Kampf« — u svescima, tiskanima u Beogradu, iz engleskih izvora (zabranjena je 23. siječnja 1941.) i brojne druge. Pridodamo li tome novine i časopise, može se zamisliti koliko je to pritiska i trpnje, potrošenih energija, i izrečenih naredaba, ispisanih uredaba i okružnica, koliko emocija i strasti podgrijavanih uoči velikoga ratnog obračuna.

I oni koji su silazili s političko-policjske scene i oni koji su na nju tek reflektirali (malo kasnije i stigli) imali su u uredima gomile kartona o »evidencijama« ili »ličnim podacima«, odnosno dosjee najistaknutijih pisaca, publicista i novinara u Hrvatskoj, pa tako i Miroslava Krleže, dr. Slavka Ježića, dr. Ive Hergešića, Branka Livadića, Ive Mihovilovića, ing. šumarstva Petra Petrovića-Pecije, Marije Jurić-Zagorke, Vladimira Nazora, Novaka Simića, Hrvoja Macanovića, Krste Hegedušića, dr. Slavka Batušića, dr. Đure Arnolda, Dragutina Tadijanovića, Alda Mandla, dr. Milovana Gavazzija, dr. Blaža Jurišića, Ive Šučića, Tita Strozzijsa i drugih. Uz njihova imena i prezimena policajci su upisivali riječi »separatist«, »za integralno jugoslavstvo« ili »federalist«, »neizrazit«,

»pritajen komunist« ili »podmukli komunist«, pa je to za mnoge na vjetrometini od travnja 1941. ili nakon svibnja 1945. značilo robiju ili smrt.

Kad smo danas pokušali »zaviriti« u dosjee nekih od njih, pa i u Krležin, našli smo jedino prazne »košuljice«, pokoji papirić o godini i mjestu rođenja, zaposlenjima i bračnom stanju, a sve ostalo je nestalo — iz arhiva (dokumentacija), sudskih fondova, socijalnih institucija, odasvud.

Snježana Kordić

Pogled unazad, pogled unaprijed

(odgovor S. Damjanoviću i M. Grčeviću)

158

U *Republici* br. 1–2, 2001 str. 236–243 pokrenula sam diskusiju o nazivu jezika. U nju su se uključila trojica branitelja jednodijelnog naziva »hrvatski« u br. 3–4 str. 221–229 i br. 7–8 str. 213–229. Svakom od njih odgovorila sam u br. 9–10, 2001 str. 193–201 i u br. 3–4, 2002 str. 237–253. Potom su izišle još dvije reakcije u br. 7–9 str. 219–237, na koje ovom prilikom odgovaram.

Kako bih čitateljima ovaj odgovor učinila zanimljivijim, nastojat ću kao i u prethodnim mojim odgovorima da se ne ponavlja ništa što sam već prije napisala. Čitatelji mogu primjetiti da se u naslovu ovog odgovora prvi puta nasprom prijašnja tri moja članka u *Republići* ne pojavljuje sintagma »naziv jezika«. Razlog tome su članci na koje odgovaram. U njima se uporno zaobilazi govorenje o temi diskusije i umjesto toga se govori o meni kao osobi i nastoji se politizirati ono što sam dosad napisala, iako je u mojim tekstovima primjenjivan isključivo znanstveni pristup. Budući da sam dužna odgovoriti i na takva postavljena pitanja, u ovom odgovoru je tema »naziv jezika«, nažalost, postala manjinom.

Članci na koje sada odgovaram po mnogo čemu se međusobno razlikuju: po dužini, po sadržaju, kao i po tome što se odnose na moje različite članke. Jedan predstavlja reakciju na moj zadnji članak, a drugi na predzadnji. Netko bi mi mogao zamjeriti zašto ispod naslova u zagradi navodim ravноправno dvojicu autora od kojih jedan — Mario Grčević — nije dostojan društva u kojem se našao. Radi se o slučaju, ali mislim da mi Stjepan Damjanović ne bi zamjario što mu odgovaram u istom tekstu u kojem odgovaram i Grčeviću. Naime, Damjanović je sredinom 90-ih postao članom HAZU, a ista ustanova je 1999. M. Grčeviću dodijelila nagradu HAZU (podatak iz *Vijenca* 10/212 2002, str. 6). Ta nagrada je dodijeljena unatoč tome ili možda upravo zbog toga što je Grčevićeva knjiga prethodne 1998. godine u jednoj od negativnih recenzija, kako saznajemo od samog Grčevića (str. 222), čime se on još i hvali, ocijenjena kao

knjiga štetna za znanost. Sličan postupak je i odluka HAZU iz naredne 2000. godine koja se tiče L. Auburgera, Grčevićevog istomišljenika i također sudionika u ovoj diskusiji u *Republici*. Nakon što je jedan inozemni član HAZU, W. Lehfeldt, u svojoj u siječnju 2000. objavljenoj opširnoj recenziji knjige L. Auburgera (u *Zeitschrift für Slawische Philologie* 59/1 str. 216–226) zaključio da knjiga nije znanstvena, domaći članovi HAZU su odmah te iste godine primili Auburgera za novog člana (podatak iz *Jezika* 48/4 2001, str. 121).

Grčevićev najnoviji članak u *Republici* nije donio nikakvih iznenadenja jer se autor kao i u svom prijašnjem tekstu služio istim neznanstvenim metodama koje sam već opisala u odgovoru na taj tekst (9–10 193–201). Zato ću ovdje prvo odgovoriti Damjanoviću, a u nastavku ću se osvrnuti na Grčevićev članak.

Iz mojih preko 30 dosad objavljenih stranica u ovoj diskusiji Damjanović se bavi samo jednom rečenicom. Nju citira i predstavlja kao dokaz za obezvredivanje svega ostalog što sam napisala, a da pritom uopće nije smatrao potrebnim osvrnuti se na »ostatak«. Nažalost, sadržaj i te moje citirane rečenice je istinit, što ću pokazati u nastavku. Rečenica koju Damjanović citira (236), a koju sam napisala prilikom spominjanja pojave nemogućnosti objavljivanja znanstvenih članaka zbog nepodobnosti u Hrvatskoj od 1990. do 2000., glasi: »Tako npr. čak u Zborniku radova s 1. hrvatskog slavističkog kongresa nisu objavljeni oni radovi stranaca koji su, iako vrlo diskretno, ali ipak malo kritizirali neke pojave u hrvatskoj filologiji novijeg vremena, premda su uredno i na vrijeme bili predati za objavljivanje.« Damjanović je citirajući ovu rečenicu ispustio riječ »čak«, pomoću koje sam rekla da je taj zbornik za mene bio zadnje mjesto gdje bih očekivala da se ta pojava ispolji. U tekstu niti sam prozvala niti sam imenovala Damjanovića, koji je urednik zbornika, jer počinitelj tog nekorektnog postupka ne mora biti urednik nego to može biti i netko drugi. Neosporna činjenica je da 1997. u zborniku s kongresa nije objavljen određen broj predatih referata. Sasvim je logično da su neki pogodeni autori smatrali (i smatraju) da im referat nije objavljen zbog toga što su spominjali neke stvari koje se ne bi morale svidjeti tada i danas vladajućoj političko-filološkoj eliti sredine u kojoj zbornik izlazi. Tako sam na jednom inozemnom skupu 1998. srela neke sudionike koje sam prethodno upoznala na kongresu u Puli i morala sam crvenjeti kad sam čula kako im referati nisu objavljeni. Provjerila sam u zbornicima: njihovi referati se doista tamo ne nalaze. Kasnije sam zamolila jednog od oštećenih da mi za potrebe tematiziranja toga u *Republici* pismeno izloži sve relevantne podatke. To je i učinio, tako da imam i pismeni dokaz za ono što sam napisala. U referatu se radilo o slovenskim i hrvatskim piscima i znanstvenicima koji su stvarali na oba jezika te o opravdanosti njihovog ubrajanja u obje književnosti odnosno filologije. Referat je bio usmјeren ka suradnji i uzajamnom proučavanju djela tih pisaca, a ne ka izbacivanju pojedinih osoba iz hrvatskih udžbenika i povjesnih pregleda. Nakon što poslani referat nije bio objavljen u zborniku 1997., kolega iz Slovenije se dugo raspitivao kod kolega u Zagrebu i dobio je odgovor da ima više takvih slučajeva, a zatim je dobio i pisme izvinjenje urednika zbornika S. Damjanovića uz obećanje da će se možda

neki radovi ipak naći i naknadno tiskati. U pismu, a ni kasnije, autor referata nije pozvan da rad ponovo pošalje i zato ga nije ni samoinicijativno slao. To pismo izvinjenja je bilo kopija cirkularnog pisma, što znači da je urednik isto pismo slao i na druge adrese. Damjanović (236) i sam priznaje da su »se dogodili odredeni propusti zbog kojih je i objavljena treća knjiga«, koja je, kako saznamo od Damjanovića, izšla tek 1999. i u kojoj se nalazi samo 13 referata. I u predgovoru te treće, popravak-knjige Damjanović osvrćući se na regularne zbornike iz 1997. priznaje »nažalost, dio referata nismo otisnuli jer su nesretnim okolnostima zagubljeni« i nastavlja da se u trećoj knjizi nalaze referati samo jednog dijela oštećenih autora. U toj popravak-knjizi, međutim, nije objavljen referat kolege iz Slovenije kao ni drugih stranaca čije referate sam slušala na kongresu i koji su mi se kasnije žalili što su im referati ispušteni 1997. iz regularnih zbornika s kongresa. Znajući da se u slučaju neobjavljanja zbog nepodobnosti ionako ne može očekivati da će to izvršilac priznati, nego će se reći da je rukopis zagubljen, urednikova isprika nije mogla biti primljena s neograničenim vjerovanjem, pogotovo što, kako se i pokazalo, ti referati nisu objavljeni ni u popravak-knjizi niti su ti autori bili pozvani da ponovo pošalju rukopis.

Damjanović bi se morao sjećati tog ljubljanskog kolege koji je na kongresu prigovorio R. Katičiću i njemu kao organizatoru zbog politizacije slavističkog kongresa i apostrofiranja Slovenaca »koji sa Srbima šuruju protiv hrvatskoga jezika«. Pokušavao je objasniti kako je štokavica jezik koji su Slovenci učili u školi i kasnije se s njim susretali pri služenju vojske i praćenju elektronskih medija i novina, da im jezične razlike nisu poznate u detalje i da se ne žele mijesati u politiku. Međutim, ni jedan ni drugi nisu ga htjeli saslušati.

Kasnije se Damjanović imao priliku još jednom sresti s tim kolegom iz Slovenije na Prvom slavističkom susretu hrvatskih i slovenskih slavista u Novigradu u Istri, koji je 1999. organiziran na slovensku inicijativu. Istupajući u ime Filozofskog fakulteta u Ljubljani, na kojem se kao diplomski studij mogu studirati slavenski jezici bivše Jugoslavije, slovenski kolega zalagao se za užajamno poštovanje, ravnopravnu suradnju i srazmjerne reciprocitet u pogledu statusa i programa studija na sveučilištima u Zagrebu i Ljubljani. Želio je da i slovenski jezik u Zagrebu ostane na nivou od prije 1994. No upravo je Damjanović na to oštro odgovorio da o reciprocitetu ne može biti govora, da će se u Zagrebu razvijati samo hrvatski i da će se slovenski jezik u Zagrebu »svesti na pravu mjeru«, tj. na predmet prema izboru ne studenata kroatistike, nego malobrojnih studenata slavistike u jednom semestru, alternativno s makedonskim. To se i dogodilo.

Damjanović kaže kako nisam trebala tako lako povjerovati strancima (237). Međutim, iz vlastitog iskustva bila mi je poznata ta metoda »zagubljanja« rukopisa, koja se nikad nije dogadala kad bih poslala neki svoj rad za objavljanje u inozemni časopis, nego samo u hrvatski. Pojava »zagubljanja« se počela dogadati nakon što je Katičić (*Jezik* 42/4 1995, str. 128) zbog toga što sam prethodno kritizirala neke dijelove njegove *Sintakse* i usudila se napisati pozitivan

prikaz Pranjkovićeve *Hrvatske skladnje* napisao da je potrebno da se S. K. »na neko vrijeme povuče« od dalnjih objavljivanja novih radova. Katičićeve riječi srećom nisu imale domet koji bi prelazio granice Hrvatske, a objavljivanje na zapadu i na stranim jezicima vremenom mi se pokazalo i kao prednost.

Damjanović (237) kaže da sam 1995. mislila jedno i znala da je to istina, a da danas pišem drugo, i nastavlja »Životnim ambicijama istina kadšto može ozbiljno zasmetati pa je zaborav učinkovito sredstvo.« Tu je Damjanović izmješao vremena i zamijenio zbornik s kongresom. O samom kongresu sam i prije mislila i danas mislim da je bio dobro organiziran i da kontakti sa stranim slavistima koji se dogadaju i njeguju na takvim skupovima mogu samo pozitivno utjecati na razvoj filologije u Hrvatskoj. Damjanović sigurno pamti kako sam u veljači 1996. u *Hrvatskom slovu* (2/43, str. 14) izrazito pohvalno pisala o tom kongresu i posebno istakla zasluge S. Damjanovića kao glavnog organizatora kongresa. Nisam tada, 1995. i 1996., mogla znati da 1997. godine određen broj referata neće biti objavljen u zborniku s kongresa. A moja rečenica koju Damjanović citira jednoznačno se odnosi na zbornik iz 1997., a ne na kongres iz 1995.

Govoreći o kongresu 1995. Damjanović spominje »slučaj doista neprimjerenog reagiranja« jednog »hrvatskog filologa na istup njemačke znanstvenice« (čemu sam i ja bila svjedok) i tvrdi da »Nikom pametnom to nije bilo drago!« (237). Ako »nikom pametnom to nije bilo drago«, kako onda objasniti činjenicu da je isti taj hrvatski filolog, koji niti je kroatist, pa čak ni slavist, nego je romanist, potom postavljen za ravnatelja Instituta za hrvatski jezik? Znači li to da netko nepametan odreduje tko će dobiti vodeće pozicije u hrvatskoj filologiji? Ili se time htjelo pokazati kako se treba ponašati netko tko želi dobiti vodeće pozicije. To je samo jedan od primjera onog »društvenog probitka« kao posljedice »takmičenja u jezičnom rodoljublju« koje spominjem u svom prvom članku (1–2 236) i o čemu je detaljnije želio čuti jedan od sudionika u ovoj diskusiji — V. Grubišić (7–8 227).

Osim toga, kako objasniti da je za Damjanovićevu nasljednicu i organizatoricu sljedećeg kongresa izabrana osoba koja je nakon završetka kongresa 1995. objavila u *Stranim jezicima* (25/1–2 1996, str. 100–102) pravi hvalospjev knjige spomenutog hrvatskog filologa poznatog po svom nacionalističkom ispadu? Znači li to da su bili nepametni oni koji su je izabrali? Već iz samog naslova knjige spomenutog hrvatskog filologa *Hrvatski i srpski: zablude i krivotvorine* i podatka o nazivu časopisa u kojem je prikaz objavljen (*Strani jezici*) vidi se jasno poruka i knjige i prikaza: srpski je strani jezik. O istoj knjizi je u Francuskoj, gdje je njen autor kao romanist proveo niz godina, napisano u pariškom časopisu *Revue des études slaves* (73/2–3 2001, str. 564–571) da je toliko puna falsifikata, konfuznosti i šematiziranja da je njen podnaslov »Zablude i krivotvorine« stvarno opravdan, ali jedino ako se primijeni na samu knjigu jer je pisac knjige čitateljima ponudio obilje grešaka, nepreciznosti i obmana svakog ti-

pa. Autor prikaza, profesor na Sorboni Paul-Louis Thomas, zaključuje da je knjiga bila napisana kako bi služila političkoj propagandi.¹

Moram reći da u 1997. godini objavljenom zborniku s 1. kongresa, koji je uredio S. Damjanović, članci nisu jezično cenzurirani. To naglašavam jer su u zborniku s 2. kongresa izišlom 2001., koji je uredila organizatorica tog kongresa Dubravka Sesar, članci jezično cenzurirani. Mislim sam da je jezična cenzura prošlost, ali ovaj slučaj pokazuje suprotno — širenje te prakse tamo gdje je jučer nije bilo. Tako je npr. u mom kongresnom članku prepravljan termin *lična* zamjenica u *osobna* bez mog dopuštenja, nije me se čak ni pitalo za dozvolu. Kao autorica našla sam se stoga u apsurdnoj situaciji: za taj kongres izvršila sam jedno složeno sintaktičko istraživanje, prešla 3. 000 kilometara da bih ga mogla izlagati, a ono na kraju može poslužiti za propagandu nametnutih jezičnih promjena o kojima sam u ranijim svojim radovima pisala kao o stručno neutemeljenom mijenjanju, i to upravo termina *lična* zamjenica (v. *Relativna rečenica*, Zagreb 1995, str. 319–320). Sada S. Babić može potpuno legalno reći: evo, svi hrvatski lingvisti danas koriste termin *osobna* zamjenica, što potvrđuju korpsi tekstova iz novina (jezično cenzuriranih — a to Babić, naravno, ne navodi) pa čak i iz kongresnog zbornika. Sada može navesti i moje ime kao dokaz »spontanog širenja« i na kraju zaključiti kako se mora zabraniti »izumrli« termin *lična* zamjenica. To prepravljanje mog teksta razlog je zašto na trećem kongresu (Zadar 2002.) iz protesta nisam htjela sudjelovati. Usput rečeno, korpus od najvećim dijelom jezično cenzuriranih novina upravo sastavlja i M. Grčević u Mannheimu kako bi na njemu strancima dokazivao da je upravo to normalni jezik u Hrvatskoj.

U *Jeziku* (47/3 2000, str. 113) može se u tekstu Zrinke Jelaske (Babić) прочitati kako su na 2. hrvatskom slavističkom kongresu 1999. među sudionicima bili »slavisti iz svih slavenskih zemalja osim Srbije i Bjelorusije«. Mislim da nema razloga za zadovoljstvo činjenicom da nitko od filologa iz spomenute južnoslavenske zemlje nije sudjelovao na kongresu jer taj podatak može značiti da nešto s hrvatskom filologijom nije u redu. Po mom mišljenju tek kad na nekom hrvatskom kongresu grupa iz Srbije bude najbrojnija grupa iz neke inozemne zemlje, moći će se govoriti da je hrvatska filologija zdrava. Sljedećim primjerom želim pokazati na kakav odaziv nailazi srpski filolog koji izrazi želju da sudjeluje na navodno za sve slavenske filologe otvorenom kongresu. Kad se započelo s pripremama za 2. hrvatski slavistički kongres, pozvala sam jednog srpskog lingvista, sveučilišnog profesora u Beogradu koji je tada bio lektor u Bochumu, da sudjeluje na kongresu (koji je organizirala D. Sesar). Taj lingvist je sa zadovoljstvom prihvatio poziv, na vrijeme prijavio referat iz područja sintakse,

¹ »Confusion et schématisation sont aussi de règle pour présenter la question de l'alphabet [...] La falsification se poursuit lorsque M. Kačić, jouant sur la confusion entre langue standard et dialectes, prétend que [...] Le sous-titre du livre (*Illusions et falsifications*) s'avère ainsi pleinement justifié, mais sans doute pas comme l'entendait M. Kačić, qui offre à ses lecteurs un véritable festival d'erreurs, d'imprécisions et de tromperies en tout genre. Cet ouvrage de circonstance, au service de la propagande nationaliste du régime Tudman [...].« (str. 569–571).

uredno poslao traženi sažetak svog izlaganja, Njemačko udruženje istraživača mu je odobrilo finansijska sredstva za put avionom i ostale troškove, ali ta sredstva nisu mogla biti utrošena jer se opet dogodila ona već poznata pojава »zagubljivanja«, ovaj puta prijave za kongres upravo tog lingvista. Iako je bilo još dovoljno vremena prije početka kongresa, srpskom lingvistu se nije htjelo izići u susret barem tako da ga se naknadno ubaci u program umjesto nekog od ne tako malobrojnih koji su odustali od svog sudjelovanja.

Iz intervjuja koji sam dala za časopis *Lingvističke aktuelnosti* 2/6 2001 (časopis se može čitati i u internetu na adresi: <http://www.public.asu.edu/~dsipka/LA.htm>) Damjanović citira (237) kad govoreći o 1995. godini kažem: »nacionalizam je u Hrvatskoj kontinuirano već duže vremena velikom brzinom rastao i dosegao takve razmjere da više nije bilo moguće biti lingvist. Nije više bilo moguće u nekom hrvatskom lingvističkom časopisu objaviti članak u kojem bi se u literaturi naveo i neki rad autora srpske nacionalnosti. Nije više bilo moguće da se objavi članak koji ne bi bio jezično prepravljen, i to u tolikom obimu da su promijenjene riječi i konstrukcije dovodile do mijenjanja značenja napisanih tvrdnji, koje su zbog toga postajale besmislene.« Nakon citata, nažalost, pribjegava tehnički podmetanja poput ostalih sudionika u ovoj diskusiji: negira istinitost onoga što sam rekla tako što navodi da u mojoj knjizi nije ništa prepravljano ili jezično cenzurirano. Time se Damjanović pravi da ne vidi kako u citatu jasno piše da se radi o »člancima« u »hrvatskim lingvističkim časopisima«, a ne o knjizi.

1995. godine sam se zaista našla u situaciji da kao lingvist više nisam mogla publicirati u hrvatskim lingvističkim časopisima, a da istovremeno ne prihvativam meni znanstveno neprihvatljive uvjete za objavljivanje. O kojim konkretnim časopisima i o kakvim okolnostima se radilo navodim u nastavku. Već sam o mojim prije objavljenim člancima u *Jeziku* pisala u knjizi iz 1995. (str. 319–320) kako su mi jezično cenzurirani, a u jednom su izbačene rečenice u kojima kritiziram neke postupke urednika *Jezika*. Isti urednik je moj naredni rukopis odbio objaviti bez navođenja znanstvenih razloga, o čemu sam također pisala u knjizi (str. 13). Dvije godine kasnije taj lingvistički tekst je ipak objavljen u Hrvatskoj, ali ne u nekom lingvističkom časopisu, nego u časopisu za književnost (*Republika* 5–6, 1997, str. 183–196). Sljedeći slučaj je časopis *Suvremena linguistika*. U njemu je urednica 1995. objavljivanje jednog drugog lingvističkog članka odbila, a da pritom nije smatrala potrebnim iznijeti neki znanstveni razlog. Taj članak, u kojem se pored ostalog kritiziraju neki pogrešni zaključci iste urednice iz njenog rada iz 1992., ipak je objavljen, ali u inozemstvu: dio u češkom časopisu *Slavia* (66/2, 1997, str. 183–196), a dio u zborniku *Variierende Markierungen von Nominalgruppen in Sprachen unterschiedlichen Typs*, W. Boeder i G. Hentschel (ur.), Oldenburg 2000, str. 219–233. Od nedavno je pristupačan i u domaćoj sredini kao 5. poglavlje moje knjige *Riječi na granici punoznačnosti*, Zagreb 2002, str. 93–128. U riječkom časopisu *Fluminensia* su objavljena dva moja članka (1993. i 1995.), oba protiv moje volje jezično cenzurirana. U njima je učinjeno mnoštvo stručno neopravdanih jezičnih

preinaka za koje čitatelji čak ne mogu znati da je moguće da su nametnute jer u časopisu uopće nije navedeno da imaju jezičnog cenzora (lektora). Zbog toga nisam imala drugog izbora nego i taj časopis izostaviti s liste časopisa u kojima bih mogla dalje suradivati. U *Radovima Zavoda za slavensku filologiju*, koji i nisu bili u pravom smislu časopis jer su do tada bili ograničeni samo na zaposlene s Filozofskog fakulteta, objavljen je u broju za 1994. moj članak u kojem je bez mog znanja dodat podnaslov *Povijesni pregled*, koji nema veze s člankom. U članku se, naime, govori isključivo o suvremenom jeziku i ne daje se nikakav pregled, nego se istražuje jedan tip složenih rečenica. Nakon toga je duže vrijeme bez povratnih informacija ležao kod urednika rukopis drugog mog članka. *Radovi* su tada upali u zastoj s izlaženjem. Nakon promjene urednika članak je i objavljen, ali tek dvije godine kasnije (1997) kada je dvobroj (30–31) konačno izšao, i nije bio cenzuriran. Na kraju mogu spomenuti *Filologiju*. Rad koji sam izlagala (13. 3. 1993.) u Zagrebačkom lingvističkom krugu prihvaćen je na sjednici uredništva *Filologije* početkom 1993. u cijelosti za objavljivanje, nakon što sam službeno odredenom recenzentu S. Babiću dokazala da njegovi zahtjevi za izmjenama nisu stručno utemeljeni (što je on i priznao u *Vjesniku* iste godine govoreći o izgubljenoj okladi sa mnom). Objavljivanje je prema riječima urednika trebalo uslijediti u prvom narednom broju. Međutim, članak je potom utonuo u zaborav, da bih dvije godine kasnije nakon mog protivivanja dobila pismo da iz članka moram izbaciti dvije trećine teksta ako želim da ga objave. Na to iz znanstvenih razloga nisam mogla pristati pa sam taj rad uvrstila kao 7. poglavlje u svoju knjigu iz 1995. Slala sam radeve i u još neke lingvističke časopise, ali nisu pokazivali spremnost da objave primljeni članak.

Kao primjer navest ēu posljednji u nizu takvih slučajeva, nakon kojeg više nisam slala svoje znanstvene članke u hrvatske lingvističke časopise. Radi se o uglednom već spomenutom hrvatskom lingvističkom časopisu *Strani jezici*, kojem je izdavač upravo Hrvatsko filološko društvo koje i Damjanović spominje. Na poslani članak o egzistencijalnim rečenicama u južnoslavenskim jezicima dobila sam nakon deset mjeseci dopis uredništva (24. 6. 1998.) u kojem se objavljivanje članka uvjetuje izbacivanjem autora srpske nacionalnosti iz popisa literature. Na to sam odgovorila (29. 6. 1998.) sljedeće:

»Smatram da bi s moje strane bilo neprofesionalno da se pravim da radovi o ovoj temi objavljeni u Srbiji ne postoje, da se odrekнем i radova u kojima se u ovom stoljeću, i u Zagrebu, jezik nazivao srpskohrvatskim, da subjektivno procjenjujem koji lingvist je koje nacionalnosti i da na osnovi tog kriterija izvršim izbor literature. Taj podatak nije navoden u čitanim radovima. Slažem se s tvrdnjom recenzenta 'da se u hrvatskome jezikoslovju malo tko bavio ovom problematikom', i upravo je to razlog zbog čega u popisu literature prevladavaju strani lingvisti: britanski, njemački, američki, ruski, poljski, bugarski i dr. Nažalost ili srećom, radova o ovoj temi objavljenih u Srbiji ima nešto više nego u Hrvatskoj. Oni su s obzirom na identičnost ove sintaktičke konstrukcije bili dragocjeni, iako se i u njima samo jedan mali dio te složene problematike pokušao osvjetljavati, često ne baš i uspješno, kao što sam u članku kritičkim čitanjem tih radova i pokazala.«

Usprkos svemu ovome i činjenici da je članak u spomenutom dopisu uredništva inače bio ocijenjen kao »vrijedan članak«, njegovo objavljanje je odbijeno. Taj članak, koji predstavlja moj prilog za 12. međunarodni slavistički kongres u Krakovu 1998., prevela sam zatim na njemački i poslala inozemnom izdavaču, koji ga je bez ikakvih problema odmah objavio.² Domaćoj publici je od nedavno članak pristupačan jer sam ga objavila kao jedno poglavlje u svojoj najnovijoj knjizi.³ U istom časopisu su mi dva prikaza u broju 1–2 za 1995. bila jezično toliko cenzurirana da sam poslala uredništvu (30. 3. 1996.) ispravak grešaka nastalih uslijed njihovog jezičnog cenzuriranja, no uredništvo ga nije nikad objavilo.

Nekome možda ne smeta kad u svojim publikacijama ne smije spominjati autore srpske nacionalnosti, naprotiv. Nekima možda ne smeta ako im se rad bez znanja i pitanja za dozvolu jezično cenzurira, i to u takvim razmjerima i takvim načinom da smisleno napisane tvrdnje postanu besmislene. Takvima je, a takvim se potpisuje i Damjanović, ono što sam napisala »pretjerivanje«. Međutim, za mene su navedeni postupci u suprotnosti s elementarnim uzusima znanosti. O tim pojavama, koje su 90-ih godina uzele širokog maha u hrvatskim lingvističkim časopisima i, kao što je dobro poznato, u novinama, imam pun fascikl pismenih dokaza iz vlastitog iskustva. Za Damjanovića, koji je sredinom 90-ih pristao da postane član HAZU, moguće je da to nije »mrski period« (237). Možda se njemu nisu usudivali jezično cenzurirati članke ili ih je sam prethodno uskladivao sa zahtjevima »vremena« u »nacionalističkom Zagrebu« (237) pa nije trebalo. Možda je jednako prošlo i njegovo »citiranje« srpskih autora. Damjanović na kraju kaže kako »ne želi tvrditi da pojavi o kojima govori Snježana Kordić nije bilo. Bilo ih je i previše i reakcije na njih su bile preslabe!« (237). Zašto je onda Damjanović i prije i sada uvijek među onom većinom tihih, koje i sam osuduje zbog njihove tišine?

Da bi stvar bila još gora, Damjanović ne samo da je tih, nego čak i one koji otvore usta proglašava »zluradima«. Govoreći o kongresu kaže: »Zluradi su mogli spomenuti samo jedan slučaj doista neprimjerenoga reagiranja sada već pokojnoga hrvatskoga filologa na istup njemačke znanstvenice.« (237). Tom rečenicom se svatko tko ne prešuće »neprimjereni reagiranje« smatra zluradim. Ali i sam S. Damjanović kaže da se objektivno gledano radilo o »doista neprimjerenom reagiranju«. Zašto bi onda svakog onoga tko samo spomene to »doista neprimjereni reagiranje« trebalo proglašiti zluradim? Iz toga jasno proizlazi da S. Damjanović smatra kako negativne pojave ne treba spominjati. Kako onda da bude uvjerljiva njegova rečenica »reakcije na njih su bile preslabe!« kad on nešto što još nije ni slaba reakcija nego tek obično spominjanje ocjenjuje kao zluradost. Na Damjanovićevu ocjenu da je ono što sam rekla u intervjuu *pretjerivanje* odgovaram da je ono što je on radio i radi *uljepšavanje*, čime ned-

2 S. Kordić, »Existenzsätze in den südslavischen Sprachen«, H. Rothe i H. Schaller (ur.), *Beiträge zum XII. Internationalen Slavistenkongreß Krakau 1998*, München 1998, str. 31–49.

3 S. Kordić, *Riječi na granici punoznačnosti*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb 2002, poglavljje 7, str. 143–174.

vosmisleno daje podršku pojavama koje i sam naizgled osuduje. Znam da je teško govoriti kritički o našoj povijesti, pogotovo o onoj najbližoj, ali to je potrebno zbog nas samih i zbog toga da bi nam budućnost bila zdravija.

Nakon gore opisanih iskustava s publiciranjem na materinskom jeziku u hrvatskim lingvističkim časopisima, odlučila sam krajem 90-ih godina testirati kakva je situacija u vezi s istim pitanjem u susjednoj, srpskoj filologiji. Tamo nisam dotada ni pokušala objavljivati. Poslala sam par svojih sintaktičkih članaka u nekoliko srpskih filoloških časopisa. Rezultat je bio da se ni jedan poslani rukopis nije »zagubio«, nego su svi objavljeni, tekst mi nije ekaviziran niti jezično cenzuriran, nije mi prepravljan naziv jezika, nije zahtijevano da izbacim neke autore ili dijelove teksta u kojima kritiziram zaključke srpskih lingvista. Jednom riječju, tekstovi su odmah objavljeni točno onakvi kakve sam ih poslala. Taj test je pokazao absurdnu situaciju: postoji sredina u čijim lingvističkim časopisima hrvatski lingvist može bez ikakvih ograničenja objavljivati na svom materinskom i profesionalnom jeziku, ali to nije moja rođena zemlja, nego jedna toliko omražena Srbija.

166

Iz uvodnog dijela već spominjanog intervjua u kojem uredništvo predstavlja osobu s kojom će razgovarati Damjanović citira rečenicu uredništva kako je moja sintaktička monografija iz 1995. (*Relativna rečenica*) doživjela inozemni uspjeh »veći od bilo koje druge lingvističke knjige objavljene u Hrvatskoj« (237), što uredništvo potkrepljuje (Damjanović to ne spominje) navodeći da o tome svjedoče recenzije u brojnim lingvističkim časopisima slavenskih i zapadnoevropskih zemalja, pa i na drugim kontinentima, te da je knjiga zahvaljujući takvom odjeku širom svijeta prevedena na zapadu. Zanimljivo je, međutim, da u zemlji u kojoj je knjiga izišla nije objavljena ni jedna recenzija o njoj, iako knjiga govori o jeziku te zemlje i napisana je na jeziku te zemlje. Zanimljivo je da nacionalna filologija koju knjiga u svijetu tako uspješno prezentira šuti o postojanju te knjige, premda ona doprinosi širenju pozitivnog stava inozemnih lingvista o kvaliteti lingvistike u Hrvatskoj i premda je u ono ratno vrijeme doživjela pozitivne stručne recenzije čak i tamo gdje bi neki očekivali šutnju, naime, u srpskim lingvističkim časopisima.

Što se tiče publiciranja u novinama za kulturu, Grčević (234–235) me pita zašto sam objavila par tekstova u *Hrvatskom slovu*. Razlog je jednostavan i praktične je prirode. Poznato je da je tim novinama bio pokriven svaki pedalj Hrvatske, čak su i škole za mentalno retardiranu djecu u Hrvatskoj besplatno i redovito dobivale *Hrvatsko slovo*. Te novine su bile jedine iz Hrvatske koje su redovito i besplatno stizale i u knjižnicu slavističkog odsjeka u Njemačkoj na kojem sam tada radila. A pristupačnost nekih novina je za mene preduvjet da u njima objavljujem. No već nakon prvog svog objavljenog teksta morala sam uredništvu poslati protestno pismo (koje je i objavljeno 2/44 1996, str. 2) u kojem se ogradujem od promjena u tom tekstu učinjenih jezičnim cenzuriranjem. Nedugo poslije toga moji tekstovi se više nisu mogli vidjeti u tim novinama. Naime, nakon što je Stjepan Babić tamo objavio članak »*Sprijećimo izložbu Put svile u Mimari*« (2/59 1996, str. 6) objavila sam (2/63 1996, str. 14) tekst u

kojem se suprotstavljam zahtjevu vidljivom iz naslova njegovog članka. Nakon toga je Babić u tim novinama objavio deset članaka u kojima živo polemizira s mojim tekstrom. Moji odgovori na te članke su redovito stizali u uredništvo, ali nisu bili objavljeni. Diskusiju sam pokrenula i u *Vjesniku*, u nju se uključio veći broj diskutanata, pa i sam Babić, koji me čak optužio da se ne osvrćem na njegovu teorijsku podlogu iznešenu u *Hrvatskom slovu*, a moj odgovor u kojem sam pokazala o kakvoj se »teorijskoj podlozi« radi ležao je već mjesecima u uredništvu *Hrvatskog slova*. Nikad nije izšao. Ni u *Vjesniku* nekoliko mojih odgovora nije ugledalo svjetlo dana.

Druge novine koje Grčević spominje (232–235) su *Vijenac*, u kojem sam objavila prikaz jedne gramatike (5/81 1997, str. 15). Taj prikaz je moj prvi i posljednji tekst koji sam objavila u tim novinama. Tekst se, naime, pojavio u tolikoj mjeri jezično cenzuriran da ga više uopće ne osjećam kao svoj iako ispod njega piše moje ime. Jezično je cenzuriran unatoč tome što sam u popratnom pismu istakla da se tekst ne smije lektorirati i to ponovila na svakoj stranici rukopisa (nakon objavljenja sam pismeno protestirala kod uredništva). Ni jedna od brojnih preinaka nema stručne osnove. Pored toga, neki dijelovi rečenica i čitave rečenice su jednostavno ispušteni.

Grčević (ibid.) zapaža kako u prikazu u *Vijencu* jezik nazivam hrvatskim, a u udžbeniku za napredne *Kroatisch-Serbisch: ein Lehrbuch für Fortgeschritten mit Grammatik* izišlom u Hamburgu 1997. koristim dvodijelni naziv jezika. Razlog tome je jednostavan: u prikazu nazivam jezik onako kako ga naziva autorica knjige o kojoj pišem. Da bih pomogla Grčeviću u onome što želi reći — da se u nekim mojim radovima isti jezik naziva na jedan način, a u drugima na drugi — upućujem ga na *Bibliographie Linguistique/Linguistic Bibliography*, unazad 50 godina najveću lingvističku bibliografiju u svijetu, koja se od nedavno može pretraživati i putem interneta na adresi <http://www.blonline.nl>. U njoj će naći bibliografske podatke o stotinjak mojih publikacija, počevši od prve (iz 1990.) pa do danas. Ako svaku od njih uzme u ruku, moći će vidjeti da u svim publikacijama objavljenima u Hrvatskoj (prije ove diskusije u *Republići*) jezik nazivam samo hrvatskim, dok u svim publikacijama objavljenima u inozemstvu koristim uvijek samo dvodijelnu oznaku jezika. Nećemo se valjda toliko praviti naivni da kažemo kako je u Hrvatskoj bilo moguće drugačije nazivati jezik kad je i zakonski određeno kako mu ime mora glasiti. Taj zakon je primjer uplitjanja politike u lingvističku znanost, i nije donešen na osnovi lingvističkih činjenica nego izglasavanjem političara. (A da je moguće i bez takvog zakona, pokazuje primjer najmoćnije zemlje u svijetu — Sjedinjenih Američkih Država, koje uopće nemaju zakonsku odredbu o službenom jeziku i o njegovom nazivu.) Bila sam svjedok kao član uredništva jednog zagrebačkog lingvističkog časopisa u čijem je uredništvu bio i S. Damjanović kako je prije objavljanja rukopisa jednog njemačkog lingvista (Ulricha Obsta) prvotni naziv jezika »srpskohrvatski« prepravljan. Uslijed toga je u tom članku o glagolskom vidu i glagolskim vremenima (izišlom 1994.) na više mjesta gdje se pojavljuje ime jezika došlo do apsurdnih konstrukcija. Budući da mi je profesija izučavanje ovog je-

zika, svakako je plus ako objavljujem na njemu jer time većini drugih koji se bave istom strukom olakšavam čitanje mojih radova. Zbog toga sam uopće i publicirala u Hrvatskoj, iako sam pritom bila primorana nazivati hrvatsku standardnu varijantu hrvatskim jezikom. Stoga nema razloga za Damjanovićevu brigu (237) da bih mogla jednog dana prozvati njega da mi je kao urednik nametnuo naziv jezika u knjizi iz 1995. (Kod ovoga je zanimljivo da Damjanović kao da nema dovoljno tema u mojim tekstovima u *Republici* na koje bi se mogao osvrnuti, diskutira o nečemu što nisam napisala strahujući da bih ja to možda jednom mogla napisati, a to ne bi bila istina.) Kako bih znanstveno ostala dosljedna, u knjizi sam problem nazivanja jezika pokušala riješiti sljedećom napomenom: »svi zaključci o relativnim rečenicama u hrvatskom jeziku dobiveni u ovoj knjizi vrijede ujedno za čitavo područje novoštakavskog standarda, dakle za područje Hrvatske, Srbije, Bosne i Hercegovine i Crne Gore« (47). Slična napomena može se naći i u mojoj najnovoj knjizi *Riječi na granici punoznačnosti*, Zagreb 2002, str. 11. Kad sam pokušala istu napomenu staviti u neke svoje lingvističke članke, bili su odbijeni. Budući da sam u inozemnim publikacijama imala slobodu biranja naziva jezika, nazivala sam jezik dvodijelnom oznakom. No, već kod prvog publiciranog članka 1995. u jednom njemačkom filološkom časopisu u kojem sam upotrijebila dvodijelni naziv jezika (u članku se govorilo o jednoj sintaktičkoj temi), Ministarstvo iz Hrvatske je reagiralo protestnim pismom uredništvu usmjereno protiv mene kao osobe. Istovremeno je Ministarstvo zatražilo od Katedre za suvremenih hrvatskih književnih jezika na Filozofskom fakultetu u Zagrebu na kojoj sam tada bila zaposlena kao sveučilišni asistent da me odmah povuče iz lektorata u Njemačkoj. Ako se danas situacija slučajno promjenila i ako Grčević zna neki hrvatski lingvistički časopis koji bi pristao objaviti članak u kojem bi se jezik nazivao srpskohrvatskim, neka ga imenuje. Odmah sam spremna poslati jedan svoj sintaktički članak da provjerimo da li je to stvarno moguće, i radovalo bi me ako jest.

Govoreći o mom prikazu u *Vijencu*, Grčević tvrdi da u njemu promatram hrvatski i srpski kao dva zasebna jezika jer, navodno, autoricu gramatike o kojoj se u prikazu radi ispravljaju kad nije dobro razlikovala između hrvatskog i srpskog (232–233). Tako Grčević piše da S. K. u prikazu ispravlja srbizme »za koje smatra da im u hrvatskome nije mjesto. Ne ustručava se nimalo pa ispravlja i nehrvatske naglaske (npr. gen. množine *prijatélja* > *priјатља*). Ujedno ispravlja i neke druge navode i pri tome točno razlikuje između hrvatskoga i srpskoga.« (233). Grčević bi želio da je ova njegova priča istinita, a napisao ju je računajući da je nitko neće provjeravati. Medutim, nijedan od mojih brojnih ispravaka u tom prikazu nije ispravak nekog srbizma. Svi ispravci vrijede jednak i za hrvatsku i za srpsku varijantu. Tako se npr. i u Srbiji kaže *Porez je visok*, a ne **Poreza je visoka*, što znači da moja ispravka u prikazu kako *porez* postoji samo u muškom rodu vrijedi ne samo za hrvatsku nego i za srpsku varijantu. Isto tako, i u Srbiji se kaže *Njihova glad je velika*, a ne **Njihov glad je velik*, zatim *Ručak je pripremljen*, a ne **Ručak je pripremljeni*, ili, još jedan primjer, *Oni bi rado došli*, a ne **Oni biše rado došli*. Isto je i sa svim ostalim

ispravcima. Grčević citira samo jedan ispravak pomoću kojeg želi dokazati svoju tvrdnju da sam korigirala srbizme. To je prema njegovom tumačenju zamjenjivanje srpskog naglaska *prijatélja* pomoću hrvatskog naglaska *prijatéljH*. Međutim, taj prema Grčeviću »srpski« naglasak jednako je neispravan i u srpskoj i u hrvatskoj varijanti. U to se može uvjeriti ako pogleda u gramatiku objavljenu 1990. u Novom Sadu i pisani ekavicom, u kojoj je kao jedini ispravan naglasak navedeno *priyatEljÅ* (P. Mrazović i Z. Vukadinović, *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance*, str. 219). Osim toga, autorica gramatike koju u prikazu ispravljam preuzela je neispravan naglasak ne iz nekog srpskog izvora, nego iz hrvatskog, što sam u prikazu i napisala: »Budući da je autorica inače naglasak preuzimala iz gramatika i rječnika koje su pisali izvorni govornici hrvatskoga jezika, najčešće je naglasak ispravno označen. No, ponekad je i takvim nekritičkim preuzimanjem preuzet i pogrešan naglasak. Pa tako kao što je u prvom izdanju jedinog jednosveščanog rječnika hrvatskoga jezika naglasak ponekad obilježen na pogrešnom slogu i pogrešnim znakom tako je i u gramatici Kunzmann–Müller: npr. na str. 95 naglašen je genitiv množine *prijatéljH* umjesto *prijatéljH*, a dativ, lokativ i instrumental množine *prijatéljima* umjesto *prijatéljima*. Jednako je i s nekim drugim podacima o pojedinim riječima: npr. kao što je u rječniku hrvatskoga jezika tako je i kod Kunzmann–Müller navedeno da *glad* osim ženskog roda ima i muški rod (str. 83), što nije točno, a vidi se kad se usporedi ženski rod *Njihova glad je velika* naspram muškog roda **Njihov glad je velik.*« Ne samo da nigdje u prikazu ne spominjem nešto što bi vrijedilo samo za hrvatsku varijantu, nego čak autoricu gramatike ispravljam kad ona tvrdi za jedan gramatički oblik da postoji samo u hrvatskoj varijanti, a u srpskoj ne. Tako u prikazu kažem: »Za kondicional II. autorica tvrdi da postoji samo u hrvatskom jeziku i da ne postoji u srpskom jeziku (str. 58, 59), te da se dakle u srpskom jeziku ne pojavljuju rečenice poput *Ja bih bio došao da sam znao koliko je to važno*. Međutim, kondicional II. se jednak pojavljuje i u hrvatskom i u srpskom standardu, naveden je i u starijim i u najnovijim gramatikama srpskog jezika (usp. Ž. Stanojević i Lj. Popović, *Gramatika srpskoga jezika*, Beograd 1994, str. 114), a i novi istraživački radovi potvrđuju njegovo mjesto među glagolskim oblicima srpskoga jezika (usp. M. Radovanović, *Spisi iz sintakse i semantike*, Novi Sad 1990, str. 200–208).« U vezi s Grčevićevim tematiziranjem ispravljanja navodnih srbizama može se skrenuti pažnja na jednu noviju pojavu: pojavu proglašavanja svega što je u jeziku nepravilno srpskim (premda je i u srpskom nepravilno). Tako čini Grčević, i u tome nije usamljen, autori brojnih razlikovnih rječnika postupaju isto tako.⁴ Na taj način hrvatski filolozi žele odrediti kako treba izgledati jezik u Srbiji i mijesati se u normiranje jezika jedne druge zemlje, iako na to nemaju pravo. Danas se stoga može govoriti o pokušajima nedozvoljenog zadiranja hrvatskih filologa u jezik u Srbiji, a ne o pokušajima zadiranja srpskih filologa u jezik u Hrvatskoj.

⁴ Više o tome v. D. Škiljan, »'Differential' dictionaries: their motivations and goals«, R. Lučić (ur.), *Lexical Norm and National Language*, München 2002, str. 126–133.

Komentirajući kongres u svom tekstu Damjanović konstruira da je »jednoj skupini bilo očito žao« što neprimjereni reakcija na kongresu nije bio veći broj (237). Pritom nije dao odgovor na pitanje gdje su dokazi da je nekoj skupini bilo žao, gdje su dokazi da postoji takva skupina. Iako dokaza nema, Damjanović već zna da se mora raditi o »Europejcima«, pa nastavlja »Ti su Europejci prijeljkivali naša primitivna nacionalistička orgijanja da bi nam poslije mogli dijeliti lekcije.« Na taj način Damjanović stvara i širi uvjerenje o nekakvoj neprijateljskoj filološkoj Evropi, što nema veze sa stvarnošću.

Brojne strane lingviste citirala sam u svojim prethodnim člancima u *Republiци* kako bih domaćoj sredini ilustrirala lingvistički način razmišljanja, koji jest i mora biti neopterećen politikom. No, ako je tako lakše, možemo sve njih zaboraviti i pokušati o istom pitanju razmisliti svojom glavom kao da nismo nikad prije o tome ništa čuli. Lingvista u svijetu koji se bave našim jezikom ubuduće će ionako biti sve manje, ako ih uopće i bude. Nama samima je najviše u interesu da odgovorimo istinito na temeljno pitanje o našem jeziku. Dakle, jezik je nastao i služi da bismo se pomoću njega mogli medusobno sporazumijevati. Jezik ima veću praktičnu vrijednost što se s više ljudi možemo pomoći njega sporazumijevati. Naši lektori u inozemstvu ulažu ogromne napore kako bi naveli kojeg stranca da barem malo nauči ovaj jezik i da se na taj način neznatno poveća broj onih s kojima se možemo na našem jeziku sporazumijevati. Istovremeno hrvatski politički angažirani filolozi isključuju iz našeg jezika milijune govornika iz susjednih zemalja s kojima se bez ikakvih problema možemo sporazumijevati na svom materinskom jeziku.

Stavovima naših politički angažiranih filologa proturječi stanje kakvo je u drugom našem susjedstvu: austrijski filolozi nazivaju svoj jezik njemačkim, iako se razlikuje od njemačke standardne varijante više nego hrvatska od srpske. Pritom njemački filolozi ne određuju i ne nareduju kako treba izgledati austrijska varijanta standardnog njemačkog jezika. Isto tako ni srpski filolozi ne određuju i ne nareduju kako treba izgledati hrvatska standardna varijanta, niti to mogu činiti. A kao što Austrijanci ne prestaju biti Austrijancima time što govore isti jezik kao i Nijemci, tako i Hrvati ne prestaju biti Hrvatima time što govore isti jezik kao i Srbi. Čak su Hrvati naspram Austrijanaca u privilegiranom položaju jer se naša etnonimska oznaka nalazi kao ravnopravni dio dvo-dijelne oznake jezika »srpskohrvatski«, dok naziv »njemačkoaustrijski« jezik ne postoji u upotrebi, nego samo »njemački« jezik. Prema tome, nema ni najmanjeg razloga za osjećaj obespravljenosti. Jer kad bi dvodijelna oznaka obespravljivala Hrvate naspram Srba, onda bi ta oznaka jednako obespravljivala i Srbe naspram Hrvata. Gröschel (2001, 163) ispravno uočava kako »upozorenje Katičića (1995, 78) da klasificiranje hrvatskog kao 'samo jedne varijante' (srpsko-hrvatskog jezika) može biti zloupotrebljeno za podvrednovanje i marginaliziranje izgleda nelogično jer i srpski u tom varijantnom modelu ima takoder 'samo' status varijante«.⁵

5 »Die Warnung von Katičić (1995, 78), das Kroat. als 'nur eine Variante' (des Skr.) einzustufen, könne zu einer Abwertung und Marginalisierung missbraucht werden, erscheint unlogisch, da doch dem Serb. im Variantenmodell auch 'nur' der nämliche Status zukommt.« Gröschel (2001, 163), bibl. podatak v. u mom prethodnom članku (3–4 253).

Kad bi izjave naših filologa u kojima isključuju milijune govornika iz ovog jezika imale moć da to doista učine, praktična vrijednost našeg materinskog jezika bi se znatno umanjila. No, kao što je u srednjem vijeku kompletna tadašnja inteligencija tvrdila da je Zemlja ravna, a to nije ništa utjecalo na činjenicu da je Zemlja i tada bila okrugla kao i danas, isto tako ni izjave filologa ne mogu izmijeniti činjenicu da se radi o jednom jeziku. Ne radi se o »srodnim« jezicima ili o »sličnim« kako tvrdi Grčević (224). Kao srodnici ili slični mogu se navesti npr. ruski ili slovenski, a kod hrvatskog i srpskog radi se o jednom policentričnom standardnom jeziku koji čine hrvatska standardna varijanta, srpska standardna varijanta itd. Policentrični su i brojni drugi jezici, među njima i svi svjetski jezici. Stoga ni Grčevićeva tvrdnja kako je srpskohrvatska jezična situacija »jedinstvena i komplikirana« (234) nije točna, što navodi i Kristophson (2000, 185), kojeg sam citirala u svom prethodnom članku (3–4 238). Grčević priznaje da znanost hrvatskom i srpskom treba »u određenim ispitivanjima pristupati kao cjelini« (232). Međutim, time nije ništa rekao jer znanost može i u svim slavenskim jezicima u određenim ispitivanjima pristupati kao cjelini. Zato je potrebno da Grčević bude konkretni i da navede točno koja područja se po njegovom mišljenju trebaju promatrati kao cjelina, a koja područja ne. To bi nas moglo odvesti korak naprijed u diskusiji.

A do kakvih posljedica dolazi ako filologija prihvati stav politike da se radi o različitim jezicima, vidi se iz pojave plagijata. Jedan takav plagijat je udžbenik F. Pelesić–Muminović *Bosanski jezik za strance* (Zenica 1997) koji je nastao tako što je udžbenik Z. Vukadinović i J. Jovanović *Srpskohrvatski jezik I* (Beograd 1979) jednostavno prepisan. »Autorica« *Bosanskog jezika za strance* smatraла je da je dovoljno samo izmijeniti naziv udžbenika, tj. naziv jezika, pa da rad drugih autora može predstaviti kao svoj. (Više o tom slučaju plagijatstva govori Ivan Klajn u tekstu »O jednom 'lahko' napisanom udžbeniku«, *Jezik danas* 7, 1998, str. 17–19.) Kad bi lingvistica preuzela stav politike da se radi o različitim jezicima, time bi legalizirala plagijatstvo.

Kad navodim znanstvene argumente, onda supolemičari za to pokušavaju tražiti sve moguće razloge kako bi pobegli od znanstvenih. Znanstvenost je izgleda toliko usamljena i neobična pojava da je nerazumljivo zašto se netko drži znanstvenih argumenata, jezične realnosti i činjenica koje budu oči. Jedan od razloga mom pisanju Damjanović želi vidjeti u »dodvoravanju Europejcima« (237). Onima kojima je dodvoravanje svakodnevni način življenja vjerojatno je neshvatljivo da netko može pisati ono što pišem i izlagati svoje ime ako nema iza toga nekoga kome se time dodvorava. Pristalice »teorije dodvoravanja« moram razočarati jer iza svega što sam napisala ne стоји nitko osim mene i moje znanstvene savjesti. Nitko izvan mene nije mi dao ni inicijativu da pišem ni sadržaj koji bih trebala napisati. Od onoga što pišem nemam koristi niti ću je imati. Za mene je nova informacija da bi uopće mogao postojati netko kome bih se ovim što pišem mogla dodvoriti. Bila bih zahvalna kad bi mi naveli tko je to kako bih nekog takvog konačno mogla upoznati.

Koliko je Grčević zainteresiran da diskutira o temi naziva jezika pokazuje već na početku članka (219–220) gdje diskutira kada počinje 21. stoljeće, 2000. ili 2001., a da uopće nije smatrao potrebnim osvrnuti se na sadržaj jezičnog leksikona iz 2000. iz kojeg sam citirala definicije jezika koje opovrgavaju Grčevićevu tezu da su hrvatski i srpski različiti jezici (9–10 195). Umjesto da se bavi temom, Grčević navodi kako određen postotak ljudi smatra da sadašnje stoljeće počinje 2000., a drugi postotak ljudi 2001.: »Naprosto je nevjerojatno, no autorica uopće ne zna kada počinje 21. stoljeće. Leksikon na koji se poziva, objavljen je naime 2000. godine, a ta godina ne pripada 21., već 20. stoljeću. Da to inače nije poznato samo uskim znanstvenim krugovima, pokazuje jedna anketa [...]« u kojoj je određen broj ispitanika tvrdio da novo stoljeće počinje 2000., a drugi 2001. U međuvremenu sam objavila svoj odgovor Auburgeru (3–4 237–253) gdje navodim nekoliko radova iz 2001., a u istom broju *Republike* u kojem je objavljen taj Grčevićev članak objavila sam prikaz *Srpsko-hrvatske gramatike* (7–9 259–262) koja je također izšla 2001., tako da je Grčevićeva dilema kad počinje 21. stoljeće i da li se u njemu objavljuju radovi u kojima se jezik naziva *srpskohrvatskim* bila deplasirana i prije i istovremeno s izlaskom Grčevićevog teksta. Svaka nova godina 21. stoljeća na nesreću M. Grčevića samo uvećava broj radova u kojima se jezik i dalje naziva dvodijelnom oznakom.

Iako sam već navikla na to da se supolemičari služe najblaže rečeno »znanstveno nedozvoljenim sredstvima«, Grčević me svaki puta uspijeva iznenaditi dijapazonom tih sredstava. Ponovo se osvrćući na J. Grimma, Grčević kaže (225) da »otkrivam« da je J. Grimm upotrijebio dvodijelni naziv *srpsko-hrvatski* 1824. godine. No, ja u svom članku (9–10 199) ne »otkrivam«, nego sam uputila na literaturu u kojoj taj podatak piše, i to na Pohla (1996, 209–210) i na Okuku (1998, 16), što je i Grčević primijetio. O mom upućivanju na navedenu literaturu Grčević tvrdi: »to je falsifikat jer na navedenim stranicama nema ni riječi o tome da je Grimm bilo kada ili bilo gdje uporabio naziv 'srpskohrvatski'. Podatka o tome nema ni na drugim stranicama u navedenim radovima.« (225). Međutim, točno na stranicama na koje sam uputila piše: »Es sieht so aus, daß Jacob Grimm der erste war, der die Zusammensetzung serbisch-kroatisch in der Vorrede seiner Übersetzung der *Kleinen serbischen Grammatik* von Vuk Stefanović Karadžić aus dem Jahr 1824 benutzt hat.« (Okuka 1998, 16); »Der Name *Serbokroatisch* ist zwar im alten Österreich entstanden, die beiden Ethnonyme *serbisch-croatisch* wurden jedoch schon von Grimm (1824) verbunden.« (Pohl 1996, 209–210). Ovome se može dodati i raniji rad Pohla iz 1993. str. 77 (Grčević ga je navodno pročitao, v. str. 227), u kojem je dat tabelarni pregled kronologije termina *srpskohrvatski* pod naslovom »Zum Glottonym *serbokroatisch* in der Fachliteratur«, a u tom pregledu je podatak »1824 Grimm *serbisch-croatisch*«. Što sad da se kaže o Grčeviću? Od jednog potpuno marginalnog podatka koji sam usputno navela u zagradi (Grimm 1824) samo zato da ne bi netko pomislio da su dvodijelni naziv izmislili Srbi i nametnuli Hrvatima (ni Kopitar, koji je zaslužan za širenje dvodijelnog naziva u slavistici od 1836., nije bio Srbin), Grčević nastoji napraviti temu, i ne samo

to: moje upućivanje na konkretnе rade proglasa »falsifikatom« i »lažiranjem izvora« (225), iako u tim radovima, kao što se iz citata vidi, crno na bijelom piše podatak o Grimmelju, o godini 1824. i dvodijelnom nazivu. Vjerujem da Grčeviću nije drago što navedeni rade zaista sadrže taj podatak jer to mu se ne uklapa u tezu da taj podatak »stoposto« (225) nisam preuzeala iz rade koje navodim, nego (od Pavla Ivića) iz *Politike* 1998. No, što da radim, kad za razliku od Grčevića ne pratim srpske novine, pa su moji izvori podataka ograničeni na lingvističke časopise i knjige, koji su uostalom i objavljeni prije tih novina. Grčević ide još korak dalje: nakon što je prethodno desetak puta spomenuo P. Ivića pokušavajući ga dovesti u vezu sa mnom, naslućuje da možda nisam »autorica svih rade koji se objavljuju« pod mojim imenom (233) i da dopuštam nekome (P. Iviću?) da se mojim »imenom služi kao pseudonimom« (233). I ovdje Grčevića moram razočarati. Jasno mi je da sam ga svojim pisanjem već toliko impresionirala da mi pripisuje nadnaravne sposobnosti, ali ja ih ipak nemam i nisam u stanju uspostaviti kontakt s onim svijetom i prizvati pokojnog P. Ivića (preminulog u rujnu 1999.) da umjesto mene napiše članak (2001., 2002,...) ili da mi s onoga svijeta pošalje upute za pisanje. Čak i moj prvi objavljeni rad na temu naziva jezika u *Republići* (1-2 2001), koji je reakcija na Grubišićev članak, najranije sam mogla početi pisati nakon što je izisao taj Grubišićev članak u prosincu 1999., a ni tada P. Ivić više nije bio među živima.

Što se tiče naziva jezika u prošlosti, od 16. st. do sredine 19. st. najviše se na rječnicima koji se danas ubrajaju u hrvatsku leksikografiju koristio naziv *ilirski jezik*. Rjede su ti rječnici jezik nazivali *dalmatinskim* ili *slovinskим*. Naziv *hrvatski jezik* uopće se ne pojavljuje na rječnicima od 16. do sredine 19. st. To se vidi u udžbeniku *Leksikologija hrvatskoga jezika* M. Samardžije (Zagreb 1995, str. 98–104), koji sadrži fotokopije naslovnih stranica tih rječnika. Budući da udžbenik sadrži i kopije stranica na kojima se u rječnicima opisuju riječi *Hrvat*, *hrvatski*, vidi se da su rječnici poznavali te riječi i sadržavali njihov opis. Stoga je zanimljivo da premda su znali riječ *hrvatski*, nisu jezik nazivali tako. Budući da je naziv *ilirski jezik* do sredine 19. st. bio najčešći i imao dugu tradiciju, on je mogao odigrati važnu ulogu i u nastavku 19. st. da ga austrijska vlada nije 1843. zabranila. Kad se nakon toga sabor u Zagrebu sastao 1861. da izglosa kako će se zvati jezik u Trojednoj Kraljevini Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji, nitko u saboru nije glasao za naziv *hrvatsko-slavonski*, manjina je glasala za naziv *hrvatski ili srpski*, a većina za naziv *jugoslavenski jezik* (Okuka 1998, 19–20). Odluku sabora da se jezik naziva *jugoslavenskim* odbila je austrijska vlada u Beču. Tek nakon što ni ta oznaka nije prihvaćena u Beču, usvojena je dvodijelna etnonimska oznaka, za koju je bilo presudno to što ju je prihvatile i austrijska vlada. Tako je 1867. donešen zakon o službenoj upotrebi dvodijelne oznake za naziv jezika u Trojednoj Kraljevini (ibid.).

Grčević kaže (226): »S. Kordić [...] meni predbacuje da sam 'kriterij razumljivosti' čak tri puta proglašio 'Kordičkinim poimanjem jezika iz 19. stoljeća'. Ona svoju zamjerku ne obrazlaže [...].« Grčeviću očito nije nikakav problem

reći da je moja zamjerka neobrazložena iako sam ga točno citirala i navela stranice na kojima je to napisao (193). Vraćajući se ponovo na članak Pohla (1996), Grčević pokušava u mom citatu iz Pohla (1–2, 237) osporiti ulogu medusobne razumljivosti kod određivanja da li se radi o jednom ili o nekoliko jezika (226). Zato je potrebno opet pogledati taj citat iz Pohla, u kojem piše da »[...] jezik jest i ostaje lingvistički zasnovano samo jedan sa svoje dvije (ili tri) normativne varijante.« Nakon te rečenice slijedi naredna Pohlova rečenica, u kojoj se obrazlaže zašto jezik ostaje jedan, a to obrazloženje je upravo uzajamna razumljivost koju Grčević ne želi vidjeti u tom citatu: »Poteškoća u sporazumijevanju između govornika i pisaca tih varijanti nije bilo ni prije ni sada [...]. Daleko više od 90% tipično 'srpskih' riječi razumije preko 90% Hrvata, i obrnuto. [...]« Govoreći o tom citatu iz Pohla (1996) Grčević tvrdi da se S. K. »ponaša kao da u njemu piše da je medusobna razumljivost 'u osnovi jedini ispravan način promatranja' (odnosno 'koga razumijem, taj govori moj jezik; koga ne razumijem taj govori strani jezik')«. Grčević je u ovoj svojoj izjavi svjesno izmiješao citate različitih autora koji su kod mene jasno označeni čiji su. Dok je kod mene točno navedeno što su Pohlove riječi, što su moje riječi, a što su Gabelentzove riječi (Gabelentzove riječi su da je razumljivost »u osnovi jedini ispravan način promatranja: koga razumijem, taj govori moj jezik; koga ne razumijem, taj govori strani jezik«), Grčević ta tri izvora namjerno miješa, to miješanje pripisuje meni i proziva me zbog toga.

Navedeni citat iz Pohla je sa samog kraja Pohlovog članka, njegov zaključak. Grčević stoga odlazi u uvodni dio Pohlovog članka, tamo uzima prvi dio jedne rečenice i kaže »iz toga se može zaključiti« (226) da Pohl ustvari ne misli ono što je u zaključku napisao. Prema Grčeviću (226), Pohl je u toj rečenici iz uvoda napisao da »u lingvistici do današnjega dana nema nedvojbene definicije 'jezika' i 'dijalekta'«, što bi po Grčeviću trebalo značiti da je Pohl svjestan da uzajamna razumljivost nije kriterij za definiranje jezika. Međutim, Grčević je »zaboravio« prevesti drugi dio Pohlove rečenice i opisati njen kontekst. A kontekst je takav da se Pohl u tom odlomku bavi dvama pojmovima, pojmom jezika i pojmom dijalekta, i nakon što je jednu rečenicu posvetio pojmu *jezika*, a drugu pojmu *dijalekta*, piše »u lingvistici do danas ne postoji jednoznačna definicija jezika i dijalekta odnosno njihove razgraničenosti jednog od drugog« (205).⁶ Pohl, dakle, kaže kako nema jednoznačne definicije za razgraničavanje jezika od dijalekta, a ne da medusobna razumljivost nije kriterij za utvrđivanje da li se radi o jednom ili o nekoliko različitih jezika. Time je i uvod kod Pohla u skladu sa zaključkom.

6 »Sprachen, ob nun standardisierte Formen oder bloß gesprochene Idiome, sind im allgemeinen der größte gemeinsame Nenner des bestehenden Dialektkontinuums, das sich im Zuge der Entwicklung ergeben hat. Dialekte sind im Gegenteil dazu der kleinste gemeinsame Nenner eines bestimmten teils geographisch, teils soziologisch zu definierenden Ausschnitts des betreffenden Dialektkontinuums. Da es in der Linguistik bis heute keine eindeutige Definition von Sprache und Dialekt bzw. deren Abgrenzung voneinander gibt, [...].« (Pohl 1996, 205).

Kad smo već kod uvoda, mogu se iz njega citirati i sljedeće Pohlove rečenice: »Kao što je poznato, jezik i nacionalnost su dva jedan od drugog nezavisna pojma.«, jezik »je nezavisan od načina pisanja, nacionalnosti i države, on je čisto lingvistička jedinica. Može imati jedan centar, može imati i nekoliko centara, pa se tada govorи o 'policentričnim jezicima'.«, »Jezici poput *engleskog* i *nje-mačkog* su policentrični jezici [...], «I srpskohrvatski jezik je policentrični jezik s dva načina pisanja, latiničkim na zapadu, ciriličkim na istoku.«, »[...] politički motiviran slučaj je odnos *bugarski* vs. *makedonski*. Oba oblika jezika su standardne varijante jednog te istog jezika [...].« (205–206).⁷ I ovi citati iz uvoda stoje u skladu s Pohlovim zaključkom. Istovremeno su u suprotnosti s Grčevićevom tvrdnjom da Pohl bugarski i makedonski smatra dvama jezicima pa da zato sigurno i hrvatski i srpski smatra dvama jezicima. Grčević, naime, tvrdi (227): »Kad uzmemo u obzir da Pohl hrvatski i srpski kao 'kulturne dijalekte' stavlja na onu razinu 'jezika' na koju je stavio makedonski i bugarski, vidimo da on uopće ne poriče njihovu samostalnost.« Ne treba misliti da je Grčeviću možda promakla rečenica o bugarskom i makedonskom iz uvoda koju sam gore citirala i u kojoj Pohl kaže da su bugarski i makedonski »standardne varijante jednog te istog jezika«. Naprotiv, Grčević i sam piše u bilješci »Ovdje nije potrebno raščlanjivati sve Pohlove navode o tome zašto bi bugarski i makedonski trebalo smatrati jednim 'jezikom'.« (227).⁸ Time Grčević pobija svoju vlastitu tvrdnju.⁹

Nakon što je tako i sam pokazao da nije u pravu, Grčević tvrdi da izraz »kulturni dijalekt« kod Pohla nisam spomenula jer bi on proturječio mojim tezama (228). No taj izraz ne proturječi ni mojim tezama ni Pohlovom uvodu i zaključku koji glase »Srbi i Hrvati govore jedan zajednički jezik« (Pohl 1996, 219).¹⁰ Jer i nakon što je naveo da su hrvatski i srpski službeni državni i nacionalni jezici i kulturni dijalekti, Pohl u sljedećoj rečenici nastavlja »Ali govoriti o odvojenom srpskom i odvojenom hrvatskom *jeziku* (u užem smislu te riječi ili čak kao *langue*) ili i o bosanskom, značilo bi udvarati se nacionalizmu Srba i Hrvata jer jezik sam jest i ostaje lingvistički zasnovano samo jedan sa

7 »Bekanntlich sind Sprache und Nationalität zwei voneinander unabhängige Begriffe.«, »Dieser 'gemeinsame Nenner' [= Sprache] ist unabhängig von Schreibtradition, Nationalität und Staat, er ist eine rein linguistische Größe. Er kann von einem Zentrum ausgehen, er kann aber auch mehrere Zentren haben, im letzteren Falle spricht man von 'polyzentrischen Sprachen'.«, »Sprachen wie das *Englische* und *Deutsche* sind polyzentrische Sprachen [...].«, »Auch das *Serbokroatische* ist eine polyzentrische Sprache mit zwei Schriftsystemen, Lateinisch im Westen, Kyrillisch im Osten.«, »[...] politisch motivierter Fall ist das Verhältnis *Bulgarisch* vs. *Makedonisch*. Beide Sprachformen sind standardisierte Varianten ein— und derselben Sprache [...].« (Pohl 1996, 205–206).

8 Da podsetim: bugarski i makedonski čak se baziraju na različitim dijalektima, dok se standardni jezik u Hrvatskoj, Srbiji itd. bazira na jednom dijalektu.

9 Što se tiče riječi *samostalnost*, mogu podsetiti na ono što sam već napisala u svom zadnjem članku (3–4 250): svaka varijanta je samostalna u smislu da nitko izvan granica dotične države nema pravo naredivati kako će se govoriti u toj državi i kako će se u njoj normirati jezik. To ne dovodi u pitanje činjenicu da se kod varijanti radi o jednom te istom jeziku.

10 »[...] Serben und Kroaten eine gemeinsame Sprache sprechen« (Pohl 1996, 219).

svoje dvije (ili tri) normativne varijante.« (219).¹¹ To znači da uvođenje izraza »kulturni dijalekt« ništa ne utječe na osnovnu Pohlovu tvrdnju da se lingvistički utemeljeno može govoriti samo o jednom jeziku s nekoliko varijanata. Zato taj izraz i nije spomenut u mom članku. Osim toga, postoje i dva bitna razloga protiv uvođenja izraza »kulturni dijalekt«. Jedan je: već postoji izraz *varijanta*, koji se koristi nekoliko desetljeća i koji bi se sada preklapao s izrazom »kulturni dijalekt«, što se vidi i iz citata koji Grčević navodi (228) jer Pohl uz termin *varijanta* navodi u zagradi *kulturni dijalekt*, čime potvrđuje njihovo preklapanje. Stoga je jasno zašto izraz u zagradi »kulturni dijalekt« nije trebalo navoditi i komentirati. Da je on tu sasvim sporedan očito je i iz podatka da je Pohl u tom citatu kurzivom istakao nešto drugo što smatra osnovnim: »suvremeni srpski i hrvatski su varijante (kulturni dijalekti) *jednog jezika*.«¹² Drugi razlog protiv uvođenja izraza »kulturni dijalekt« je činjenica da riječ *dijalekt* u lingvistici označava odstupanje od standardnog: »Uobičajeno je [...] da se *dijalekt*, za razliku od jezika, gleda kao devijacija ili subordinirani oblik. To znači da su dijalekti oblici jezika koji odstupaju od standarda.« (Alexander 2000, 2–3).¹³ Budući da hrvatski, srpski itd. nisu devijantni oblici koji odstupaju od standardnog jezika, nego su *standardni* oblici, termin *dijalekt* nije za njih prikladan. Zbog svega toga je izraz *varijanta* bolji. On je već desetljećima ustaljen i odnosi se na standardne oblike čak i onda kad se pridjev *standardna eksplicitno* ne navede uz riječ *varijanta*.

U svom prijašnjem odgovoru Grčeviću citirala sam jezični leksikon (Glück 2000, 78) u kojem piše da razlika između austrijskog njemačkog i njemačkog u Njemačkoj nije dovoljna da bi se moglo govoriti o odvojenim jezicima. U nastavku sam napisala da je razlika između hrvatskog i srpskog još manja, »što potvrđuje i već spomenuti citat H.-D. Pohla u mom članku« pa prema tome nema osnove govoriti o hrvatskom i srpskom kao različitim jezicima (9–10 195). Pohl u citatu, naime, kaže da su razlike između sjevernonjemačkog i južnonjemačkog veće od razlika između hrvatskog i srpskog (1–2, 237). Grčević sada želi dokazati da Pohlov citat ne potvrđuje da je razlika između hrvatskog i srpskog manja od razlike između standardnog jezika u Njemačkoj i u Austriji (228). Dokaz mu je to što Pohl u citatu govori o standardnom obliku sjevernonjemačkog i južnonjemačkog, dakle ostaje unutar granica Njemačke i ne spomi-

11 »Nach dem Zerfall von Jugoslawien II und dem Entstehen neuer Staaten sind die beiden Kulturdialekte *Serbisch* und *Kroatisch* zu amtlichen Staats— und Nationalsprachen geworden; *Bosnisch* könnte zu einem dritten serbokroatischen Kulturdialekt aufsteigen (eine Sarajevoer Norm gab es ja immer schon neben der Agramer und Belgrader). Aber von einer serbischen oder kroatischen *Sprache* (im engeren Sinne des Wortes oder gar als *langue*) oder gar bosnischen zu sprechen, hieße, dem Nationalismus der Serben und Kroaten zu huldigen, denn die Sprache selbst ist und bleibt eine linguistisch zu begründende Individualität in zwei (bis drei) normativen Ausprägungen.« (Pohl 1996, 219).

12 »Die Tatsache, daß das moderne Serbische und Kroatische Varianten (Kulturdialekte) einer Sprache sind, [...].« (Pohl 1996, 214).

13 »In the most common usage [...] a *dialect* is seen, in contrast to a language, in deviant or subordinate terms. That is, dialects are forms of a language which deviate from the standard.« (R. Alexander, *In Honor of Diversity: The Linguistic Resources of the Balkans*, Columbus 2000, str. 2–3).

nje austrijski. Međutim, austrijski njemački, koji je još južnije od južnonjemačkog, ima čak još više razlika prema sjevernonjemačkim, a usprkos tome svi oni predstavljaju jedan jezik. Pa kad je Pohl već za razlike između sjevernonjemačkog i južnonjemačkog napisao da su veće od razlika između hrvatskog i srpskog, onda razlike između jezika u Austriji i jezika u Njemačkoj mogu biti samo još veće od razlika između hrvatskog i srpskog. Grčević je toliko zaslijepljen željom za opovrgavanjem mojih tvrdnji da ne vidi kako u ovom slučaju čak pojačava dokaz protiv svoje teze o hrvatskom i srpskom kao različitim jezicima.

Budući da Pohlovi zaključci ne odgovaraju Grčevićevim tezama, ne čudi što ga želi politizirati kako bi ga, kad ne može znanstvenim putem, na taj način diskreditirao. Pritom koristi već poznatu mustru (228–229): Pohlov model proglašava »jezičnopolitičkim modelom«, bez dokaza ga pokušava dovesti u vezu s »vodećim srpskim jezikoslovцима« i sve to onda hoće povezati s dijalektalnom kartom u mojoj gramatici *Serbo-Croatian*, München 1997. Kaže da mu nije poznato odakle sam preuzela tu dijalektalnu kartu (229), pa ga upućujem na str. 71 moje gramatike, već komentiranu u njegovom prijašnjem tekstu u *Republici* (3–4 228). Na str. 71 je navedena gramatika *Serbo-Croat* (iz 1993.) uglednog američkog slavista Waylesa Brownea, koji je niz godina proveo na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, gdje je napisao i objavio svoju disertaciju. O Browneu je jedan od sudionika u ovoj diskusiji, V. Grubišić, u *Republici* napisao (9–10 1999, 165) da ga »poznaće i veoma cijeni«. Dijalektalna karta u mojoj gramatici koju Grčević naziva »spornim zemljovidom« (229) preuzeta je iz Browneove gramatike (383). U mojoj gramatici prikazana su tri dijalekta koja se, među ostalim, razlikuju po upitnoj zamjenici *što*, *kaj*, *ča*. Poput Brownea prikazujem rasprostranjenost pojedinog od tih dijalekata ne samo na područjima na kojima je srpskohrvatski standardni jezik, nego i u susjednim zemljama: u Madarskoj, Bugarskoj, Makedoniji itd. Pohl ostaje unutar granica država u kojima se govori standardni srpskohrvatski jezik, pa se po tome njegova karta razlikuje od Browneove i moje (to je ujedno i jedina razlika). Stoga je Grčevićev prigovor zašto Pohlova i moja karta nisu identične sasvim neumjesan. Želeći vidjeti u svemu politiku, Grčević osuđuje što prikazujem gdje štokavski prelazi u Bugaršku i Makedoniju. Zanimljivo je da ne osuđuje što prikazujem gdje kajkavski i štokavski prelaze u nama susjednu Madarsku. To ni ne spominje. Očito mu to ne smeta. Ali ako prikazivanju prostiranja štokavskog dijalekta na dijelu Bugarske i Makedonije pripisuje velikosrpske pretenzije, onda bi prikazivanju prostiranja kajkavskog i štokavskog na dijelu Madarske trebao pripisati velikohrvatske pretenzije. Grčević osim toga osporava rasprostranjenost štokavskog u Istri (229), pa je potrebno istaknuti da je dio Istre u kojem se govori štokavski prikazan ne samo kod Brownea i kod mene kao takav nego i kod Pohla (1996, 221). U dijalektalnoj karti namjerno nisam prikazala raspodjelu govora jer se radi o drugoj razini i jer se na nekim područjima govori razlikuju čak od sela do sela (karta u mojoj gramatici se i zove karta dijalekata, a ne karta govora: »Map 1: Serbo-Croatian Dialects«). Kod autora koji u istoj karti izmiješaju razinu dijalekata i razinu govora rezultat je nepreglednost i kaos. Kad bi se htje-

la vizualno predočiti raspodjela govora, to bi trebalo napraviti u odvojenim kartama za svaki dijalekt pojedinačno ako se želi sačuvati preglednost (najpoznatiji slavistički dijalektolog u Americi Ronelle Alexander 2000, nav. dj., str. 7–23 također smatra da nije dobro različite jezične razine prikazivati u istoj karti).

Neki laici najprepoznatljiviju razliku — razliku u izgovoru jata (*cveće/cvijeće*) — smatraju dokazom da se radi o različitim jezicima. Međutim, ta razlika kao prvo nema utjecaja na razumljivost, a kao drugo, u nekim drugim jezicima također postoji razlika u izgovoru jata, što ne narušava jedinstvo takvog jezika. Npr. bugarsku presijeca jedna jatova granica, ali bugarski se zbog toga ne dijeli na dva jezika (Alexander 2000, nav. dj., 13). Treće, ne treba zaboraviti da Srbi u BiH govore iječavicom, kojom se govori i u nekim zapadnim područjima same Srbije (a i u čitavoj Crnoj Gori), pa je zbog toga i iječavica oblik koji Srbi, uz ekavicu, smatraju svojim jezikom. Četvrta zanimljivost tiče se procesa odbiranja jatovog oblika u pojedinoj sredini u 19. st. kada se odlučivalo koji oblik jata će se uzeti za standardni oblik: najistaknutiji borac za hrvatska prava u 19. st. Ante Starčević borio se za to da se u Hrvatskoj uzme ekavica, dok se njegov suvremenik i autor *Srpskog rječnika* (1818) Vuk Stefanović Karadžić zalagao za iječavicu (što se vidi i iz naslova njegovog *Srpskog rječnika*). U skladu sa svojim idejama, Ante Starčević piše 1851. u zagrebačkim *Narodnim novinama* br. 239 i 242 sljedeće:

»Naš jezik, bez da se razumljivost uvredi, može se mnogo polepšati, t. j. uhu slušatelja ugodnim učiniti. Ja sam i za ovo polepšanje. Onde opširno pisati, u čemu stoji lepota jezika, nedopušća mi vreme ni prostor. S toga velim: 1. na šaranje — makar kakvo: a) reči šareno pisane (e, ie, je, ije) nerazume ni svi štokavci, a kamoli kajkavci i čakavci; b) šaranje cepa naše proste reči na više komadah, što niti je razumljivo, ni lepo, dakle ni slobodno — t. j. polag moga načela. U našem jeziku nije ni jedna reč, koja bi imala više od pet slovaka, a uz šaranje jednoslovnična ih reč toliko ima, n. p. iz lep ali bel postaje lijepijema, bijelijema itd. — samo ako se dosledno piše. To je srednja perioda!! — Meni ovde druga neostaje, nego uzeti ali čisti i ali e. Ja sam rodjen štokavski ikavac, dakle niko nemože mi reći: Cicero pro domo sua ali s g. B. da su mi reči jednostrane, pa i tako opet strictissime od moje strane — velim: ovo je (i) najpotištenii, najgadnii glas, koi samo nekoliko nas štokavaca razumi. Ja sam dakle za čisti e. I zbilja, on je najlepši glas, koi svi razumimo.«¹⁴

Starčevićeva nastojanja da se u Hrvatskoj uzme ekavica nisu pobijedila jer su prevladali hrvatski vukovci, koji su se zalagali za Vukov iječavski izbor jata. Rezultat je, dakle, bio: Vukov iječavski izbor jata nije prihvaćen u Beogradu zato što tamo nisu htjeli mijenjati svoj ekavski izgovor, dok su u Zagrebu, gdje su izvorni Zagrepčani također ekavci jer su kajkavci, ipak prešli na iječavicu. A da je bilo po Anti Starčeviću i Vuku Karadžiću, mi bismo danas govorili eka-
vicom, a Srbi iječavicom.¹⁵

¹⁴ Ovaj citat navodi i Lj. Jonke, *Književni jezik u teoriji i praksi*, Zagreb 1964, str. 205.

¹⁵ Američki slavist Victor A. Friedman kaže da je »ironija sadašnje situacije« to što je iječavicu u 19. st. izabrao i zastupao Srbin Vuk Karadžić i što se ona tada više identificirala sa srpskim nego s hrvatskim intelektualnim kretanjima, a danas je obrnuto (usp. V. A. Friedman, *Linguistic Emblems and Emblematic Languages: On Language as Flag in the Balkans*, Columbus 1999, str. 14).

Grčević se vraća na moj prvi članak u *Republići*, gdje kao primjer nepodudaranja lingvistike i politike navodim korzikanski i kažem da su za njega »angažirani autonomisti u prošlom desetljeću izborili status zasebnog jezika u francuskom zakoniku o jezicima. No to, naravno, ne smeta romanistiku da i dalje korzikanski na temelju njegovih strukturalnih obilježja smatra talijanskim dijalektom ili, u njegovom standardiziranom pisanim obliku, varijantom talijanskog standardnog jezika.« (1–2 238). Te rečenice Grčević (231) komentira ovako: »Takovu izrazito paušalizirajuću i time pogrješnu tvrdnju o pristupu suvremene romanistike korzikanskomu može izreći samo netko tko nimalo ne pozna noviju relevantnu literaturu (pogotovo onu napisanu od 1988. godine nadalje).« Pritom Grčević, naravno, ne navodi ni jedan jedini rad kao dokaz svojoj tvrdnji. Kako bih popunila prazninu nastalu njegovim nenavodenjem »novije relevantne literature«, navest ću jedan rad iz 21. stoljeća koji opovrgava Grčevićevu tvrdnju: Gröschel (2001, nav. dj., 180) piše da se »iz lingvističke perspektive radi o prediferenciranju kada se dijalekti ili varijante jednog jezika iz čisto političkih razloga proglaše zasebnim jezicima. To vrijedi npr. za korzikanski, za koji su angažirani autonomisti tek u toku prošlog desetljeća izborili status 'korzikanskog jezika' u francuskom zakoniku o jezicima. Naravno, to ne sprečava romanistiku da korzikanski zbog njegovih strukturalnih svojstava i dalje klasificira kao talijanski dijalekt (s velikim utjecajima francuskog u području rječničkog blaga), a standardizirani pisani oblik korzikanskog može se u najnovije vrijeme smatrati i varijantom talijanskog standardnog jezika.«¹⁶

Kad govori o slovačkom, Grčević miješa dijalekte i standardni jezik (230–231) i pritom, poput Auburgera, ne žečeći potvrđuje moju tvrdnju da su razlike između dijalekata veće od varijacija unutar standardnog jezika. O tome sam opširnije pisala u odgovoru Auburgeru, pa Grčevića upućujem na str. 239 u tom tekstu. Tamo sam također pisala i o skandinavskoj jezičnoj situaciji (3–4 242) koju spominje i Grčević (233–234), stoga to neću ovdje ponavljati. Mogu dodati da čak i za one skandinavske germaniske idiome između kojih su najveće razlike — švedski i norveški — Dixon (1997, 7) kaže da se mogu smatrati dijalektima jednog jezika: »Švedski i norveški su odvojeni 'jezici' u političkom smislu, ali se mogu smatrati dijalektima jednog jezika u lingvističkom smislu.«¹⁷ Spominjući češki i slovački Grčević procjenjuje da je razumljivost kod njih veća od 70% (230). No, diskusija oko toga da li je za lingvistiku dovoljna uzajamna razumljivost od 70% ili od 75% da bi se moglo govoriti o istom jeziku

16 »[...] liegt aus sprachwissenschaftlicher Perspektive eine Überdifferenzierung vor, wenn Dialekte oder Varianten einer Sprache aus rein politischen Gründen zu eigenständigen Sprachen erklärt werden. Dies gilt z. B. für das Korsische, für welches engagierte Autonomisten erst innerhalb des letzten Jahrzehnts den Status einer 'langue corse' in der französischen Sprachengesetzgebung erstritten haben. Natürlich hindert dies die Romanistik nicht daran, Korsisch aufgrund seiner Strukturmerkmale weiterhin als italienischen Dialekt (mit stark vom Französischen beeinflusstem Wortschatz) zu klassifizieren, wobei Korsisch in standardisierter geschriebener Form neuerdings auch als Variante der italienischen Schriftsprache aufgefasst werden kann.«

17 »Swedish and Norwegian are separate political 'languages' but could be regarded as dialects of one linguistic language.« (R. Dixon, *The rise and fall of languages*, Cambridge 1997, str. 7).

uopće ne dovodi u pitanje razumljivost kao kriterij u situacijama kada ona iznosi 100%, što je slučaj sa srpskohrvatskim. Kod kriterija za razgraničavanje jezika Grčević, kao i Auburger, upućuje na Katičića (232). Budući da sam Auburgeru već odgovorila na to upućivanje, Grčević može pročitati taj odgovor (3–4 240) pa ga ne moram ovdje ponavljati.

Započinjući svoj odgovor u *Republići* Grčević se kod teme naziva jezika poнаша kao da sam ja navodno pozvala strane lingviste da se uključe u diskusiju. Međutim, ja se u svom članku nisam obratila stranim lingvistima, nego domaćoj sredini i nju pozvala i na početku i na kraju članka da »razvijemo toleranciju prema onim lingvistima u svijetu koji znanstvene kriterije stavlju iznad političkih« (1–2 237, 242). Kako bi skrenuo od teme, Grčević fantazira da postavljam pitanje hoće li slavonski i pulski postati novi jezici i da proričem da hoće (231–232). No, niti sam postavila to pitanje niti sam išta proricala, naprotiv. Pokazala sam kako bi »povjesno uvjetovana samoprocjena nositelja jezika« na koju se Grčević poziva bila iracionalan kriterij u lingvistici (9–10 194).

Grčević (233) iznosi svoje, naravno, negativno mišljenje (sukladno Babićevom) o mom već spomenutom udžbeniku za napredne *Kroatisch–Serbisch* iz 1997. i krivo prosuduje da je »na njemačkome tržištu naišao na izrazito slab odjek«. Izdavač udžbenika Buske Verlag iz Hamburga mi je baš zbog dobre prodaje udžbenika ponudio 2000. god. da napišem i udžbenik za početnike. Osim toga, nijedan autor dosad objavljenih recenzija ne dijeli Grčevićevu mišljenje o udžbeniku.

Gramatičku neispravnost naslova *O nazivu jezika iz Kordićkine znanosti gledan* Grčević poriče: »gramatičke neispravnosti u mome naslovu nema«, tvrdeći da je *gledan* u njegovom naslovu predikatni proširak pa da je zato nominativ ispravan (229). Prvo, kad bi *gledan* tamo bio predikatni proširak, to ne bi dokazivalo ispravnost nominativa jer kod predikatnog proširka dolaze u obzir i drugi padeži (v. Katičićevu *Sintaksu*, Zagreb 21991, str. 39). Drugo, *gledan* u tom naslovu uopće nije predikatni proširak, nego kongruentni atribut. Zato se, da bi bio gramatički ispravan, mora slagati s padežom imenice na koju se odnosi. Budući da ta imenica stoji u lokativu *o nazivu*, onda i *gledan* treba biti u lokativu i glasiti *gledanom*. Jer radi se o konstrukciji *O nazivu jezika gledanom iz...* Bolje da Grčević ubuduće šuti o gramatičkim temama jer svakim pokušajem obrane samo još dodatno pokazuje svoje neznanje.

Iako mu gramatika nije jaka strana, Grčević je u jednom svom drugom radu iz 2001. koji spominje u svom članku (222) nešto ispravno uočio. Za to uočavanje mu je, doduše, bilo dovoljno već to što je izvorni govornik našeg jezika. Uočio je, naime, da Barbara Kunzmann–Müller neopravdano tvrdi da se u Hrvatskoj kaže *Vidio sam prijatelja šetati*, *Zamolili smo ga doći*, *Čuo sam ženu pjevati*, pa ju je zbog toga s pravom kritizirao (2001, 65). Kao protuargumente naveo je da u njegovom novinskom korpusu nema ni jedan jedini takav primjer te da ni njemu ni drugim izvornim govornicima koje je pitao takvi primjeri nisu poznati ni iz govorenog jezika. Zamjerio je Barbari Kunzmann–Müller da je trebala reći od koga potječu ti primjeri, tko ih koristi i tko je taj »tko pred-

stavlja hrvatsku *službenu stranu*¹⁸. Konstatirao je da autorica »nažalost« nije navela te podatke. Ovdje mogu Grčeviću pomoći da sazna na koga se autorica poziva kod tih primjera. To je i sam mogao čuti nekoliko godina ranije na 7. njemačkim slavističkim danima u Bambergu 1997. da ga tamo nisu zanimale samo teme o jezičnoj politici, i da one iz gramatičke sekcije nije preskočio (spomenuta slavistica je držala referat u istoj gramatičkoj sekciji u kojoj i ja). Budući da gramatički referati za Grčevića ne postoje, ne trebaju postojati ni za čitatelje *Jezika*, pa ih zato nije ni spomenuo u svom prikazu tog skupa u *Jeziku* (45/2 1997, str. 76–80), a čitatelji bi zbog toga mogli zaključiti da se njemačka slavistica bavila samo jezičnom politikom, što nije istina. U diskusiji nakon predavanja u kojem je B. Kunzmann–Müller navela gore spomenute primjere kao karakteristične za jezik u Hrvatskoj javila sam se za riječ i upozorila autoricu da kao izvorni govornik ovog jezika to ne mogu potvrditi i pitala je kako je nadošla na tezu da se radi o neutralnim ispravnim primjerima. Na to je pred pedesetak njemačkih slavista odgovorila da je takve primjere našla kod Stjepana Babića. Bez obzira na moju primjedbu svoj neizmijenjeni stav o tom pitanju je potom i objavila pouzdajući se u navode jednog akademika. Zbog toga je sada, eto, čak i Grčević kritizira.

Želeći osporiti moju tvrdnju da Brozović koristi naziv »standardni novoštakavski jezik« (9–10 195–196), Grčević kaže da se ja citirajući Brozovića očigledno nadam »da nitko ne primjeće da u citatu Brozović tim nazivom ne naziva 'područje', već 'jezik'« (230). Zašto bih se ja tome trebala nadati kad kod mene točno i piše da »Brozović na svim stranicama svog članka od 357 do 376 jezik naziva isključivo *standardni novoštakavski jezik*« (9–10 196)? A Grčević se izgleda nada da smo zaboravili njegovu tvrdnju kako taj naziv mogu koristiti samo neozbiljni lingvisti (3–4 224).

U prijašnjem odgovoru Grčeviću spomenula sam prikaz njegove knjige koji je napisala M. Wingender.¹⁸ U nekoliko redova sažela sam kritičke primjedbe M. Wingender upućene njegovoj knjizi (9–10 200–201). Ta tema se očito pokazala toliko važnom za Grčevića da joj posvećuje nekoliko stranica (221–225) na kojima tvrdi da izvor navedenih primjedbi nije kritički prikaz M. Wingender, premda na njega upućujem, nego da sam »pobrkala svoje izvore« i te primjedbe preuzeila od P. Ivića »iako to prikrivam«. Međutim, sve primjedbe za koje sam navela da potječu od M. Wingender stoe u njenom prikazu koliko god Grčević želio da nije tako. To potvrđuje čak i jedan dio selektivno odabranih citata iz tog prikaza koje i sam Grčević navodi. Pa tako kad citira kako je M. Wingender napisala da je on »svojom definicijom svojstva književnog jezika toliko razvodnio da se različiti stupnjevi izgradnje idioma još manje mogu obuhvatiti ne-

¹⁸ Navod da je autorica asistentica u Göttingenu (Grčević, 221) može se ovdje usputno korigirati kao neaktualan jer je M. Wingender u međuvremenu primljena za redovnog sveučilišnog profesora slavistike u Gießenu. Još jedan usputni podatak: moj opširan pozitivan prikaz njene knjige (radi se o njenoj disertaciji) bio je »zagubljen« u uredništvu Akademijinog časopisa *Filologija*, što sam saznao kad sam se dvije godine nakon predaje rukopisa raspitivala o njegovoj судбини. Tada sam ga ponovo morala poslati uredništvu i izšao je u br. 28 (1997) str. 97–104.

go što to omogućava već postojeća terminologija i pojmovni aparat« (drugi dio citata je ispustio) (222), vidljivo je da mu M. Wingender zamjera što se ne drži već postojećih definicija naziva 'književni jezik', tj. što po svome, proizvoljno koristi taj naziv. A upravo to sam i napisala (200). Grčević, međutim, želi pobjeći od činjenice da je izvor tih kritika M. Wingender, i pod svaku cijenu ih želi pripisati P. Iviću, iako mu P. Ivić na oba mjesta na koja Grčević upućuje zamjera nešto drugo: P. Ivića smatra da je Grčević trebao objasniti odnos između *standardnog jezika* i *književnog jezika*. Primjedba M. Wingender da Grčević pristupa pojmovima i temama razvodnjavajući ih vrijedi, nažalost, i za njegov pristup pojmovima i temi ove diskusije u *Republici*.

Kod sljedeće primjedbe M. Wingender na koju sam uputila — da Grčević nekriticke preuzima Brozovićevu tipologiju i da čak ni u popisu literature ne navodi dobro poznate radeve drugih autora koji su se o Brozovićevoj tipologiji kritički izjasnili — Grčević tvrdi da tu pokazujem »svoje nepoznavanje elementarnih činjenica« (223). No, elementarna činjenica je da M. Wingender (1998, 388) piše upravo onako kako sam rekla: »Autor [Grčević] opširno obraduje Brozovićevu tipologiju, tj. prevodi njene bitne dijelove na njemački ne iznoseći nikakve kritičke stavove. [...] ipak jako čudi što u ovom kontekstu nije čak ni spomenuo ime Tolstoa (nema ga ni u popisu literature) [...] iako su Brozović i Tolstoj vodili diskusiju o tipologiji slavenskih standardnih jezika. Autor (isto kao Babić 1970/71) obrazlaže svoja shvaćanja [...] Brozovićevom tipologijom, tj. jednom tipologijom koja je prvi pokušaj tipologije standardnih jezika i koja je itekako sporna. Bitne kritičke točke iznio je Tolstoj.«

I spominjanje primjedbe M. Wingender da Grčević potpuno preuzima Babićeva shvaćanja trebalo bi po Grčevićevu biti pokazatelj mog neznanja (223). No, M. Wingender na više mjesta u prikazu konstatira da Grčević sve preuzima od Babića. Jedno mjesto je citat koji je već naveden u prethodnom odlomku »Autor (isto kao Babić 1970/71) obrazlaže svoja shvaćanja [...] Brozovićevom tipologijom«, zatim dolaze brojna druga mjesta o tome kako Grčević »kao i Babić zastupa shvaćanje [...], »takoder na osnovi Babića autor polazi od [...], »svoju argumentaciju zasniva autor u biti na poznatom 'programatskom' članku Babića [...], »svoje shvaćanje autor obrazlaže [...] svojom (Babićevom) kritikom [...], »autor želi (zajedno s Babićem) [...], »s autorovom kritikom (s Babićevom) [...]« itd. (Wingender 1998, 388–391). Grčević, osim toga, i sam kaže da se »u svojoj knjizi u svemu glavnome složio sa Stjepanom Babićem« (223). S Babićem se želi složiti čak i kad ovaj piše svoj poznati program za ukidanje hrvatsko-srpskih jezičnih razlika smatrajući da je »jedinstveni jezik idealno rješenje« i da su lingvisti dužni »da utječu da se težnja k jedinstvu što prije ostvari« i da se ugledaju u njega kako on u tom članku ukida jednu konkretnu jezičnu razliku (v. moj prethodni odgovor Grčeviću 9–10 196). Kako bi se mogao i u tome složiti s Babićem a da se pritom ne bi, kako sam kaže, »morao sramiti« (223), Grčević mora ustvrditi da je to bilo protiv ondašnje jugoslavenske jezične politike pa stoga kaže da su Babićevi prijedlozi za ukidanje hrvatsko-srpskih jezičnih razlika »jugoslavenskoj jezičnoj politici bili neprihvatljivi«

(223). To znači da je jugoslavenska jezična politika bila protiv ukidanja hrvatsko–srpskih jezičnih razlika. Ali zar nisu inače i Grčević i Babić tvrdili suprotno?

Kako bi porekao postojanje naredne primjedbe M. Wingender na koju sam uputila — o neopravdanosti Grčevićevog kritiziranja stranih, prvenstveno njemačkih slavista zbog njihovih stavova o srpskohrvatskom jeziku — Grčević tvrdi da M. Wingender »kaže tek to da ih kritiziram« i navodi citat na njemačkom jeziku »Koliko je autoru jako stalo da temu 'srpskohrvatski' okonča, pokazuje i poglavje 4. 3, u kojem kritizira strane (prvenstveno njemačke) slaviste i njihove pozicije o tom pitanju.« (223). No izostavio je nastavak tog citata, gdje autorica piše »Pored svih prigovora protiv stranih zastupnika srpskohrvatskog iznesenih u toj knjizi, ne bi trebalo zaboraviti: [...] — da je D. Brozović« tvorac teorije varijanata i da su strani, njemački slavisti to preuzeli od njega (čitav citat v. u mom prethodnom članku 3–4 244–245). Iz tog nastavka citata je jasno da Wingender prigovore protiv stranih slavista smatra neopravdanima jer ti stranci su samo preuzeli od Brozovića pristup srpskohrvatskome.

Sljedeću primjedbu M. Wingender koju sam spomenula — da Grčević u knjizi prvenstveno govori o zastarjelim koncepcijama iz 19. st. o kojima su drugi prije njega već sve rekli — Grčević komentira riječima da S. K. »nije u stanju točno prepričati ni najjednostavnije Wingenderine izjave«, da je to uvjetovano »njezinim ugledanjem u P. Ivića«, »njezinim tendencioznim zamagljivanjima i dodatnoj zbrici koja proizlazi iz nedovoljnog poznavanja predmeta o kojem bi raspravljala« (224). No, M. Wingender piše na stranicama na koje sam uputila da je model iz 19. st. o kojem Grčević opširno govori zastario i da su ga prije Grčevića »opisali već toliki brojni lingvisti, da se ovako opširan opis prevazidjenih koncepcija koji ide na račun aktualnih teorija ne može opravdati«. Čak i sam Grčević spominje (224–225) da je autorica ustvrdila da se on u knjizi »prvenstveno bavi zastarjelim koncepcijama koje mu omogućavaju da odavno razotkrivene mitove još jednom razotkrije« (Wingender 1998, 391). Sve to znači da sam primjedbu M. Wingender točno prenijela.

Za narednu primjedbu M. Wingender, o tome kako Grčević ne daje argumente za samostalnost hrvatskoga jezika, Grčević tvrdi da mu Wingender tu ne zamjera što ne daje argumente za samostalnost hrvatskoga jezika, nego što te argumente preuzima od drugih (222–223). Međutim, Wingender piše nakon što se osvrnula na Grčevićovo preopširno bavljenje devetnaestim stoljećem »I taj ekskurs u povijest slavistike treba izgleda autoru još jednom pružiti priliku da pomoću kritike zastarjelih koncepcija negira srpskohrvatski jezik, tim više što nam u velikoj mjeri ostaje dužan vlastitih argumenata za samostalnost hrvatskog književnog jezika.« (Wingender 1998, 389). Iz citata se vidi da Grčeviću nedostaju argumenti za samostalnost hrvatskog književnog jezika pa govoreći o prevazidjenim mitovima iz 19. st. pokušava na taj način negirati srpskohrvatski jezik i tako posredno implicirati samostalnost hrvatskog kad to ne može pomoći aktualnih lingvističkih spoznaja. I iz ove primjedbe se vidi tko je obuzet filološkim devetnaestim stoljećem umjesto dvadeset i prvim.

O sljedećoj primjedbi Grčević piše »Kordić tvrdi da mi Wingender zamjera što preokrećem tezu da su 'Hrvati preuzeli jezik od Srba'. Iz te tvrdnje ne proizlazi da je riječ o književnom jeziku, tj. da se Wingenderina kritika odnosi na moju argumentaciju da su Srbi posredstvom Vuka Stefanovića Karadžića izgradili svoj novi književni jezik na temelju hrvatskoga književnog jezika.« (224). Kratko rečeno, Grčević protestira što rečenica »Hrvati preuzeli jezik od Srba« u mom tekstu ne glasi »Hrvati preuzeli književni jezik od Srba«. No, to je smiješan protest jer je potpuno jasno da se radi o književnom jeziku. U prethodnim redovima mog teksta iz kojeg je uzeo taj citat koristim i izraze *hrvatski jezik*, *srpskohrvatski jezik* također bez pridjeva *književni* zato što je potpuno jasno da se stalno radi o književnom jeziku. Pa i čitava ova polemika vodi se oko književnog (standardnog) jezika, a ne npr. oko čakavskog dijalekta. O tome da se termin *jezik* neutralno odnosi na *književni (standardni) jezik* pisala sam u svom prethodnom članku (3–4 251–252), pa upućujem na njega, a ovdje navodim citat iz knjige R. Alexander (2000, nav. dj., 2–3) u kojem isto piše: »Tamo gdje postoji pisani standard, neutralno referiranje na jezik odnosi se normalno na njegov standardni oblik.«¹⁹ A da Grčevićev protest ni na koji način ne pobija moje upućivanje na zamjerku M. Wingender da je samo preokrenuo tezu o preuzimanju jezika, vidi se iz sljedećih rečenica M. Wingender (1998, 389): »[...] autoru je više stalo do običnog preokretanja gledanja — naime do toga da su Srbi preuzeli hrvatski književni jezik [...] Takve paušalne ocjene sigurno slabije koriste predstavljanju hrvatske jezične povijesti [...].« Na koji način bi onda njegovo »Iz te tvrdnje ne proizlazi [...]« trebalo pobiti ispravnost mog upućivanja na citiranu zamjerku M. Wingender? Grčević koristi tehniku: bitno je ubaciti jedno »ne« u rečenicu, a činjenica da se pomoću toga »ne« uopće ne pobija ispravnost upućivanja na citiranu zamjerku ima drugorazrednu ulogu.

O primjedbi u mom tekstu (9–10 201) »zanimljivo je da Grčević ne primjećuje da takvom tezom i sam priznaje da Hrvati i Srbi govore isti jezik jer bez obzira na to tko je preuzeo, time što je preuzeo ima isto što i onaj drugi« Grčević kaže da je nisam mogla preuzeti od Wingender, pa izvodi zaključak da ta primjedba sigurno potječe od Ivića (224). Međutim, navedena primjedba i nije kod mene označena kao da potječe od Wingender, nego je navedena kao moje vlastito zapažanje. Nije mi poznato da li je i P. Ivić tako nešto napisao, a to očito nije poznato ni Grčeviću jer nije uputio ni na jednu stranicu iz teksta P. Ivića. Znam da je Grčević ljut što sam hrvatsku publiku upoznala s kritičkim primjedbama iz Njemačke, ali krivca za to ne treba tražiti u mom navodnom falsificiranju riječi M. Wingender, nego u samom sebi i knjizi koju je napisao. Svaki objektivni recenzent zamijetit će mnogobrojne loše strane te knjige, a odredena prešućivanja u njoj su takve prirode da će ih i svaki filološki obrazovan čitatelj s južnoslavenskih prostora zamijetiti. Stoga Grčevića ne treba čuditi ako mu se dogodi da isti prigovor čuje s različitih strana.

¹⁹ »Where an established literary standard exists, neutral reference to a particular language is normally to that standardized form of the language.«

A da se Grčeviću teško pomiriti s postojanjem prigovora upućenih njemu, potvrduje njegov nedavno objavljeni članak u jednom austrijskom časopisu koji i sam spominje (222). U tom članku, naime, takoder napada M. Wingender zbog njenih kritičkih primjedbi. U istom tekstu napada i nekoliko drugih njemačkih slavista, kao i članak Ive Pranjkovića o normativnim i paranormativnim jezičnim pojavama u Hrvatskoj.²⁰ Svima njima Grčević predbacuje što spominju »iracionalni i ekstremni hrvatski purizam« i »radikaliziranje jezične politike«. Njihovim tvrdnjama suprotstavlja svoju tvrdnju da su promjene u jeziku hrvatskih novina od 90-ih godina do danas umjereni nastavljanje starijih razvojnih tendencija. No pritom mu proturječi i njegova vlastita tabela u članku pomoću koje želi oslikati da se radi »o umjerenom nastavljanju starijih razvojnih tendencija« (59). U toj tabeli je brojčano prikazao zastupljenost 115 parova riječi u Moguševom korpusu i u mannheimskom korpusu. Mogušev korpus predstavlja pisani jezik u Hrvatskoj u razdoblju od 1930. do 1975. godine. Urednik tog korpusa, akademik M. Moguš, smatra ga reprezentativnim za suvremeniji jezik: u predgovoru *Hrvatskog cestotnog rječnika* (Zagreb 1999, str. 9) Moguš opisuje taj korpus kao »korpus suvremenoga hrvatskoga književnoga jezika koji bi mogao biti temeljem svekolikomu našemu budućem proučavanju« i koji sadrži »samo gradu tzv. 'hrvatske varijante'«. Kad se pogleda kako u Grčevićevoj tabeli (70–73) izgleda učestalost riječi u Moguševom korpusu i njihova učestalost u mannheimskom korpusu koji je sastavio Grčević od jezično cenzuriranih novina *Vjesnik*, *Večernji list*, *Slobodna Dalmacija*, *Hrvatsko slovo* objavljenih od 1997. do 1999., onda se vide npr. sljedeći odnosi: *advokat/odvjetnik* kod Moguša 27/4, a kod Grčevića 16/1318, *ambasador/veleposlanik* 21/0, 89/1712, *autoput/autocesta* 10/3, 9/903, *čitalac/čitatelj* 24/3, 24/914, *činilac/čimbenik* 37/2, 4/543, *dobrovoljac/dragovoljac* 3/0, 56/1032, *glasati/glasovati* 24/1, 17/203, *glede* nije ni navedeno kod Moguša, dok se kod Grčevića pojavljuje 1045 puta, *izvještaj/izvješće* 55/0, 769/2297, *pauza/stanka* 72/0, 89/250, *opozicija/oporba* 26/2, 218/1752, *posjetilac/posjetitelj* 24/0, 42/775, *sistem/sustav* 303/140, 306/4540, *tokom/tijekom* 25/7, 53/4787, *upotreba/uporaba* 128/0, 331/695 itd. Dok je, dakle, kod Moguša jedna riječ u paru bila češća, kod Grčevića je druga riječ iz para postala češća, i to drastično. To vrijedi za veliku većinu parova u tabeli koje je sam Grčević izabrao za oslikavanje umjerenosti. Takva promjena učestalosti u kratkom vremenu se, međutim, ne može nazvati umjerenosću, nego se očito radi o ekstremnoj promjeni učestalosti. Stoga Grčević nije u pravu kad napada one lingviste koji tvrde da se ne radi o umjerenom nastavljanju. Čak ni tamo u svom tekstu gdje navodi četiri primjera za umjerenost kako bi osporio Pranjkovićevu tvrdnju o neumjerenosti (59), odnos učestalosti kod dvaju primjera ne samo da nije »umjereni nastavljanje« nego je drastično izmijenjen (prvi primjer je 44/6, 458/1339, drugi 10/10, 38/204), a ni kod druga dva se ne može govoriti o umjerenosti (treći je 7/12, 38/1003, četvrti 38/49, 274/951).

²⁰ I. Pranjković, »Normative und paranormative Neuerungen in der kroatischen Sprache«, B. Kunzmann-Müller (ur.), *Die Sprachen Südosteuropas heute*, Frankfurt am Main 2000, str. 66–74.

Uzrok promjene učestalosti nekih riječi u hrvatskim novinama Grčević vidi u tome što je »nastupila sloboda da se u svim komunikacijskim sferama mogu bez restrikcija koristiti riječi koje su prije bile zabranjene« (52). Iz Grčevićevih riječi proizlazi da su ljudi prije neke riječi koje su u javnoj sferi bile zabranjene koristili u privatnoj sferi (jer gdje bi ih drugdje mogli koristiti ako su zabranjene), a sada, kada te zabrane više nema, riječi su iz privatne sfere prešle i u javnu, u novine. Kao primjere te nove slobode Grčević tematizira pojavljivanje riječi *uljudba*, *nadnevak* u novinama od 90-ih godina (52). No, zar su ljudi prije u privatnoj sferi koristili te riječi pa su stoga ušle i u javnu upotrebu? Ne, nije bilo tako. Čak se ni za riječi koje su se pojavljivale i ranije poput *glasovir*, *glazba*, *priopćiti* ne može reći da su bile raširene u privatnoj sferi pa da su se stoga proširile i u javnoj upotrebi, u novinama. Razlog širenja tih riječi i niza drugih u novinama je mnogo banalniji: jezična cenzura. Pomoću nje se ljudi prisiljavaju na »slobodu«. Ne radi se, dakle, o spontanim jezičnim promjenama iz baze, nego o normativnom diktatu odozgo rukovođenom od strane filologa koji su u službi odredene politike.

Tematizirajući sve ovo radim u odredenom smislu protiv kroatistike, bolje rečeno protiv onoga što najveći dio kroatista podmeće kao kroatistiku. Ivo Škarrić je jednu stvar dobro rekao, a to je da kad bi kroatisti prestali naredivati ljudima kako da govore svoj jezik i umjesto toga opisivali jezik kakav on jest a ne kakvim bi ga željeli vidjeti, onda bi društву današnji broj »jezikoslovaca« u Hrvatskoj postao nepotreban i mnogi kroatisti bi ostali bez posla. No, jezik treba biti u lingvistici nadređen interesima odredene fahovske grupe ljudi. Uostalom, ima mnogo drugih stvari osim normativnog nametanja i jezičnog cenzuiranja kojima bi se kroatisti mogli i trebali baviti, i kojima se bave drugi lingvisti u svijetu.

Damjanović odbacuje smisao ove polemike u *Republići* i kaže da ona »ne pomaže prevladavanju problema« (237). Točno, nepostojanjem polemike ne bi postojao ni problem. Dosadašnje jednoumlje najbolje to pokazuje i njemu se treba vratiti. Svojim javljanjem Damjanović je imao priliku da iznese svoje viđenje rješenja problema za koji priznaje da postoji. No to nije učinio.

Budući da dosadašnji supolemičari u *Republići* nisu ni pokušali znanstveno pristupiti temi, paralelna diskusija na istu temu u inozemstvu može se pokazati samo konstruktivnijom. Moji članci »La langue serbo-croate aujourd’hui: entre des désirs politiques et des faits linguistiques« i »Pro und kontra: 'Serbokroatisch' heute« koji izlaze u pariškom časopisu *Revue des études slaves* (75 2003) i u njemačkom zborniku *Slavistische Linguistik 2002*, (ur.) Ch. Sappok, (München 2003) mogli bi pružiti osnovu za takvu diskusiju, o kojoj se smijemo nadati da će biti manje opterećena izvanlingvističkim elementima.

Karta svijeta

Leksikon stranih pisaca, glavna urednica Dunja Detoni-Dujmić, Školska knjiga, Zagreb 2001

Već se neko vrijeme tvrdi kako su zemljopisne karte kojima se danas služimo zapravo iskrivljena slika stanja na terenu, i to, što je još gore, ideološki iskrivljena slika. Problem dolazi otuda što plašt kugle treba nekako prenijeti na ravnu površinu: budući da se radi o projekciji, na taj način neki kontinenti ispadaju veći nego što jesu, a neki ispadaju manji. Mercator, koji je utemeljio modernu kartografiju, presudio je u korist sjevernih kontinenata a na štetu južnih: Europa, Azija i Sjeverna Amerika čine se većima nego što su u zbilji, dok se, recimo, Afrika, Australija i Južna Amerika čine manjima. A to se, kažu, dogodilo zato što je Mercatorova preodžba o svijetu europocentrična, pa je zato umanjio važnost južnih kontinenata.

No, u drugu ruku, a zar je i mogao postupiti drugačije? Čovjek promatra svijet s mjesta na kojem se nalazi, pa ga tako i prikazuje; ne bi bilo prirodno da je drevni kartograf postupio obratno. Da su stanovnici Afrike ili Južne Amerike izradivali prve karte, oni bi ih zacijelo načinili na svoj način, pa bi umanjili Europu, a uvećali sebe. Jer, to je neizbjježno: može se biti točan u pojedinostima — kao što su i Mercatorove karte u pojedinostima točne — ali je slika cjeline uvijek obilježena točkom gledišta, koja opet nije samo fizikalna, nego isto tako i povjesna i ideološka.

A kako je s kartama svijeta, tako je i s enciklopedijama i leksikonomima: i oni donose točne pojedinosti, ali je njihova slika cjeline odredena mjestom gdje su načinjeni. Francuska opća enciklopedija nešto je drugo nego opća enciklopedija engleska ili talijanska; njemačka povijest svjetske književnosti drugačija je nego ruska ili španjolska, a da o indijskoj ili japanskoj i ne govorimo. A iz toga slijedi zaključak da i hrvatski leksikon svjetskih pisaca nužno ima neka specifična obilježja, i da neizbjježno mora biti drugačiji od istovrsnog leksikona koji bi bio načinjen u Švedskoj, u Tunisu ili u Brazilu.

To pak znači da je za kvalitetu takva djela presudno prije svega koliko je ono točno u pojedinostima, dok za sliku cjeline ionako znamo da je jednostrana i krnja, a i podložna promjenama. Važno nam, dakle, mora biti na koji su način uvršteni pisci obradeni: što se od njihovih djela prikazuje, koliko se iscrpno to čini, koliko su točni bibliografski podaci, je li ispravno uočen međunarodni kontekst njihovih tekstova. Manje je važno koji su to točno pisci i je li prostor koji im je u knjizi posvećen u skladu s njihovom stvarnom važnošću. Isto vrijedi i za cijele literature: predodžba o tome što je to svjetska književnost neprestano se mijenja, i tu nijedan leksikon ne može pretendirati na objektivnost, bar ne dugoročno.

Ako smo se dogovorili oko tih temeljnih kriterija, onda nije teško ocjenjivati ni ovo djelo, i nije teško zaključiti da je ono solidan rad i da predstavlja znatan dobitak za našu kulturu. Jer, na razini pojedinačnog podatka on je točan i pouzdan, a na razini cjeline — na razini slike književnog svijeta koju nam pruža — nije opterećen ni težnjom za potpunom objektivnošću ni težnjom za originalnošću. A ne sumnjivo jest obilježen sredinom u kojoj je nastao, pa zato i našom današnjom predodžbom o tome što svjetska književnost jest.

Kad je riječ o podacima, presudnom postaje okolnost da je urednica Dunja Dettori-Dujmić uspjela okupiti oko sebe kompetentne suradnike i izraditi valjane kriterije za pisanje natuknica. Suradnici su praktički svi naši (a i neki strani) videniji neofiloslozi, klasični filolozi i komparatisti, a onda i stručnjaci za druge discipline koje su u takvu poslu od pomoći. Natuknice uključuju sve ono što čitatelju može biti korisno, a što i inače jest faktografski relevantno: autorovu kratku biografiju, podatke o njegovu školovanju, kronologiju njegovih djela, podatke o utjecajima što ih je pretrpio i utjecajima što ih je izvrsio, karakterizaciju kulturnog kruga u kojem

je djelovao. Osim toga, tu su još i napomenе o kritičkoj recepciji dotičnog autora, kao i podaci o prijevodima. Takav pristup striktno poštuje leksikonsku narav djela, pa teži — i uglavnom postiže — da podaci prevagnu nad sudovima, a da sudovi — onda kad se izriču — proizadu iz kritičke literature o piscu, a ne iz osobnog ukusa autora natuknice.

Što se pak tiče predodžbe o svjetskoj literaturi koju ovaj leksikon daje, mislim da je ona posve u skladu sa stanjem naših znanja i s općom razinom naše kulturne sredine. Vidljiv je trud da se slika svjetske književnosti ne svede samo na velike jezike i velike literature, nego se daju i informacije o autorima što stvaraju u krilu onih književnosti o kojima uglavnom znamo malo ili ništa. Isto je tako vidljiv trud da se — spomenimo još jednom Mercatora — ne postupa europocentrički, nego da se uključe književnosti Azije, Afrike i drugih područja, te da se prepozna identitet onih literatura koje su — zbog svojeg kolonijalnog stanja ili zbog jezika kojim se služe — donedavno bile percipirane kao dio nekih većih nacionalnih književnosti.

Dovoljno je u tom pogledu usporediti ovaj leksikon s prethodna dva, od kojih je jedan izašao još prije četrdesetak godina, a drugi prije tridesetak, i bio je prošireno izdanje onoga prvog: sliku svjetske književnosti koja se ondje nudi doživljavamo danas kao posve anakroničnu, jer u njoj jedva da ima Azije, uopće nema Afrike, dok mnoge europske literature nisu ni dotaknute; a da se i ne spominje kako u njima ne vrijedi tražiti takve pisce kao što su Borges ili Kundera, bez kojih danas svjetsku književnost ne možemo zamisliti. Naprotiv, sliku što nam je pruža ovaj leksikon doživljavamo kao nešto što i sami dijelimo, koliko god da možda na trenutke osjećamo potrebu i za stanovitim korekcijama. Tu potrebu opet lako potiskuje zadovoljstvo zbog činjenice da je ova panorama svjetske literature još u jednom smislu šira od prijašnje: ona u sebe uključuje i tzv. trivijalnu

književnost, pa dakle i autore tipa Agathe Christie, Georges Simenona ili Raymonda Chandlera.

Razumije se, zadovoljstvo nipošto nije jedini osjećaj koji nas prožima pri listanju toga djela. Pimjedbe se mogu stavljati — pa su već i stavljane — i zbog onoga pojedinačnog, činjeničnog sloja, a i zbog općega, načelnog. Na pojedinačnoj razini, čitatelj će zapaziti poneki propust kojem je porijeklo možda i u posve banalnoj zabuni, kao u onom slučaju kad se drama *Smrt trgovaca putnika* na str. 716 pripisuje Arthuru Milleru, a na str. 1150 Tennesseeju Williamsu. Na razini opće slike, može recipijent ponekad osjetiti da se prihvata perspektiva one književnosti iz koje prikazani pisac potječe, a gubi se iz vida ono što je nama važno, kao kad se ne uvrsti Philippe Desportes, koji za Francusku možda i nije izuzetna veličina, ali je nama važan jer je prevodio Ranjinine talijanske sonete, pa čitatelju može biti zanimljivo da nešto o njemu dozna.

Ono pak što urednicima ne bi trebalо zamjerati — a što im ipak jest zamjereno — svakako je način na koji tretiraju autore bivše Jugoslavije; mislim, naime, da je Dujna Detoni-Dujmić sa svojim timom to delikatno pitanje dobro riješila. Zaciјelo jest istina da smo u Hrvatskoj nekada čitali više srpskih, slovenskih ili bosanskih pisaca nego što ih je u ovaj leksikon uvršteno; ali, osim što vrijedi samo za starije generacije, taj podatak nije ni osobito važan: urednici su u ovaj leksikon uvrstili one srpske, slovenske i bosanske pisce za koje im se čini — iz naše, hrvatske perspektive, i to danas — da u svjetskoj literaturi participiraju. A takvih je imena, vjerujem, izrazito više nego što bi ih bilo da je leksikon sastavljan, recimo, u Madarskoj, Austriji, Bugarskoj ili kojoj drugoj zemlji ovog dijela svijeta.

Ovo djelo, naime — i to je jedna od velikih njegovih vrlina — nije ideologizirano, niti su mu poticaji ideoološki. O tome ima više dokaza. Prvo, ono nije načinjeno

kao veliki projekt, zato da bi se pokazalo kako i mi to možemo. Drugo, nije leksikon načinjen ni zato da bi se dala takva interpretacija svjetske književnosti u kojoj će se nekome držati strana, a nekoga prešutjeti. Treće, nije leksikon načinjen ni zato da bi se u širokim narodnim masama proširile spoznaje o svjetskoj literaturi. Obratno, razlozi su nastanka ove knjige zdravi, i to se na svakoj njezinoj stranici vidi. Ti su razlozi, jednostavno rečeno, tržišni: pokazalo se da potreba za takvom knjigom postoji, da bi se takva knjiga mogla prodati, pa je takva knjiga i načinjena. Načinjena je solidno, jer je pisana po kriterijima struke, te je stoga i logično što ona proizvodi i druge učinke osim tržišnih: što prosvjećuje narod, što daje našu interpretaciju svjetske literature i što pokazuje koliko naš kulturni pogon u ovom času može.

U naravi je leksikona da su podložni promjenama: oni se izraduju s prepostavkom da prvo njihovo izdanje neće biti i posljednje, ne samo zato što neki od uvrštenih autora još pišu, pa podatke treba ažurirati, nego još više zato što se i naša predodžba o svjetskoj književnosti neprestano mijenja. I ova će knjiga doživjeti nova izdanja, pa će se u njoj ponešto i mijenjati, ali će te promjene biti moguće i korisne prije svega zato što je ovim izdanjem udaren dobar temelj.

Vidi se to po oba kriterija o kojima je bilo riječi na početku: ovaj je leksikon vrijedan po podacima koje donosi i po općoj slici svjetske literature koju ocrtava. Ili, da ostanemo kod početne usporedbe: karta svijeta je načinjena, svjesni smo što nam ona daje i što nam uskraćuje, a sve drugo stoji do nas. Plovidba može započeti.

PAVAO PAVLIČIĆ

Pjesnička »proza svijeta«

Andelko Vučetić, *Čitači vremena*,
Zagreb, 2001.

Za pjesništvo A. Vučetića, stručna je kritika ustvrdila da se ono može odrediti u poetičkom spektru od nadrealizma do egzistencijalizma, pri čemu je u tematskom sloju bila ipak najdominantnija opsesija čovjekom kao generičkim bićem; njegovim dakle problemima slobode, ponajprije, pa u skladu s tim ontološkoga statusa, a tek potom u relaciji prema kakvoj drugoj izvansubjektnoj realiji, od prirode, koja je došla više do izražaja u romanima, pa do društvenih činjenica. Riječ je dakle o egzistencijal-analitici.

I u formativno-morfološkom smislu Vučetićeva se poezija, kao što sam nedavno primjetio, kretala u tri pretežita načina ustroja u rasponu od tipa vezanog stiha i kitično, s obzirom na semantičke cjeline, strukturiranih pjesama do slobodno razvedenih i slobodnim tipom pisanih pjesama. A ti su modaliteti imali i sebi primjerene sadržajne opskrbe.

U ovoj pak zbirci odmah moramo uočiti sljedeće, kad je riječ o formalnom i kad je riječ o sadržajnom, tematskom sloju. Svih sedam ciklusa u knjizi, naime, stišno je jednoobrazno ustrojena, i to tako da bismo mogli utvrditi kako Vučetić njeguje **poemične** oblike, dakle pjesme duljega daha, i to takvim tipom stiha koji je na granici besjedovnoga, bolje rečeno rečeničnoga, a ne samo sintagmatskoga, stiha, što znači da ima tendenciju narativnosti, pričljivosti. U tom formalnom smislu, moglo bi se reći, da zborka tendira biti jedna »poe-ma«, mali »roman u stihovima«, da se tako izrazim. Na stilskome planu lako je prepoznati različite proverbijalne, poslovične,

kolokvijalne i anegdotalne iskaze, koji imaju funkciju »deestetizacije« i »deartizanta«, odnosno »spuštanja« pjesničkoga govora u sferu dnevnosti, pače i društveno-političke pragmatike, više općega karaktera, iz koje crpe svoj motivski repertoar. No, ovdje valja biti oprezan i upozoriti na činjenicu da Vučetiću i nije do toga da precizno naznači, pozitivističko točnija, kronotopska odredenja, i da ih na taj način »sociologizira«. Njemu je, naime, više stalo do nekih općih zaključaka na temelju uobičajenih stanja i radnja subjekta, koji je u najvećoj mjeri ugrožen izvanjskim, pa su figure straha normalna posljedica takva osjećanja svijeta.

Navedene značajke, dakle, konzekventno je zaključiti, korespondiraju i tematskom planu, odnosno sadržajnom supstratu. Jamačno ni u ovoj zbirci Vučetić ne zanemaruje pitanje vlastitosti subjekta, pa bi se egzistencijal-analitika mogla označiti kao njegova trajna opsesija. Pitanje *pojedinačnoga* i općega je i tu vidljivo, ali pojedinačnoga koje se, skromno, mjeri veličinom vlastitoga stopala, kao jedine relevantne svojine i bogatstva. Pače, veličina stopala ujedno je mjerom i granicom za-vičaja, domovine, i groba (*Dnevna zapovijed*). S druge je strane opće, kao svojevrsno zajedništvo, ali i jednome i drugome, pojedinačnom i općem, izgleda da preostaje »povijesni glib« i otpad.

Medutim, u ovoj se zbirci također srećemo i s onim poetičkim konstituentima koji su bili značajniji za njegovu prozu. Zato nisam samo slikovitosti radi naznačio ovu zbirku kao »roman u malome«. Riječ je, načelno, o pitanju čovjeka kao društvenog bića, i to društvenoga bića s obzirom na povijesne modalitete realizacije, primjerice plemena, nacije. Dakle, u svakom slučaju jedne nadredene totalitetne forme koja se nerijetko pretvara i u totalističku supremaciju. Otud u Vučetića bunt, pobuna, pa čak i povratak subjektu, pojedincu, ako, i kada, treba sačuvati moduse ljudskoga digniteta. S ovim je semantičkim i sa-

držajnim poljem u uskoj vezi i tema i pitanje povijesti, doma, zavičajnosti u smislu supstancialne opskrbe ljudskoga bića i njegove sudsbine, a ne neke ideologisko-doktrinarne i politizacijske činjenice »novih majstora«, pri čemu se zna hijerarhija vrijednosti, koja u svakom slučaju stavlja na prvo mjesto pojedinca.

Kako može pojedinac ostvariti, ali i konstituirati, svoja prava, pita se pjesnik. Najamblematičnjom čini mi se pjesma *Gi-nuti za svoja prava*. Ona je značajna i po svojoj tehnologiji, jer »manipulira« biblijskim intertekstom, i to ne bilo kojim nego svojevrsnom analogijom deset zapovijedi. One ovdje nisu Božje u doslovnom, biblijskom, smislu riječi, ali su zato u horizontu subjekta i njegove slobode. Zanimljivo je da se tih deset postulata ne tiču samo načelnih ontoloških propozicija, nego i osobe u njegovoj tjelesnoj tvarnosti, u njegovim gestama, dapače i njegova tradicijskog kontinuiteta, njegovih mrtvih, i korespondencije s prirodnim bitkom, što je, ovo potonje, opet značajno za Vuletićevu prozu.

Inače su figure gore/dolje, vatra kao uništavatelj, individualna posebnost kao »novi« početak i temelj, hodanje, traženje, plovљenje, temeljne geste Vuletićeva svjetla, koja svoje podrijetlo jamačno imaju u zapadnjačkoj arhimitologiji, što je razvidno i iz osnovnih kategorija slobode, pojedinca, egzistencijalnoga straha, neke prijeteće totalitarnosti različitim, ovdje tek naznačenih, mehanizama moći. Zato Vuletić nudi gotovo šimićevsku *Posljednju opomenu*, koja ističe kategoriju samosvojnosti pa i uz cijenu smrti, odnosno točnije i uz smrt, kao nove kvalitete i novoga poretku svijeta.

Vuletić, dakle, optužuje ono što bismo danas nazvali dogadajnom povijesnu za sve moguće dezekologizacijske procese u onoj mjeri u kojoj ona pripravlja tamu vremena, svodi čovjeka na golo preživljavanje, prema ognjena zgarišta, oduzima izvornost početka života, jednom riječju svim onim

modalitetima koji konsteliraju put uskrata, put dakle blata, kiše i vučjih stopala.

Rekao bih da zbarka ne završava slučajno ciklusom »Vječna postojbina«. On do nekle sumira, i mogli bismo reći zumira, naznačene konstituente, od izvanjskoga do nutarnjega, od općega do pojedinačnoga, od prirodnoga do čovjekova bića, od »sve-mirskih kazaljki« do spoznaje kako ppostati »pravi čovjek«; uz to što se nosila kranjčevičevska kategorija bola i doma. Međutim, zbarka se posljednjim stihovima ne završava nimalo optimistički, svješću nai-me o »praznini što vlada unutra« i »žestokih udara izvana«, s pitanjem, ne enigmatskim, nego više konstatacijom da je briga, hajdegerovskoga pastira bića, i epistemološki napor da se spozna ta relacijnost uzaludna, jer nema nikoga tko bi mogao »(znati) otključati«.

Kad bismo zbirku trebali odrediti stilsko-paradigmatski, ne bismo je mogli situirati u danas popularan hiperrealizam, nego više u Vuletićem dosad provjereni magični realizam, iako je on u ovoj zbirci znatno umanjen i stanjen u odnosu na njegovu prozu, odnosno u znatnoj je mjeri »prozaiziran« — pa se u tom smislu i približava hiper/neorealizmu — sveden na načelnu »priču života«, svojevrsnu sumu, koja ipak želi svesti neke račune, kako u životu tako i u ideji književnosti.

CVJETKO MILANJA

Između zida i ziba

Miroslav Mićanović, *Zib*, Meandar,
Zagreb, 2 izdanje, 2001.

Između druge (*Zid*) i treće Mićanovićeve zbirke (*Zib*, 1998., drugo izdanje 2001.) prošlo je gotovo jedno desetljeće, pa to potvrđuje neveliku autorovu produkciju. Zbirka *Zib* počinje pjesmom *Job*, koja je značajna u višestruku smislu. Najprije, ona tematizira devedesete, to jest ratno stanje u Hrvatskoj, odnosno motiv nesigurnosti, straha, zamračenja, ljepljenje stakla vrpcama za slučaj pucanja od detonacija. Zbog toga je čak i pojavi svijet drukčiji, a nekmoli realna zbilja, njen doživljaj i njena percepcija. Dakle, referentni je sloj prepoznatljiv, iako Mićanović ne inzistira na toponomski ili čak kronotopski preciznim određenjima.

Uz navedenu značajku, pjesma je također neka vrsta »manifesta«, na što upućuje podnaslov (»hrvatsko pjesništvo devedesetih«) i posebice moto iz Čegecove pjesme *Stanje stvari*, iz zbirke *Melankolični ljetopis*, koja je Čegecova pjesma zapravo autobiografsko autoreferencijalna, i gotovo da bi mimetičkom dimenzijom spadala u onu stilsku paradigmu koju nazivam hiperealističkom. Prvim je segmentom, dakle, Mićanovićeva pjesma manifestna jer jednostavno upućuje na tematsku mogućnost i ograničenje s obzirom na zbiljsku, društveno-političku situaciju, koja je implicirana. Drugom je signaturom, motom, manifestna jer citatom priziva određenu poetiku devedesetih, posebice interesom za izvanjsko. Konzervativno govoreći to znači odustajanje od radikalnoga tekstualizma, što ga je Čegec prakticirao u zbirkama ranije od navedene, pače i onog tekstualizma, strogo govoreći, što ga je djelomično

prakticirao Mićanović u *Zidu*. Riječ je da-kle o zbirci čija je poetika donekle bliža prvoj Mićanovićevoj zbirci pjesama (*Grad dobrih ljudi*).

Da Mićanović, naime, želi upozoriti na (auto)poetičke signume grupacije (i generacije kvorumaša), dokazuju i ostali navodimo ta uz svaki od tri ciklusa u zbirci. Oni kompozicijski ujedno uokviruju cikluse i tako im namiru zajedničko značenje i »poruku«, iako se u svakom ciklusu mogu prepoznati određeni motivi i teme. Zajedničko značenje prepoznati je najmanje na tri razine: kao ideja o potrošenoj i dovršenoj povijesti; prvi ciklus, unatoč radosnim gestama »blaženih trenutaka disanja« (*Na putu do Slobostine*), u završno-epiloškoj pjesmi eksplicitno iskazuje »smrt je / tamo gdje više i ne pomišljaš da / će netko doći« (*Opća blizina smrti*). Druga je razina tema ili ideja doskorašnje potrošnje osobnosti, ličnosti i mogućnosti njezinih doživljajnih akata. A treća je razina »preostala« tekstualistička ideja, pitanje naime pisanja, tekštura. Pojedine podteme, koje pune te cikluse, mogu začas disperzirati ili obogatiti, ali načelno u biti ne odstupaju od »pakiranja« navedenih triju dominantnih ideja.

Radi li se o odnosu subjekta i povijesti, »priče« i stvarnosti, disparatnoga prostora i disperzivna subjekta, s jedne strane, i kuće, s druge strane, kao metafore subjekta i njegove cjeline i socijalizacijske mogućnosti (*For sale*); radi li se o »poetiskim minijaturama koje mistificiraju nasumično izabrane detalje« (Bagić); bilo da je riječ, nadalje, o prije signiranomu melan-količnomu memorabilnom subjektu, sa svojim prisjećajnim gestama, a zapravo potragom za arhetipskim »definicijama« (*Pri-zori, Hvar/glagoli, Božić, Longobardi*), a u skladu s pojedinačnim stvarnim verifikacijama (*Vozaci*); dakle, o bilo čemu da je riječ, sve je to u tematskom smislu podredeno navedenim temeljnim idejama. I dakako, treće je pitanje problem pisanja i njegove tehnologije (»stila«).

Što se tiče same ideje pjesništva, Mićanović u više pjesama izravno progovara o pisanju poezije u »četiri ujutro«, i o zabludama mistifikacije (*Visoko*), pače ironizirajući pjesnički patos i sverazumljivost (»ti čitav život opisuješ nekoliko / prizora koji nisi razumio« — *Ruža vjetrova*). A manifestno, pak, Mićanović, se ponovno očituje motom—citatom zadnje kyticice iz Baćeve pjesme *Za med nisu potrebne riječi* (iz zbirke *Bršljan*), koja signira tehnologiju postupka. Prema tome, Mićanović je sebe »citatno« smjestio između »početka« i »završetka« kvorumaške grupacije. Njegovu tehnologiju, inače, resi, kao i ranije, asocijativnost, poglavito spajanje disocijacijskih polja, od senzacija do prostora — što je, načelno govoreći, inače značajka te kvorumaške generacije — pa sve do enumeracije koja ima sličnu funkciju, k tome što kumulira svijet predmeta i jezika sa njihovim »šavovima« i »cijepanjima«.

O tome izravno i neizravno progovara treći ciklus u zbirci (*Nedjelja*), koji je zapravo mikstura pjesama u prozi i mikroeseja. On donekle ujedinjuje teme i pisanje, gestu i zavičajno-melankolične figure, dakle intimni »dnevnik« i mogućnosti »enciklopedijskoga« »potpunoga« iskazivanja. Pritom iskazivanje često graniči s nemogućnošću, o čemu opet signiraju naputci iznad teksta, koji su najčešće ujedno i završeci tekstova dotične pjesme u prozi, neka vrsta gnomskoga zaključka.

Dakle, na obje svoje razine — stvarne i jezične — Mićanoviću se podjednako ozbiljno namire pitanje ontološke relativnosti, što je ujedno korespondentno s prije navedenom značajkom dviju dominantnih ideja i tema zbirke *Zib*. U tom je smislu tekst pjesme u prozi *Zib* autopoetičan i automanifestan, pa je ujedno i ključan.

CVJETKO MILANJA

Integralna interpretacija

Luko Paljetak–Ivan Lovrenčić,
Lapadski soneti Iva Vojnovića,
Nacionalna i Sveučilišna knjižnica i
Nakladni zavod Matice hrvatske,
Zagreb, 2002.

193

Baveći se dugo i sustavno djelom Iva Vojnovića Luko Paljetak je proniknuo i u najtanjanije slojeve kompleksnih pjesničkih i dramatičarevih ostvarenja. Bilo da je riječ o manjim ili pojedinačnim tekstovima — kao što pokazuje slučaj davne analize drame »Imperatrix« ili nedavno priredivanje za tisak tzv. »Male trilogije« — bilo da je riječ o velikim i sinteznim zahvatima — što dokazuje više no mjerodavno antologiziranje u knjizi »Noć smrznutog cvijeća« ili (još neobjavljeni) filološki stroga priprema najrelevantnijih književnih djela za »Stoljeća hrvatske književnosti« — Paljetak je bitno obogatio suvremenu nam vojnovičologiju nemimoilaznim prinosima. Ipak se usuđujemo pomisliti i kazati kako je najnovijim hermeneutičkim prilogom nadmašio sve dosadašnje (vlastite i tude) spise o autoru »Dubrovačke trilogije« i »Ekvinociji«, o pjesniku najodredenijih simbolističkih i najranijih secesijskih tonova u našoj poeziji.

Odlučivši se metodično pozabaviti »Lapadskim sonetima« učinio je to svjestan da u njima stoji ključ mnogih autorovih literarnih i životnih opredjeljenja. Potaknuvši slikara Ivana Lovrenčića da ih poprati crtežima, kao likovnim komplementima, dobio je još jednu dimenziju čitanja, priliku da pokazže svoj istraživački nerv na susjednom području (uostalom, nedalekom Vojnovićevu senzibilitetu, koji je i sam crtao i osjećao glazbu kao inspirativnu pobudu — u tome pak blizak Lo-

vrenčićevu postupku Paljetkovo nadahnu-to paralelno kretanje kroz sonete i crteže znakom je dosegnuta kritičkog virtuzozite-ta, ali moramo se prije svega pozabaviti saldom književnopovijesne studije, tezama i spoznajama najnovije interpretacije neve-like grupe stihova, odnosno ciklusa koji je startao pod naslovom »Dubrovačkih soneta«, da bi u svojem gotovo desetgodišnjem rastu dobio konačan slavan i primjeren naziv »Lapadskih soneta«.

Moglo bi se reći da je Paljetak u stanovitom smislu najlegitimniji Vojnovićev nasljednik: pjesnik i dramatičar iznimno odnjegovana izraza, elegičar i rapaođ Građa impresivne prošlosti i nezadovoljavajuće sadašnjosti. I po osjećanju dubrovačke patine i po smislu za životni detalj i po biranosti leksika i po uzvišenosti amblematičnih situacija doista su zamjetljivi afiniteti između pretka na razmedu devetnaestoga i dvadesetoga stoljeća i (idealno-ga) potomka na razmedu dvadesetoga i dvadesetiprvog vijeka. U tom smislu odlično nam dolazi Vojnovićeva autopoetička formulacija iz »Akorda«, kada objašnjava vlastito zanimanje za epohu prestanka, pada (dubrovačke) Republike. Naime, govoriti o razdoblju samoga početka XX. vijeka, zajednički nazivnik im nalazi u doživljaju zaokruženosti, propasti, kraja: »i onda i sada umire jedan svijet«.

Valjda Paljetak, ma koliko elegičan, nije toliko apokaliptičan, no svakako je svjestan završenosti jedne povijesne faze i kao čovjek dostojan predaje, onoga što je primio, nastoji primljeno dalje predati — s kamatama — u dijakronoj štafeti mogućim budućim (ili barem sadašnjim) sljednicima. Vojnovićeva baština dragocjeni je dio dubrovačke mu poputbine, ali siguran sam da on ne zlorabi ulogu predestiniranog baštinika. Naravno, ne može se odreći empatijskoga uloga i regionalno-lokalnog kaptiranja specifičnih leksičkih i onomastičkih značenja. Dapače, u razumijevanju njijansi i u filološkoj kompetentnosti za-vičajnost je nemimoilazan pomoćni instru-

ment. Međutim, u situiranju i procjenjivanju Vojnovićeve stilske inačice Paljetak skrupuljano inkorporira rezultate svih dosadašnjih tumača, dogradujući na iskustva Čale i Stamaća, Frangeša i Žmegača, Peića i Mrkonjića, pa i inih, ponajprije biografa Žeželja i Jovanovića.

Premda oboružan svim znanstvenim pretpostavkama, opskrbljen odgovarajućom aparaturom (bibliografijom i referencama, terminologijom i fusnotama) Paljetkov tekst o »Lapadskim sonetima« čita se poput oduže pripovijesti, fragmenata životopisa ili čak romana. Zamjernu je erudiciju on znao spojiti s iznimnim smislom za naraciju, s vještinom vođenja zapleta i sočnošću rečenice. Sedam soneta o kojima se raspravlja nastali su između 1891. i 1901. godine, u desetljeću najvećih Vojnovićevih zanosa i najboljih stanja i indeksa proživljene amplitude. Shvatimo li studiju romanescno adekvatan bi joj naslov mogao biti »Jedna konte Ivova ljubav«.

Dakako, prustovska asocijacija nije slučajna, jer morfološka karakterizacija poetiskog ciklusa nužno vodi impresionističkom senzibilitetu. Paljetak vidi u Vojnovićevoj slikovitosti izrazitu sklonost za letimične, prolazne, trenutačne senzacije i poseban smisao za prirodu, zelenilo, plenerizam. Zato se, povodom raznih motiva, prisjeća Moneta i Maneta, Renoira i Toulose-Lautreca, a zbog smisla za treperavi poentilizam ili divizionizam citira i Seurata i Signaca. Prethodno je već Peić upozoravao na Vojnovićevu »pikturalizirano pero«, na njegovo »kolorističko pismo« ili »bistrinu pogleda«, a kao zaključak ove likovne digresije dobro pada i primjedba kako impresionizam više predstavlja simptom raspadanja (odredenoga društva) nego li sintezu (epochalnoga stila). I u takav sud se Vojnović točno uklapa.

Dramatičnost i traumatičnost pjesnika kova stanja u rasponu vremena 1891–1901. uvećava činjenica što i nije toliko u pitanju »jedna« koliko baš »jedina konte Ivova ljubav« — prava i duboka makar ne sasvim

uzvraćena i jamačno »nekonzumirana«. Pojava Marie Rubricius do srži je potresla Vojnovićev život, a dok se ona nije za drugoga udala pjesnik se mogao hraniti čežnjom i zanositi iluzijama. »Lapadski soneti« su najvećim dijelom hermetični i transponirani, lapidarni i šifrirani dnevnik ljubavnih peripetija, stihovni komplement pjesmi u prozi — svojevrsnom pismu »Onoj koja ode«.

Upravo je povezanost pisanja sa življnjem potakla Paljetka da zade iza kulisa metafora i rima, da potraži »emocionalno-biografski *background*« i izvuče »lirske intimne obavijesti« iz pjesničkih tekstova. Čitanje »Lapadskih soneta« u kontekstu opusa pružilo mu je pak neizmjerno važnih aluzija i usporedbi, pa mnogi navodi iz pripovijesti i drama, bilješki i eseja daju bogate a usustavljene informacije i tvore kontinuum iznimno koherentnog piscu.

Primjerice, noć kad se »smrznulo sve cvijeće« fatalan je doživljaj uskraćenosti i nemogućnosti ljubavne realizacije. Od te slike i poante najranije nastaloga soneta (1891., kojim započinje Vojnovićeva »automortifikatorska poezija«) kreće čitav niz varijacija na temu ertske smrti, odnosno sublimacije i žrtvovanja kad već nema pri-like za neposrednu sreću. Svoju individualnu nevolju i nelagodu pisac stoga rado projicira na kolektivni plan: kao što on neće doživjeti ostvarenje svojih želja tako će i njegov Grad ponosno vegetirati da ne kompromitira ideale Ljepote i Slobode (koji, da bi ostali čisti moraju biti zaustavljeni u prošlosti). Odluka Orsata i Deše u »Al-lons enfants« da se klone tjelesnosti i prekreacije logična je posljedica takva stava: nemoć koja je zakonom postala!

Da bi slijedio nit pjesnikova odnosa prema sebi, prema Marie, prema Gradu i prema povijesti Paljetak opravdano analizira sonete po kronološkom kriteriju, po redu nastanka a ne po njihovom definitivnom svrstavanju prilikom izdanja. Razumije se, nećemo prenositi sve hermeneutičke tekovine već ćemo u kratkom pregledu fiksirati par natuknica ili nekoliko po-

sebno kurioznih rasvjetljenja–objašnjenja. Već prvi stih prvoga soneta, čak samo njegova polovica: »Svud sniježi cvijeće«, za tumača je amblematičan, za Paljetka ravan japanskoj haiku formulaciji i Vangogovskoj svježoj viziji. Kanonski, epiloški sonet »Na Mihajlu« pročitan je kao apologija mrtvih stvari (tipa »sunt lacrimae rerum«) ali i smjelo tumačen u smislu identifikacije samoga Vojnovića s grobljem.

»Carmen«, očigledno nadahnuta Bizetovom operom, a potaknuta ritualno-literarnim kažnjavanjem (umišljene) nevjere, za autora analize je »dvostruka sonetizirana maska«. Tekst ovoga soneta iznimno je po izrazito ne-lapadskoj ambijentaciji i uz »Januar« po elizabetinskoj formi završne klauzule. »Prélude« pruža mnogo motiva za dekodiranje, počam od usporedbi pučine s Mandaljenom (uz eruditsko podsjećanje na Bunićev spjev) a Krista s Gradom. No posebna tajna ostaje instrumental »valom«, kojeg možemo shvatiti da potječe od nominativa »val« (pa bi se dao poistovjetiti s Afroditom), ili pak da derivira iz riječi »vala« (pa bi se, dijalektalno korektno, odnosio na lapadsku uvalu).

»Utjeha« je najkompleksnija, po mitološkoj podlozi i dijaloškoj strukturi. Identifikacija hridi-kama s Edipom sili na proširenje usporedbi po kojima bi Sloboda bila personificirana Jokastom, a Grad, odnosno vlastela, Lajem. Edipova sljepoča povezana je u mitu s Tirezijinom (sljepom) vidovitošću, a u Vojnovićevu mikrouniverzumu s likovima gospode Mare i Vlaha Sljepoga. »Oni«, takoder dijaloški, isto tako smješteni na Mihajlu podjednako impregnirani čempresima (kao simbolima svetosti i traganja), znatno pridonose evokaciji krajolika, sudjeluju u »emancipaciji pejzaža kao duševnog stanja«. »Miholjice« — nekoć poistovjećivane s ciklamama — sad su protumačene kao žute Sternbergie. Osim te botaničke ekspertize interpretacija nudi zatvaranje kruga (i kalendarskoga i katarzičnoga) s početnim, desetljeće prethodnim, sonetom »Januar«. S obzirom da se u ovom zadnjenastalom sonetu spominju i Vojnoviću naročito omiljene čiope-laste, usudit ćemo se ustvrditi kako se čitava

nostalgična perspektiva »Lapadskih soneta« dade svesti na dva karakteristična stiha (s tim da je jedan predstavlja društvenu, povjesnu podlogu, a drugi prirodnu pretpostavku življena). Dakle, pjesnik slavi godine »kad je Knez još vlado«, opijeva dane »kad su bile laste«.

Tvrdimo da je Paljetak gotovo iscrpio značenjske i oblikovne slojeve »Lapadskih soneta«. Štoviše, osvrnuo se i na nepostojecće sonete, na one za koje znamo da ih je pjesnik napisao, a zatim ih je uklonio jer se nisu svidjeli njegovu bratu Luju. Vjerovatni ostaci tih soneta kriju se u katrenu (o lastama) uklopljenom u »Tajnu gospara Lukše« ili, možda, u distihu što ga dum Marin izgovara »Na taraci: »Zaman se penje teški dim s oltara, / Do gluhog neba što se raji smije«. U svakom slučaju Vojnovićevi su stihovi neodvojivi od ostalih emnacija njegova duha, od ostalih dionica opusa, od inih žanrovske konkretizacija — ali njihovo estetsko i etičko kristaliziranje spada u literarne vrhunce i u najeksplicitnije realizacije umjetnikovih shvaćanja. Teza s kojom su pisani, slažemo se s Paljetkom, mogla bi se naći u gospar Lukšinim riječima: »san je smrt to, al ljepši od života samoga« ili u još pregnantnijoj formuli po kojoj su »samo ideali realnost života«. Kako bilo, *ideal i ljepota, san i sloboda* sve su to načini Vojnovićeva transcendiranja i vlastite nesreće i kolektivne smrtnosti, pa koliko god su ti pojmovi opća mjesta epohe i toposi odredene stilske formacije, vjerujemo da Vojnović prevladava tipičnu bolećivost simbolizma, papirnatost *fin du siècle-a*, unijevši gustinu proživljenog istkusta i žestinu opredjeljenja.

Nećemo se na ovom mjestu posebno baviti Lovrenčićevim crtežima. Neobično je da se slikar-pjesnik iz Začretja, dokazan na nadahnutom »ilustriranju« zavičajno bliži Krleže i Galovića, Gorana i Cesarića, posvetio i likovnoj interpretaciji dubrovačkog barda iz razdoblja »dekadencije«. Možda bismo analogon ili amalgam mogli naći u kasnobaroknom senzibilitetu, u rokoko stilizaciji, kakve u ambijentu Hrvatskog zagorja predstavljaju Gjalskijevi »Pod stari mi krovovi«, no nema dvojbe da je na

»gosparsku« uznisitost predloška slikar uzvratio i stanovitom plebejskom, puntarskom bodljom ne odričući se ljupkosti i melidioznosti, dekorativnosti i čak koketnosti konte Ivova univerzuma.

Kad se Paljetak odlučivao za pratnju Lovrenčićevih crteža adute je našao u kongenijalnoj smjesi sučuti i samironije — što karakterizira i pisca i likovnog umjetnika. Kad je sagledao što je Lovrenčić učinio, kako je slikar reagirao i kojim je specifičnostima obogatio ranija čitanja, Paljetak je aspektu slikovne pratnje posvetio dodatnu malu studiju, u kojoj je svakom pojedinom crtežu našao distinkтивne vrijednosti. U procjeni Lovrenčićeve »lineografije« i simultanosti stihova i ikoničkih znakova bio je ništa manje precizan i dosjetljiv nego li u interpretaciji same sonete grade.

Knjigu »Lapadski soneti Iva Vojnovića« zaključuje, dakle, ikonografska inventura načrtanih motiva iz pera istog autora. Paljetak je, znademo, kao poznavalač likovnosti iznutra i kao pisac cijelovite monografije o Lovrenčiću itekako kvalificiran da svoja razmatranja proširi u raznim smjerovima. Zaključujući prikaz smijemo s uvjerenjem ustvrditi kako je poetsku fakturu i odgovarajuću biografsku podlogu prikazao s teško dostižnom iscrpnošću i upravo zavidnom sinesteziskom otvorennošću. Od formalnih opaski o život ritmu, treptavim česticama vokala i »izmicljivosti«, gipkosti stiha, pa do globalnih spoznaja o harmoniji i disharmoniji ili o strategiji maskiranja osobnog udjela složen je tekst koji se čita glatko a prodire duboko. Dodamo li da smo kroz njegovo radenje na implicitan način apsorbirali i povjesnokritičku fortunu, i stilsko-morfološku situiranost, i estetičko-komparativne ekskurze smatramo da mu nije promaklo gotovo ništa. Riječ je o integralnoj interpretaciji.

TONKO MAROEVIC

Skepsa iskusnoga

Jorge Luis Borges, *To umijeće stiha*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2001. (preveo Dinko Telećan)

Borgesova smrt nije zaustavila rast njegove bibliografije. Koliko god je bio relativno škrт i strog u pisanju — ostvarivši nam opus koji čitav lako stane u desetak neopsežnih svezaka — toliko je u zreloj dobi bio opušten i lak u govorenju. Znademo za barem deset knjiga što su nastale kao rezultat druženja i razgovaranja s velikim argentinskim piscem, a već je nekoliko svezaka okupilo njegova predavanja što ih je držao na raznim sveučilištima ili u nekim svečanim zgodama. Magnetofonski snimani, takvi su predavački ciklusi postali okosnicama zanimljivih knjiga, kakva je naročito ona o Danteu ili ona naslovljena »Usmeni Borges«, koja okuplja neke od njegovih opsessivnih tema kao što su detektivska priča i Swedenborg, vrijeme i bermotnost.

Pod naslovom »To umijeće stiha« svrstano je šest predavanja što ih je Borges još 1967. i 1968. držao na Harvardu, obraćajući se američkoj akademskoj javnosti, dakako — na engleskom jeziku, jeziku dijela njegovih predaka, što ga je još u najranijoj mладости usvojio i kojim se najneposrednije služio. Utoliko je njegov izraz i na verbalnoj razini izravan i autentičan, vjerodostojno osoban i neponovljivo zanimljiv. Takoreći, čavrlijajući na zadane teme, ležerno povezujući motive i poticaje iz regista svojega nevjerovalnog pamćenja, uspijeva nas uvući u svoju kreativnu radio-nicu, odnosno ulančiti u jednu povlaštenu liniju čitanja važnog korpusa standardnih i manje standardnih djela svjetske poezije.

Naizgled neobavezujući način navodenja po sjećanju i usputnog komentiranja plod je golemoga iskustva i upravo intimne bliskosti s mnogim literarnim ostvarenjima — ponajprije iz španjolskoga i engleskoga jezika, a zatim staroga saksonskoga, njemačkoga, francuskoga, grčkoga, latinskoga, perzijskoga i talijanskoga fundusa poetskih paradigm.

U vrijeme harvadskih predavanja Borgesova je sljepoća već izrazito napredovala i on je svijet doživljavao u mrljama i nejasnim sjenama, prisiljen da za čitanje koristi usluge prijatelja ili rodbine. Prilikom predavanja takoder se nije mogao ispomagati bilješkama ili konceptima, te je nužno reciklirao svoje opsessivne teme, pozivao se na pjesme što ih najduže poznaje i bavio se sadržajima o kojima je mogao bez straha improvizirati. A »umijeće stiha« jedan je od leit-motiva čitavog njegovog opusa, s obzirom da je stihovima ušao u književnost, a njima se posebice posvetio u šezdesetim i sedamdesetim godinama, naročito kada je — upravo zbog sljepoće — morao sve više računati na mnemotehničke vrijednosti vezane forme, najčešće pak soneta.

Kasni Borges, dakle, dobrim je dijelom usmeni autor. Na taj je način višestruko zatvorio neke krugove. U ontogenetskoj perspektivi pisanjem je pjesama spojio vlastite početke s krajem svojega književnog djelovanja. Iz vizure filogeneze po sljepačkoj je filijaciji došao gotovo do homerovskog iskona, to više jer je pokazivao pravu čežnju za narativnom, epskom, junačkom dimenzijom pjesništva, koju je tek djelimičce zamijenila ili kompenzirala romaneskna struktura. Ljubitelj islandskih saga i pučkih argentinskih milonga, Danteove i Miltonove vizacionarnosti, Whitmanove enumeračnosti i Chestertonove konstruktivnosti Jorge Luis Borges je na izmaku modernizma (a na pragu postmodernizma) zagovarao shvaćanje poezije koje nije imalo nikakve veze s aktualnijim tendencijama, a moglo je predstavljati nešto poput kon-

stante ili ekstrakta pjesničkog posla kroz stoljeća. Stoga nećemo reći da se razmetao erudicijom nego da je raznolikošću odabranih uzoraka prirodno ukazivao na temeljnu istost poetskog videnja ili na paralelizme preobrazbe videnoga u različitim kulturama i čak raznim civilizacijama.

Obraćajući se publici američkog sveučilišta Borges na samome početku spominje svoju dob, činjenicu da se približava sedamdesetoj godini života. Možda i s po-nešto koketerije dodao je potom: »Najveći dio života posvetio sam književnosti, a mogu vam ponuditi samo sumnje«. Naravno, to je tek dijelom istina, jer s priličnom odlučnošću niže uspješne ili izrazite primjere poetske domišljatosti, jezične imaginativnosti ili ekspresivne funkcionalnosti govora. Međutim, nipošto nije sklon teoretičiranju ili davanju gotovih formula, zaukrivenih definicija. Dapače, s elegantnom skepsom i s paradoksalnošću empiričara — a pozivajući se na iznimno mu dragog i kongenijalnog engleskog pisca (oca oca Browna) — ustvrdjuje: »U chesteronskom raspoloženju (jednu od najboljih koje se može doživjeti, vjerujem), mogli bismo kazati da nešto možemo definirati samo onda kad o tome ništa ne znamo«.

Umjesto definicija (u davanju kojih ga očigledno znanje prijeći) Borges stoga nudi stimulativne grozdove konkretnih pjesama, strofa ili tek pojedinačnih sintagmi. Premda u naslovu prvoga predavanja obećava bavljenje »Zagonetkom poezije« već u prvim retcima se ogradije od ambicioznosti takvoga programa, uvjeravajući slušatele (a time i nas) kako je riječ jedino o osjećanju i doživljaju, kako zapravo svatko prepoznaće poeziju kada se ona doista javi. U tom smislu potiče svakoga da nađe vlastitu egzemplifikaciju, a manifestacije koje sam niže dovoljno su raznolike da idu od igre riječima, od zamjene konvencija, od promjene značenja tokom vremena, od ljetopote verbalnih prepleta, od svježine prvočnoga videnja... Nimalo slučajno, prva pjesma na koju se Borges poziva jest Keatsov sonet »Pri prvom čitanju Champmanova Homera«, a zatim poantira tvrdnjom o

važnosti baš *prvoga* čitanja. Nije riječ o lažnoj skromnosti kad još utvrdi: »Sebe u suštini smatram čitateljem. Kao što vam je poznato, odvažio sam se na pisanje, ali mislim da je ono što sam pročitao mnogo važnije od onoga što sam napisao«.

Valjda najkonkretniji dio Borgesovih poetičkih razmatranja posvećen je metafori, kojom se i inače mnogo bavio i o kojoj je često i rado raspravljaо. Drugo predavanje harvadskog ciklusa zapravo samo sintetizira njegovo davno uvjerenje kako se sva poezija vrti oko svega nekoliko opsešivnih usporedbi i metafora, te kako su toposi neizbjježni, ali srećom postoje klizanja značenja i mogućnosti gotovo beskonačnog variranja. S odgovarajućom porugljivošću navodi najučestalije slučajeve prenesenog govora i povezivanja krajnosti: oči–zvjezde, žena–cvijeća, rijeka–vrijeme, život–san itd., ali primjeri njihova korištenja ne isključuju velike pjesnike. S iznimnom empatijom i razumijevanjem navodi rečenicu kineskog filozofa Čuang Cua koji je sanjao da je leptir, pa po budenju više nije znao je li on čovjek koji sanja da je leptir ili pak leptir koji sanja da je čovjek. Pisac »Izmišljaja« i »Vrta s ukriženim stazama«, dakako, morao je reagirati na inače poznati paradoks-paradigmu preobrazbe.

Možda zaslužuje pažnju i Borgesov spomen završetka slavne Frostovo pjesme »Zastavši u snježnu večer kraj šume«. Naime, dva zadnja stiha su naizgled istovjetni, dapače i doslovno su isti, samo što prema dosjetljivom tumačenju našega pisca prvi put stih »I milje proći prije sna« aludira na prostornu apscisu, a drugi put naveden on pak upućuje na vremensku ordinatu — štoviše na definitivni završetak trajanja: san koji znači smrt. U nekoliko navrata Borges je i sâm završavao pjesme deltoidno, to jest bifurkacijom, račvanjem identične formulacije — očigledno, dakle, s podrazumijevanjem različitih konotacija.

Predavanje, treće po redu, »Kazivanje pripovijesti« svjedoči Borgesovu čežnju da stihovi ne ostanu ograničeni na rezervat lirskoga već da se odvažno još jednom upu-

te prema narativnim izazovima, epskim iskustvima. Pjesnik-tvorac, pjesnik-zaci-njavac mogao bi, po njemu, ponovo osvojiti mitološku i etičku dimenziju izraza, kakvu je, primjerice, uspio održati vestern. Eto, ljubitelj filma, i sâm povremeni scenarist, Borges je očigledno težio da se ne izgubi niti lekcija »gaučovske« književnosti (primjerice poeme »Martin Fierro«), koja ga je također emotivno formirala.

Govoreći o »Glazbi riječi i prevodenju«, u četvrtom predavanju, pozabavio se nesvodivim razlikama između izvornika i verzija u drugom jeziku, te povremenim nesporazumima ili kljaštrenjima uzrokovanima nepripadnim kulturnim kontekstom. Ipak, najveću pažnju posvećuje pojavi tzv. doslovnih prijevoda, što ih pripisuje autoritetu Biblije, kao djelu Duha svetoga, pa stoga i otpornom na bilo kakve izvanjske intervencije i slobode. Veličina i doličnost knjige *per excellentiam*, Biblije, izaziva iskaze iznimnog štovanja, odnosno razumi-jevanja kako bi svako uplitanje u nju bilo svetogrđno. Zanimljivu usporedbu nalazi Borges između Baudelairea i Stefana Georgea, njemačkoga prevoditelja »Cvijeća zla«, ustanovljujući kako je prvi, naravno, veći pjesnik, ali kako ga drugi, u svojim inaćicama na temu, nadmašuje tehničkom veštinom.

Predavanje »Mišljenje i poezija« jedno je od najvažnijih, jer zastupa relativnu autonomiju poetskog čina, odnosno brani shvaćanje da vrijednost pjesme ne zavisi od dubine misli kad i stihovi lišeni izravno shvatljivoga značenja mogu biti i te kako izražajni, učinkoviti. Parafrasirajući (s promjenjenim predznakom) Stevensona Borges tvrdi da poezija ne nastoji učiniti čaroliju od običnoga, svakidašnjega govora, već da radije vraća jezik njegovu iskonskom izvoru. Užitak u zvuku i glazbi riječi, po kabalistima, dovoljna je da sama stvori svijet, a Borgesova kozmognomija verbalne je naravi, premda njegovi simboli nipošto nisu lišeni racionalnoga konstrukta i mentalnoga korektiva.

Šesto, zaključno predavanje »Pjesni-kova vjera«, sam autor proglašava svoje-

vrsnim antiklimaksom, jer se u njemu vraća vlastitom, osobnom iskustvu. Ako se u početku ciklusa branio od pretenzija rješavanja zagonetke poezije, u ovom se govorenu ironično odnosi prema postavljenom zadatku iskazivanja vjere. To jest, tvrdi da je ustanovio kako je njegova poetska vjera prilično kolebljiva, možda jedino njemu samome korisna. Ali će se potom pokazati kako je Borgesova skepsa zapravo plodna jer je zasnovana na dubokoj empiriji i egzemplifikacijom se brani od općenitosti ili didaktičnosti. Simptomatično je da se i na kraju ciklusa još jednom poziva upravo na Keatsa, ovaj put na »Odu slavuju«. Prisjeća se očeva čitanja te pjesme, zatim govori o ranijim pokušajima dekodiranja, o teškoćama da uhvati i poveže sve slojeve naznaka da bi se na kraju pomirio s naglim prosvjetljenjem kako je zahvaljujući Keatsu, osjetio jezik kao glazbu i strast.

Nabrajajući čitave police dragih knjiga u jednom se času zaustavlja na francuskim piscima. Ne dvojeći u njihovu veličinu ipak primjećuje da su oni odveć zaokupljeni sami sobom, to jest da je njihovo pisanje eksplicitno sebesvesno. A to bi, eto, on želio izbjegći u svojem pisanju, odnosno preskočiti ili zaboraviti osobne okolnosti, predati se bez ostatka snu. Dobili smo tako zametke Borgesova kreda, upoznali smo se još jednom s mnogim njegovim idiosinkratičnim stavovima, ali i s nizom tvrdnji koje kao da demantiraju uhodane i konvencionalne pristupe borgesovskoj ideji literature.

Treba zahvaliti Calin-Andrei Mihalescu što je »iskopao« iz harvadskoga arhiva zagubljene magnetofonske snimke predavanja, te što je izdanje opskrbio neophodnim ili korisnim bilješkama. Dakako, hvala i našem prevoditelju, mladom pjesniku Dinku Telećanu što se pobrinuo da hrvatska verzija bude što čitkija i elegantnija, bliska blagom humoru nepatetičnog testamenta.

TONKO MAROEVIC

Biti — ili ne biti — kršćanin?

Hans Küng, *Biti kršćanin*, Konzor, Zagreb, 2002. prevela s njemačkoga Branka Will

O švicarskom katoličkom teologu Hansu Küngu, nekadašnjem profesoru na Katoličkom teološkom fakultetu Sveučilišta u Tübingenu, prvi sam put čuo u uvjetima u kojima sam, i nehotice, doznao o njemu mnogo za kratko vrijeme. U prosincu 1979., kad je papa Ivan Pavao II. tüberškom teologu oduzeo katedru te od njega načinio prvorazrednu medijsku temu, boravio sam kao stipendist u baden-würtenberškom sveučilišnom gradu Konstanzu. U slobodno vrijeme u svom sam pansionu običavao slušati treći program bliskoga Jugozapadnog radija (Baden-Baden). Kao i ostali njemački treći programi, a za razliku od hrvatskoga, *Südwestfunk* ima u svom dnevnom rasporedu i razne informativne emisije, vijesti i političke komentare. Vatikanska odluka u vezi s Küngom i njegine posljedice tjednima su u tim emisijama bile glavna vijest i tema, to prije što je i grad Tübingen u Baden-Württembergu, pa je Jugozapadni radio, slično kao i stuttgartski *Südfunk*, obavješćivao o Küngu i više nego druge radio-stanice. Naravno, i novine su bile pune Küngova slučaja, a u izlozima knjižara počele su se na istaknutijim mjestima vidati njegove knjige. U jednoj knjižari u središtu staroga Konstanza, u Rosgartenstrasse, ulici niskih kuća i srednjovjekovnoga tlocrta, prvi sam put imao u rukama knjigu *Christ sein* (*Biti kršćanin*), koja se sada pojavljuje u hrvatskom prijevodu.

Sjećanje na Küngov slučaj nije, međutim, jedini razlog što se pri doticaju s njegovom knjigom osjećam vraćen u se-

damdesete. Tu iluziju pobuđuju i neka poglavja knjige, ponajviše prvo, kojem je naslov *Izazov modernih humanizama*, a tema mu je položaj crkve i vjere u kontekstu modernoga sekularnog društva. Već iz prvi nekoliko rečenica razabire se da panorama moderniteta kojom Küng »grundira« svoju vjersku tematiku podrazumijeva povijesnu stvarnost nepovratno prošlu i različitu od današnjega vremena. Onodobni modernitet bio je obilježen sukobom političkih sistema, hladnim ratom i odgovarajućom mobilnošću zapadnoga svijeta, tehnološkim napretkom i razvojnim optimizmom kao i jakom prisutnošću lijeve kritičke i utopiskske misli na intelektualnoj pozornici, osobito u Küngovoj zapadnonjemačkoj sredini. Bio je obilježen i privremenim paktom kapitalističke ekonomije i socijalne države, koji se tada i opreznjim misliocima činio trajan, a jamčio je visoku zaposlenost i blagostanje kakva u povijesti Zapada nije bilo ni prije ni poslije. Nešto prije nego što se pojavila knjiga *Biti kršćanin*, Herbert Marcuse je pisao:

Misljam da smo suočeni s novom situacijom u povijesti, jer se danas moramo osloboditi od društva bogata i snažna, koje relativno dobro funkcioniра. Problem s kojim se suočujemo jest potreba za oslobodenjem od društva koje u velikoj mjeri razvija čovjekove materijalne, pa i kulturne potrebe — društvo koje [...] raspodjeljuje dobra sve većem dijelu stanovništva. To znači da se suočujemo s oslobodenjem od društva gdje je oslobodenje prividno lišeno masovne potpore (*Liberation from the Affluent Society*).

Sličan respekt prema »društvu obilja« prepostavljuju i Küngova ishodišna pitanja:

Posve izravno pitano: *Zašto bi trebalo biti kršćanin?* Zbog čega ne biti čovjek, uistinu čovjek? Uz čovještvo čemu još i kršćanstvo? Biti kršćanin, zar je to više negoli biti čovjek? Nadgradnja? Podgradnja? Čemu uopće biti kršćanin, čemu biti kršćanin danas? (str. 21).

Ozbiljnost s kojom Küng shvaća mogućnost da se bude samo »čovjek«, a ne i krščanin, jasan je iskaz vremena kad je ekonomski prosperitet podavao obrazloženje i samosvijest životu bez transcendencije, a »mogućnost čovjeka« bila omiljenom temom prosperitetnih filozofija i utopijskih projekata. Svojevrstan je *signum temporis* i činjenica da Küng, tražeći odgovor na navedena pitanja i dokazujući kako bi vjera morala biti korektiv civilizacijskoj moderni, razmišlja u povremenu suglasju s marksističkom kritikom kasnogradanskoga društva i kapitalističkoga sistema, pri čemu mu osobito dobro dolazi Marcusova koncepcija »jednodimenzionalnoga čovjeka«, koja nas i sama vraća u prošlo vrijeme.

I Küngove ekumenske teme, obradene u poglavlju *Izazov svjetskih religija*, barem se djelomično doimljaju primjerene vremenu kojega više nema. Istina, Küng je i u knjizi iz 1974. i poslije zagovarao sličnu konцепцију: svojevrsni treći put, podjednako udaljen od vjerskoga sinkretizma i od programa kršćanske dominacije. Ali, sedamdesetih se razmišljanje o dijalogu religija nije još suočavalo s nekoliko činjenica koje su u međuvremenu dramatizirale ekumenski »izazov«, a danas su naša svakidašnjica: s fundamentalizmom, s ideologijom »sukoba civilizacija«, s ratovima među ljudima različitih vjeroispovijesti, s napetim odnosom europskoga gradanina prema islamskim useljenicima.

Najviše prostora u Küngovoj knjizi zauzimaju tumačenja temeljnih sadržaja kršćanske vjere: života, djelovanja, propovijedanja, i samorazumijevanja Isusa Krista, kako o njima izvješćuju i govore evandeoska predaja, Pavlove poslanice, kristološki iskazi prvih koncila i patristička teologija. Ipak, ako tko pomisli da nas niz poglavlja posvećenih toj tematici premješta iz štimunga sedamdesetih godina u vječnost, neće biti posve u pravu.

Ponajprije, i čisto teološki sadržaji Küngove knjige donekle su uskladeni s

idejama modernoga ekumenizma. To je osobito zamjetljivo u poglavlju o Isusovu židovstvu, gdje se govori o Isusovu odnosu prema židovskim tradicijama (»Isus je bio Židov [...] Djelovao je među Židovima i za Židove«, str. 218) i o pogledima židovske tradicije na Isusa i njegovo djelovanje. U detaljima toga poglavlja, u kojem se pokazuje što Isus znači ne samo za židovsku teologiju, nego i za Franza Kafku ili Marcu Chagalu, očituje se Küngova impozantna i svestrana obrazovanost, ali i njegova privrženost ekumenskoj etici: »Nema dvojbe: Židov na temelju svoga židovstva u Novom zavjetu može pronaći aspekte koji kršćanu dovoljno često izmiču« (str. 226).

Drugo, u hermeneutičkim poglavljima knjige osjeća se i utjecaj modernoga racionalizma, ponajviše u Küngovu nastojanju da predaju o Isusu Kristu protumači uklanjući iz nje primjese mita i čuda, napose one što ih predaja dijeli s naslijedem drugih svjetskih religija. Ali, u Küngovoj egzegezi u zagrade dospijevaju i neki elementi predaje koji čudo propisuju Isusu Kristu, prije svega, iskazi koji u Isusovo samorazumijevanje i u njegove izreke upisuju misao o mesijanskom poslanju. Küngovo je mišljenje da »Isus ne navješća samoga sebe« (str. 284), da, drugim riječima, ne posjeduje samosvijest božanske osobe. Tu se Küng očito približava evandeličkim teologima (Dibelius, Bultmann, Conzelmann), koji metodom »povijesti oblika« (*Formgeschichte*) luče izvorne Isusove izreke citirane u sinoptičkim evandeljima od novijih i vrstovno specifičnih slojeva što ih je u tekstove sinoptika unio teološki i kronikalni diskurs kršćanske praznjednice.

Evangeličkim egzegetima približava se Küng i utoliko što uglavnom prihvaca njihovu periodizaciju sinoptičke tradicije, koja na početak stavlja Markovo evandelje i hipotetičku zbirku Isusovih izreka (tzv. *Quelle*). Uopće, paralele i podudarnosti s evangeličkom kritičkom teologijom u Kunga su uočljive i deklarirane, pa je moguće kako su i one pridonijele negativnu odnosu

Vatikana prema njegovoj autorskoj i profесorskoj djelatnosti. Vatikan, doduše, dopušta izbirljiv oslon na *Fermgeschichte* (»kad se ukaže potreba [...] za potpunije razumijevanje evanđelja«, *Instrukcija o povjesnoj vrijednosti evanđelja*, navedeno prema: W. J. Harrington, *Uvod u Novi zavjet*), ali kritizira tendenciju radikalne demitologizacije, koja je metodi imanentna.

Svjetonazor, međutim, što ga Küng konstruira kao kršćanstvo prilagođeno modernom svijetu nije lišen metafizike. Ona se koncentriira u ideji eshatona, tj. »posljednje zbilje« i trajanja nakon smrti:

Smrću čovjek biva istrgnut iz okolnosti koje ga okružuju i određuju. Polazeći od svijeta, takoreći izvana, smrt znači potpunu lišenost odnosa. Ne polazeći od Boga, tako reći iznutra, smrt znači jedan sasvim nov odnos: prema njemu kao posljednjoj zbilji. U smrti je čovjeku ponudena nova, vječna budućnost. Život drukčiji od svega iskusivog: u Božjim neprolaznim dimenzijama (str. 491).

Eshaton je za Künga istodobno sa-držaj vjernikove svijesti i ključna tema evandeoskoga izvješća o životu, djelu i uskrsnuću Isusa Krista. Zapravo, samo se u evanđelju pojavljuju sve *dramatis personae* »posljednje zbilje«, tj. Isus, koji umirući na krízu ulazi u »neprolazne dimenzije«, čovjek, kojem Isusova paradigmatična smrt pokazuju put i onostrani Bog, kao cilj puta:

Uskrsna poruka u svim toliko različitim varijantama znači naprosto jedno: Isus umirući nije ušao u Ništa. On je u smrti i iz smrti umirući ušao u onu ne-

pojmljivu i obuhvatnu posljednju zbilju, bio primljen od nje, koju označujemo imenom Bog« (str. 490/1).

Kako vidimo, knjiga Hansa Künga zanimljivo je i svestrano teološko djelo, pa je očekivati da će njezin hrvatski prijevod privući pažnju različitih krugova čitatelske publike. Vjernicima bi Küng mogao biti primjer kršćanskoga mislioca koji, usprkos izazovima modernoga racionalizma i njegovu utjecaju na biblijsku hermeneutiku, nalazi razloge za vjeru. Predvidivo je, ipak, da mnogi među njima te razloge neće smatrati dostatnima. Mnogima će se opseg njegove demitologizacije činiti prevelik, a njegova kristologija adopcijanističkom. Agnostike i ateiste Küng će zainteresirati svojim sociološkim razmišljanjima i, naravno, tumačenjima novozavjetne predaje, iako je vjerojatno da će rezultati njegove hermeneutike njihovu sumnju prije potvrditi nego pokolebiti. Napokon, i jedne i druge knjige će zaintrigirati s obzirom na ulogu što su je u njoj izložene ideje mogle imati u kontroverzijama oko Hansa Künga, koje su se započele i prije nego što su 1979. izbile u javnost, a nisu se nikada posve smirile (Küng je i danas na meti rigorističkih vjerskih krugova).

Na kraju i komplimenti prevoditeljici knjige Branki Will, koja je svoj dio posla obavila znalački, što nije mala zasluga, jer kvalitetan prijevod složena Küngova teksta pretpostavlja ne samo dobro poznavanje njemačkoga i hrvatskoga nego i snalaženje u teologiji, filozofiji i povijesti crkve.

ZORAN KRAVAR